

UNIVERZITA PARDUBICE
FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století

II. díl: Život všední i sváteční

**Milena Lenderová - Marie Macková -
Zdeněk Bezecný - Tomáš Jiránek**

Univerzita Pardubice 2005

ISBN 80-7194-756-3

© prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.; PhDr. Marie Macková, Ph.D.;
Mgr. Zdeněk Bezcený, Ph.D.; doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D., 2005

OBSAH

I. Dějiny mentalit	5
II. Proměny obyvatelstva českých zemí v průběhu 19. století	11
III. Životní cyklus a přechodové rituály	20
1. Dítě, dětství, výchova	24
2. Vzdělávání jako jedna ze životních etap. Vzdělání předškolní, základní, středoškolské. Specifické problémy dívčího vzdělání. Vznik odborného a učňovského školství	36
3. Rodina, manželství, sexualita	51
4. Stáří, smrt, pohřbívání	69
IV. Volný čas - objev fenoménu volného času	86
1. Proměny festivit	92
2. Sociabilita	102
3. Písemná kultura, četba a čtenáři	119
4. Sport	127
V. Lidé na okraji	139
1. Marginalizace menšin: příklad židů a cikánů	152
2. Prostituce	159
3. Kriminalita	170

Kapitola I.

Dějiny mentalit

Slovo *mentalita* pochází z latiny, v angličtině je doloženo v roce 1691 a ve Francii se rozšířilo kolem poloviny 19. století; v Německu bylo ještě v prvních desetiletích 20. věku považováno za nové a cizí. Ve společenských vědách nemá příliš hluboké kořeny - snad je možné říci, že se užívá vcelku arbitrárně, a to v obecné mluvě, kdy mluvčímu zůstává obvykle správný smysl slova utajen.

Mentalita je chápána jako soubor psychických vlastností charakteristických pro obecně určitý věk (mentalita třetího věku), případně pro obecně určité geografické (tzv. "jižanská" mentalita) či sociální (mentalita dolních vrstev) prostředí. Navenek ji tvoří příznačné a typické reakce lidí na vnější podněty, proto se někdy užívá označení *kolektivní psychologie*.

Mentalita je kategorie vztahová, proto neexistuje jediná či jednotící mentalita, ale celá škála kvalitativně a obsahově odlišných mentalit, které je třeba analyzovat v těch společenských dimenzích a podmínkách, v nichž vznikly.

Mentalita jako celkový způsob myšlení určité sociální skupiny (mentalita sedláka, advokáta, notáře, kupce, středověkého *žáka*...) je závislá na výchově, tradici, náboženských, politických, sociálních podmínkách, mohou ji pozměnit význačné události společenského i přírodního charakteru. Mentální projevy vycházejí rovněž z hierarchie hodnot dané společnosti či sociální skupiny, přičemž hodnotový žebříček zahrnuje jak postoje k záležitostem "vznešeným" (čest, vlast, národ, hrdinství...), tak postoje k věcem naprosto "nevznešeným", jako je jídlo, bydlení, hygiena, sexualita atd. Do dějin mentalit patří i problematika hierarchizace kultury, vztah mezi "nízkou" a "vysokou" kulturou.

Vznik dějin mentalit

Bádání zaměřené na dějiny mentalit není novinkou konce 20. století, jak by se mohlo zdát. Souvisí s novým pojetím historie, jež na počátku třicátých let 20. století nabídla francouzská škola Annales. Nešlo však jen o historiky spojené s tímto proudem. Je třeba uvést i další badatele, kteří sehráli roli průkopníků ještě před nástupem školy Annales, ať se jednalo o historiky (holandský historik Johan Huizinga, Němec Norbert Elias, Ital Mario Praz a další), či sociology (zakladatel francouzské sociologické školy Emile Durkheim přišel roku 1898 s kategorií *kolektivní reprezentace* a jeho škola, představovaná mj. Lucienem Lévy-Bruhem, začala brzy užívat termín *mentalita* při studiu *primitivních* společností). Všichni tyto autoři

postřehli v historii i jinou oblast než tu, jež byla na první pohled zřetelná a tudíž pěstovaná. Byla to oblast vědomých i nevědomých aktivit.

Přes tyto dílčí změny zůstávaly dějiny mentalit v následujících desetiletích v podstatě jen jedním z aspektů, jen jednou ze stránek dějin, jimž se říkalo dějiny sociální, či spíše ekonomické a sociální. Uvedenému pojetí však nelze upřít snahu postihnout dějiny v úplnosti - tento *totalismus* byl obsažen už v pouhém rozšíření zorného pole na oblast hospodářství a v odmítnutí “pouhé” historie politické, událostní. Pod jménem *social history* bylo přijato a pěstováno v Anglii a ve Spojených státech. A tak existovala na jedné straně historie tradiční, a na straně druhé historie sociální, zahrnující jak dějiny hospodářské, tak dějiny kulturní, jimž se začalo říkat dějiny mentalit.

Dnes, po více než sedmdesáti letech, jen těžko chápeme, jak se mohlo stát, že hospodářské dějiny, historický obor tíhnoucí k exaktnosti, používající matematických a statistických metod, se mohly stát východiskem k dějinám mentalit. Je tomu tak proto, že obě oblasti se soustředily na dějiny neprivilegovaných sociálních vrstev, na dějiny kolektivní. Ekonomická fakta (ceny, mzdy, daně, úvěry, trh) dopadala na každodenní život všech (drahota, chudoba nebo zbohatnutí, hladomory, epidemie, mortalita), a tento dopad vyvolával určité postoje postižených. Každopádně se tyto údaje dochovaly často v souvislých řadách, tento sled - *série* - kvantitativních údajů nabídl nepřiliš veselé čtení o každodenním životě. A tak vzniklo pouto těsně svazující hospodářské dějiny s *psychohistorií*.

Akcent na ekonomickou stránku minulosti si udržel prioritu ještě po roce 1945. Nešlo ovšem o jakékoli hospodářské dějiny, nýbrž o hospodářské dějiny coby dějiny kolektivní s důrazem na lidský prvek. Evropská kontinentální historie si uchovala odstup k hospodářským dějinám k jakožto přesně ohraničené oblasti, definovatelné matematickými modely, k tendenci, která například na univerzitách ve Spojených státech vedla k zařazení hospodářských dějin do *Department of Economics* namísto do *Department of History*.

V Německu náleží k nejstarším studiím týkajícím se mentality stať Gerda Tellenbacha *Mentalität* z roku 1974, přetištěná ve sborníku *Ideologie und Herrschaft im Mittelalter*, vydaném roku 1982. Přehled různorodých názorů na problematiku mentalit podává studie Volkera Sellina z roku 1985 či sborník *Mentalitäten im Mittelalter*, věnující se rovněž metodickým problémům této koncepce. Proměny mentalit v *dlouhém trvání* sleduje sborník *Europäische Mentalitätengeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen* z roku 1993.

Slovo mentalita tak vstoupilo - v několika zemích ve stejném čase a nezávisle - do pojmového aparátu historických věd, stalo se nejprve historickou kategorií, posléze samostatným oborem historických věd. Nicméně, jak z přehledu vyplývá a jak ještě poznáme,

dějiny mentalit se koncipovaly především pro oblast středověkého a raněnovověkého bádání, práce Adeline Daumard či Anne-Marie Furier pro devatenácté a například Christophera Browninga pro dvacáté století jsou stále spíše výjimkou.

V každém případě opustila takto koncipovaná historie úzký kruh specialistů a pronikla do sdělovacích prostředků, získala si široké publikum, které ji rádo přijalo - vždyť tato snaha o strukturální sledování vývoje společnosti, sledování strukturálních daností historické skutečnosti, kde nejde o výčet dat a jmen, je přitažlivější a srozumitelnější než dějiny diplomatických klíčků.

Dějiny mentalit a historická demografie

Jedním z prvních kroků hospodářských dějin bylo, jak dále uvidíme, regionální bádání. Autoři regionálních monografií zasvětili brzy důležitou část svých výzkumů populačním hnutím, začali zblízka studovat vztahy mezi populacemi a výživou, mezi hladomory a epidemiemi, mezi natalitou a mortalitou. Historická demografie zbavila dějiny mentalit zkazkovitého zabarvení literární tradicí, dala jim řádnou statistickou dokumentační bázi a umožnila širokou interpretaci tam, kde už ekonomické dějiny nestačily.

O svém vztahu k životu, věku, nemoci, smrti lidé minulosti nechtěli mluvit, ale tyto utajené a pro nás na první pohled nepřístupné modely chování jsou viditelné v numerických sériích zkoumání dlouhých časových úseků, *dlouhého trvání* (pojem zavedl Fernand Braudel). Proměny chování se tak skrývají v demografických statistikách.

Za základním demografickým výzkumem tak vyvstávaly další důležité otázky nutící k psychologickým a antropologickým explikacím, které byly předtím rezervovány lékařům, psychologům, moralistům, právníkům, a také otázky, které zdánlivě náležely do oblasti nepsaného, kam historici ještě neměli čas proniknout, možná i proto, že některé z jevů zkoumaných demografií měly blízko spíše k přírodním vědám. Přesto se dějiny mentalit v šedesátých letech minulého století podruhé zrodily právě díky historické demografii. Nastala invaze do oblastí dosud neznámých či velmi málo prozkoumaných. Objevily se studie o dítěti a dětství, o smrti, sexualitě, kriminalitě a delikvenci, sociabilitě, věkových skupinách, lidových slavnostech, lidové zbožnosti.

Fascinace historickou demografií měla ovšem jedno úskalí. Zvýšená pozornost věnovaná seriálním pramenům přišla právě v období prvního *boomu* počítačů. Pojetí dějin mentalit Pierra Chaunho a Michela Vovella bylo založeno na přesvědčení, že rekonstrukce kolektivních postojů je možná pouze na základě hromadné analýzy údajů získaných ze *seriálních pramenů*, například z testamentů.

Kolektivní nevědomí

Naše kultura je založena na ústním i psaném. Dějiny mentalit sledují konvergence a divergence obou proudů. Už objevily to, co v dnešní (evropské) kultuře, kde triumfuje racionalita psaného, zůstává ukryto, neuvědomováno ze starých potlačených oralit, ať už ve formě ukrytých prožitků, či ve formě propastí, blaženého prázdna.

Úspěchy psychoanalýzy v průběhu první poloviny 20. století jsou vysvětlovány nepochybně odpovědí, kterou dala individuální úzkosti. Zájem, který dnes vzbuzují dějiny mentalit, se zdá být jevem stejného druhu: kolektivní nevědomí, favorizované ústními kulturami a potlačované kulturami psanými, nahradilo individuální nevědomí Freudovo či se na něj navrstvilo.

Ale co je to kolektivní nevědomí? Snad by bylo lépe říci kolektivní ne-vědomí. Kolektivní: společné celé společnosti v určité chvíli. Ne-vědomí: v podstatě nepostižitelné pro současníky, neboť vychází ze sebe, tvoří část neměnných skutečností daných přírodou, ideje přijaté či momentální nápady, společná místa, kodexy slušnosti a morálky, konformní či zakázané... Historici mluví o *mentální struktuře*, o *vidění světa*, jimiž označují koherentní a vytrvalé rysy určité psychické totality, která se současníkům vtírá, aniž by si to uvědomovali. Stane se, že dnešní lidé pocítí potřebu vyvolat na povrch city kdysi ukryté v hluboké kolektivní paměti. "Podzemní" výzkum anonymní moudrosti, nikoli nadčasové moudrosti nebo pravdy, ale empirické moudrosti upravující rodinné vztahy lidských kolektivit ke každému jednotlivci, k přírodě, životu, smrti, Bohu nabízí jednu z odpovědí....

Koncepce mentality

Třebaže za dovršitele koncepce dějin mentalit je všeobecně považován Philippe Ariès a jeho práce *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (první francouzské vydání z roku 1960) a *L'Homme devant la mort, I, II* (první francouzské vydání z roku 1977, česky *Dějiny Smrti, I, II*, 2000), dějiny mentality se staly ústředním badatelským tématem především pro třetí generaci historiků školy Annales, z níž jmenujme Georgese Dubyho, Roberta Mandroua a Jacquese Le Goffa, kteří se soustředili na výzkum postojů a názorů jednotlivých sociálních skupin (francouzského) obyvatelstva v hospodářských a sociálních (méně politických) souvislostech. R. Mandrou studoval fenomén čarodějnictví a mentalitu období raného kapitalismu, J. Le Goff a G. Duby se věnovali kolektivním postojům v období středověku.

Historik a mentality

Teritorium historika se od šedesátých let rozšířilo bez výjimky na vše, co souvisí se studiem společnosti. Historie překročila své původní hranice a současně se navrátila k tématům, jež byla považována za zpracovaná: historik znovu čte dokumenty použité již jeho předchůdci, ale jinak a z nového pohledu. Počátečními tématy dějin mentalit byla ta, která už zpracovaly hospodářské dějiny a historická demografie: práce, rodina, věk, výchova, sexualita, smrt, to jest oblasti, které se nacházejí na hranici biologického a mentálního, přírody a civilizace. Dějiny mentalit tak dobyly první část historické skutečnosti.

I další, méně obvyklá témata vyvolávala a vyvolávají badatelský zájem: změny týkající se těla (výška, pigmentace, barva očí, chůze), stravování, zdraví a nemoci, tradiční sociabilita - hlavně sociabilita 19. století, stojící ještě před padesáti lety úplně stranou pozornosti. Historik hledá klíč ke sjednocujícím strategiím, k hodnotovým systémům, kolektivním organizacím, to znamená ke všem postojům, které vytvářejí venkovskou či městskou společnost, lidovou i elitní.

Proč dějiny mentalit

Člověk klasických období, od osvícenství po průmyslovou revoluci, člověk od 18. do počátku 20. století, byl přesvědčen o věčnosti a nadřazenosti své kultury. Nepřipouštěl si, že tu nebyla odjakživa, třebaže její kontinuita byla zaručována obdobími úpadku. Vždy se zrodila znovu. Pozitivistická historiografie devatenáctého a počátku dvacátého století připouštěla technologické a ekonomické rozdíly, zaostalost způsobenou nedostatkem znalostí, úpadek, ale ne rozdíly na úrovni vnímání a senzibility.

Dnešní člověk už však není ani přesvědčen o superioritě modernismu, ani o superioritě kultury, která zřejmě tento modernismus připravovala už od vynálezu písma. Vnímáme jiné a stejně zajímavé kultury tam, kde by někdejší historik viděl jen barbarství. Dnes naopak bádání o rozdílech zdůrazňuje shody mezi evropskou a mimoevropskými kulturami.

Totéž platí o minulosti. Oslovuje nás, stále se k nám přibližuje a stává se čím dál obtížnějším o tom nevědět, stejně jako je obtížné nevědět o černošském, indiánském nebo předkolumbovském umění. Rozdíly věků nás obléhají, a přesto naše bezprostřední vnímání zůstává stále naší vlastní přítomností, jediným bodem zakotvení v čase. Což není přiblížení čerstvé přítomnosti a minulosti skutečným důvodem dějin mentalit?

Jistě, dějiny mentalit nejsou konceptem jediným a samospasitelným - jejich představitelé to ostatně nikdy netvrdili. Vzhledem k tomu, že koncept akcentuje výzkum kolektivních životních představ, dochází při jeho výhradné aplikaci k zanedbání výzkumu

života individuálního. Teorém *dlouhého trvání* vytvořil na jedné straně předpoklad pro novou periodizaci kulturního vývoje v průběhu staletí, na druhé straně skrýval nebezpečí, že se člověk v onom *dlouhém trvání* docela ztratí.

Literatura:

Richard van DÜLMEN: *Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly*. Dokořán, Praha 2002.

Georg G. IGGERS: *Dějepisectví ve 20. století*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002.

Jiří SPĚVÁČEK: *Mentality a dějiny mentalit v proměnách evropského myšlení*. Sborník Společnosti přátel starožitností 4, Praha 1996, s. 59-70.

Jacques Le GOFF (Hg.): *Grundlagen der neuen Geschichtswissenschaft*. Frankfurt am Main 1990.

Kapitola II.

Proměny obyvatelstva českých zemí v průběhu 19. století

Rozsáhlé změny, k nimž došlo na přelomu 18. a 19. století a jejichž spouštěcím mechanismem byla francouzská revoluce, vedly k zásadním změnám ve struktuře obyvatelstva. Někdejší stavovské uspořádání se změnilo v uspořádání směřující k vytvoření občanské společnosti. První polovina 19. století byla epochou, v níž se všechny uvedené změny připravovaly, aby byly akcelerovány revolucí let 1848 – 1849, po krátkém přerušení obnovy v průběhu 60. let a završeny v letech před první světovou válkou.

Rozhodující silou společnosti se stala sociální vrstva podnikatelů. Původ jejich příslušníků mohl být různý - od šlechty, která své někdejší výlučné postavení dané rodem nahradila výlučným postavením odvozeným z hospodářské moci, přes někdejší měšťanstvo až po příslušníky marginálních vrstev společnosti zbohatnuvší nejrůznějším, někdy ne úplně nezávadným způsobem - období napoleonských válek k tomu ostatně poskytovalo řadu příležitostí.

Celé 19. století přineslo i v habsburské monarchii výrazné zesílení účinnosti ekonomického faktoru jako prostředku sociálního vzestupu. Činorodou prací plodící peníze se přestalo pohrdat, ba dá se říci, že podnikání začalo být považováno za přijatelné zaměstnání.

Struktura společnosti

II. 1. Horní vrstvy

Jako horní vrstvy označujeme soubor sociálních skupin, které řídí společnost na základě své politické či ekonomické moci, dají se definovat i jako sociálně nejmocnější a nejprestižnější složka společnosti. Je tedy zřejmé, že v tomto smyslu splývají horní vrstvy s elitami. Nicméně rozdíl mezi elitami a horními vrstvami je dán skutečností, že horní vrstvy zauímají rozhodující pozici v obecné sociální stratifikaci, zatímco své elity má každá sociální skupina (dělnické elity), najdeme je v místním či regionálním měřítku, přičemž mohou disponovat autoritou, ale ne mocí, případně je jejich moc omezená.

Dobře fungující horní vrstvy mají zajišťovat stabilní fungování společnosti, pružně reagovat na její změny.

Po celé “dlouhé 19. století” tvořili příslušníci horních vrstev 0,5 – 1% populace českých zemí, tzn., že k nim kolem roku 1800 patřilo přibližně 23 – 45 tisíc osob, na konci 19. století 50 – 100 tisíc osob.

Pokusme se nyní vymezit, z kterých skupin se horní vrstvy skládaly.

Horní vrstvy stavovské společnosti tvořila takřka výhradně šlechta, teprve v posledních desetiletích 18. století se k ní začali přidávat jednotlivci z řad bohatých průmyslových podnikatelů a obchodníků, téměř vždy nobilitovaných. Šlechta po celé 19. století zachovávala zvyklosti, distinktivní znaky, které jí umožňovaly udržovat odstup od ostatních sociálních skupin. Šlechtický titul však měl stále svou váhu. Tomu, že šlechtictví v devatenáctém století nebylo jen jakýmsi “neblahým dědictvím” méně osvícených časů, svědčí množství nových nobilitací. Největší část nově pošlechtěných představovali důstojníci (více jak polovinu) a státní úředníci (téměř čtvrtinu). Mezi novopečenými šlechtici však můžeme nalézt i významné umělce, vědce, univerzitní profesory a politiky. Poměrně početnou skupinu tvořili nositelé industrializace - průmyslníci a velkoobchodníci. Šlechtického, rytířského či dokonce baronského titulu se dobrali Škodové, Ringhofferové, Liebigové nebo Bartoňové. Jejich majetkové poměry namnoze překonávaly možnosti nejednoho šlechtice a nobilitace pro ně znamenala logické potvrzení společenského vzestupu. Tato “nová šlechta” se snažila přejímat aristokratický životní styl. Podnikatelé skupovali deskové statky, opravovali a budovali zámky v historizujícím slohu. Přibližovali se tak alespoň formálně způsobu života svých urozených vzorů.

Mezi nově nobilitovanou a historickou šlechtou, která se mohla vykázat dlouhou řadou šlechtických předků, stála téměř po celé devatenácté století dosti pevná společenská hráz. Pouze historická šlechta mohla získat vysoké postavení u císařského dvora, jen nejvýznamnější rody habsburské monarchie se staly dědičnými členy panské sněmovny, jen ony byly držiteli rodových fideikomisů. Mezi nově nobilitovanou a historickou šlechtou nedocházelo k příliš častým sňatkům ani společenským kontaktům. Výjimky však existovaly a od napoleonských válek jich přibývalo.

Historická šlechta, jinak nazývaná “starožitná”, byla společenskou vrstvou skutečně vytvořenou a stmelenu dějinami. Podíváme-li se například na českou zemskou šlechtu, najdeme mezi ní příslušníky aristokracie pocházející z mnoha koutů Evropy. Kromě původně českých rodů žily zde rodiny rakouské, německé, uherské, francouzské, italské, potomci rodů irských a skotských a dalších. Neustálým prolínáním se z této zdánlivě nesourodé směsi vytvořila dosti kompaktní a relativně uzavřená sociální skupina.

Vnitřní hierarchie historické šlechty zdůrazňovala i v devatenáctém století více urozenost a starobylost rodu nežli majetkové poměry. Nejvýše v žebříčku stály rody náležející k bývalým bezprostředním říšským knížatům. Z rodin majících majetek v Čechách k nim patřili Lobkowiczové, Auerspergové, Fürstenbergové, Schwarzenbergové, Thurn-Taxisové – ti představovali (právě v tomto pořadí) díky svému historickému postavení, které je kdysi

opravňovalo k sezení v lavici říšských knížat na říšském sněmu, skutečnou špičku aristokracie v habsburské monarchii. Za nimi následovaly další říšské a rakouské knížecí rody.

Větší část příslušníků historické šlechty se honosila hraběcím titulem. V Čechách žilo na přelomu devatenáctého a dvacátého století 54 rodů s tímto stupněm důstojenství. Zatímco hraběcího titulu dosáhli nově nobilitovaní jen zcela výjimečně, mezi svobodnými pány (barony) je nacházíme vedle starožitné šlechty častěji. Mezi 83 baronskými rody žijícími v Čechách ve sledovaném období nalezneme jak čerstvě pošlechtěné průmyslníky, úředníky nebo vojáky, tak příslušníky rodin, jejichž rodokmen sahá do středověku.

Počet šlechticů v Čechách nebyl nikterak velký. V devatenáctém století tvořili jen desetinu procenta obyvatelstva. To bylo pro srovnání pětkrát méně než v Dolním Rakousku, desetkrát méně než v Haliči a padesátkrát méně než v Uhrách. V Čechách prakticky neexistovala historická nižší šlechta a při ignoraci nobilitantů se tím jen prohlubovala propast mezi vysokými aristokraty a zbytkem společnosti.

Navzdory změnám, které přinesla modernizace v devatenáctém století, si šlechta udržovala značný vliv v řadě oblastí veřejného života, což jí umožňovala podoba rakouské ústavnosti i silné postavení císařského dvora. Aristokraté působili v rakouských vládách (mezi léty 1848-1867 z 37 mužů stojících v čele vlád bylo 36 šlechticů, z nich 27 patřilo k historické šlechtě, z 16 ministrů zahraničí byl jen jeden nově nobilitovaný). Diplomacie obecně zůstávala i v druhé polovině devatenáctého století hájemstvím šlechty. Ještě na počátku dvacátého století tvořila historická šlechta téměř polovinu diplomatického sboru. Kromě zahraniční politiky zůstalo významné i postavení šlechty v armádě. Především v jezdeckých plucích najdeme v řadě případů převahu důstojníků z řad historické šlechty. Tradičně se aristokraté uplatňovali i v nejvyšší církevní hierarchii.

Politický vliv si aristokracie zachovávala také v říšské radě a na zemských sněmech. Umožňoval jí to kuriový volební systém a v panské sněmovně navíc instituce dědičných členů. Je zřejmé, že i v této "občanské éře" byla šlechta přizvána ke správě věcí obecných a toto pozvání přijímala. Musela se však vyrovnat se značným posuvem v politickém myšlení. Zatímco opozice na předbřeznovém sněmu byla záležitostí přísně stavovskou, politika konstituční doby se nesla v občanském duchu. Neexistovala formálně "kurie nobilitovaných". Šlechta byla volena v kurii velkostatku pro svůj pozemkový majetek, a ten drželi i velkostatkáři občanského původu. Z historického hlediska zůstal ryze šlechtickým pouze svěřenecký velkostatek.

Politické spojení nacházela šlechta mezi občanskými skupinami a stala se, někdy ne zcela dobrovolně, aktéry bojů mezi federalismem a centralismem, liberalismem a

klerikalismem, ale i potyček národnostních. Je otázkou, do jaké míry byl tento způsob politické práce šlechtě vlastní a nebyl-li jen úlitbou chránící šlechtu od úplné sociální izolace, ale také jak velké procento šlechticů se politického života skutečně aktivně zúčastňovalo. Prokazatelně nezanedbatelné bylo místo šlechty v obecní a okresní samosprávě, kde měla možnost hájit své bezprostřední zájmy majitelů velkostatků a významných daňových poplatníků. Mnoho aristokratů nalezneme i mezi členstvem uměnímilovných a hospodářských spolků.

S nastupující industrializací by se dal očekávat ústup šlechty v hospodářské oblasti. Po boku podnikatelů z měšťanských kruhů však nacházíme celou řadu šlechticů. Spolufinancovali některé projekty, například v oblasti železniční výstavby, nebo se stávali členy správních rad akciových společností. Samostatně podnikali především v oblasti potravinářského průmyslu, ale i v hutnictví a těžbě uhlí.

Nejvýznamnější postavení však měla šlechta v oblasti pozemkové držby a zemědělské výroby. Na konci devatenáctého století představovala rozloha velkostatků 35 procent veškeré pozemkové držby v Čechách. I když mezi držitele deskových velkostatků pronikalo postupně čím dál více nově nobilitovaných a nešlechticů, přesto nemohli v žádném případě především velikostí pozemkového majetku konkurovat historické šlechtě. Mezi velkostatkáři v Čechách v roce 1906 nalézáme 109 fyzických a právnických osob, jejichž držba přesahovala 3000 ha. Z nich 82 náleželo k historické šlechtě, 10 k nově nobilitované šlechtě, 5 velkostatků patřilo obcím, 11 církvím a 1 firmě s občanskými majiteli. V rukou deseti největších velkostatkářů byla více jak desetina celkové rozlohy země.

Dynamika společenských změn otevírala prostor horních vrstev příslušníkům vrstev středních, především městskému patriciátu včetně svobodných povolání (lékaři, advokáti, notáři), ojediněle sem postoupili i zbohatlí řemeslníci. Čas buržoazie nastal až s formující se občanskou společností. Podnikatelé, velkoobchodníci, finančníci, velkostatkáři, špičky správy, ministři (ale první ministerský předseda občanského původu, Körber, se objevil až na počátku 20. století), vysoký klérus – všude se stále ve větší míře objevovali lidé neurození. Patřili sem také významní publicisté, vysokoškolští učitelé a vědci, méně často někteří umělci – především slavní operní pěvci a módní malíři.

Důležité místo náleželo patriciátu, především velkoobchodníkům, často specializovaným na určitý druh zboží. Velkoobchod byl někdy spojen s peněžnictvím (olomoučtí Primavesiové, pražský Jakub Wimmer). Mezi velkoobchodníky a finančníky bylo mnoho židů; vzhledem k přetrvávající společenské diskriminaci se dávali – v případě, že chtěli hospodářskou moc spojit se širším společenským vlivem – pokřtít. Z této skupiny

vznikali moderní podnikatelé, osoby zajišťující řízení a realizaci velkovýroby pro trh. Svůj podíl si mezi nimi udržela a nadále rozšiřovala šlechta, po napoleonských válkách přibylo válečných zbohatlíků.

Mezi horní vrstvy patřili i rakouští důstojníci. V rakouské armádě byli důstojníci povyšováni podle služebních let, nikoli podle schopností a výkonů. Mobilita je zde zřejmá – velitelská místa, původně vyhrazená pro syny šlechtických rodů, začínají být přístupná i mužům bez modré krve.

Dále sem právem náležela svým významným podílem na politickém rozhodování vysoká (státní) byrokracie. Až do poloviny 19. století byly vysoké funkce ve státní správě obsazovány šlechtou (kancléř, prezident gubernia). Teprve po roce 1860 se vytvořil nový samosprávný systém, v němž měly větší naděje se uplatnit měšťanské elity. Tato složka horních vrstev stála u zrodu moderní politiky. Nové perspektivy se otevřely se zavedením konstitučního režimu, kdy přibylo míst v zastupitelských orgánech. Poslanci se stávali především advokáti a lékaři, teprve na začátku 20. století přibylo rolníků.

Své postavení ve společnosti si udržela církev, jejíž moc vycházela z přetrvávajícího patriarchálně ideologického systému. Klérus si udržoval intelektuální převahu nad širokými vrstvami obyvatelstva, které orientoval nejen v záležitostech víry, ale i v záležitostech ryze praktických (problematika školství, polnohospodářství, zdravotní péče, jako byl dohled nad kvalifikací porodních babiček či propagace očkování proti neštovicím). Kostel byl místem nejen pro kontakt s Bohem, ale i jakýmsi kulturním a společenským centrem farnosti.

II. 2. Střední vrstvy

Ke středním vrstvám patřily skupiny obyvatelstva se středním majetkem, případně středními příjmy a na střední úrovni moci. Určoval je i způsob života (neokázalost, šetřivost, spořivost), způsob obživy (profesní kariéra, zpravidla generačně zakotvená) i odpočinku. Jejich sociální status byl zajištěn majetkem – vlastnictvím měšťanského domu i zemědělské usedlosti. Jejich mentalita se v průběhu století výrazně změnila.

Po celé 19. století tvořily střední vrstvy významnou část společnosti. Jejich podíl se odhaduje na 15 – 20% populace. Jednalo se o vrstvu z hlediska sociálních pozic mimořádně diferencovanou, a tato diferencovanost se v průběhu doby měnila. Až do roku 1848 byla rozhodujícím kritériem osobní svoboda - osobně svobodnými byli obyvatelé královských měst, nesvobodnými pak poddaní, ať křesťané, či židé. Ve druhé polovině 19. století tato nerovnost oficiálně zmizela, zato byla vystřídána výraznější majetkovou diferenciací. Současně došlo k posílení pozic podskupin činných v terciární sféře a ubylo zde podskupin

spojených s řemeslnou výrobou. V českých zemích tuto vrstvu navíc rozdělovaly národní zájmy. Jako rozhodující činitel zde působila sociální mobilita, přičemž pohyb byl možný jak vzhůru, směrem k horním vrstvám, tak dolů.

Pokud se týče hospodářských, sociálních a mocenských funkcí středních vrstev, ty se v průběhu 19. století modifikovaly. Především skupiny fungující jako samostatní výrobci (řemeslníci i sedláci) podstoupily velké změny. Byla zrušena roboty, o něco později byly zrušeny cechy. Na jedné straně to znamenalo zrušení četných omezujících opatření, která však malovýrobce do určité míry chránila. Nyní byl kladen daleko větší důraz na jejich dynamičnost, schopnosti, byli vystaveni daleko většímu konkurenčnímu tlaku. Společnost nabízela více možností, obstát však bylo stále složitější.

Skladba středních vrstev se měnila, a to nejvíc ve městech, třebaže po celou naši sledovanou dobu zůstávali nejpočetnější podskupinou sedláci – jejich počet se v podstatě neměnil. Část měšťanstva spojená s řemeslnou výrobou se změnila v novou skupinu spojenou s odvětvími průmyslu, ve střední a drobné podnikatele.

Ze středních vrstev často vzešli představitelé moderní inteligence, k níž vedle advokátů patřili např. také lékaři, středoškolští profesoři, ředitelé měšťanských škol, novináři. Vrchnostenská správa po revoluci 1848-1849 zanikla, zanikla tedy skupina patrimoniálních úředníků, nicméně rozvoj státní a městské správy, rozvoj byrokratického aparátu, armády, školství, zdravotnictví, obchodu, peněžnictví, svobodných povolání nabízel řadu pracovních příležitostí vzdělaným mužům, od posledních desetiletích 19. století i ženám. Neodmyslitelnou součástí středních vrstev tak byli státní i soukromí úředníci.

Pokud se týče majetkového rozvrstvení této skupiny, středně majetná populace měla kolem roku 1800 průměrně majetek do 100 000 zlatých konvenční měny a roční příjmy od 100 do 1 000 zlatých. Horní střední vrstvy mohly mít majetek v řádu několika statisíců. Poněkud specifické postavení zde zaujímali úředníci - jejich podíl na rozhodování byl nepopíratelný a zřetelný, což se nedalo říci o jejich majetku - platilo to po celé 19. století.

II. 3. Dolní vrstvy

Na konci stavovské společnosti dolní vrstvy stálo nevědomé, bezprávné a nekvalifikované venkovské obyvatelstvo, žijící se málo produktivní prací. Patřili sem chudí rolníci, kteří často doplňovali nevelký výnos svých polností samostatně provozovanou nezemědělskou výrobou (bižuterie, broušení kamenů, přádelnictví, tkalcovství), domkáři, podruzi (ti měli nejnižší status na vesnici vůbec), žijící se nádenickými pracemi v zemědělství, místní řemeslné výrobě či ve službách. Skupiny těchto domkářů a podruhů se

zvětšovaly hlavně v poslední čtvrtině 18. století, ale i v první polovině 19. století. Dále sem patřila dvorská i selská čeleď, mající oproti nádeníkům výhodu v jisté existenci – zaměstnávána byla většinou na rok. Dolní vrstvy zahrnovaly také tovaryše v řemesle, manufakturách i vznikajících továrnách. Jejich výhodou byla kvalifikace, nevýhodou “čekání na příležitost” – ne vždy se jim podařilo stát se mistry – někdy svou ožehavou sociální situaci řešili sňatkem s vdovou po mistrovi. V městských domácnostech žila početná skupina služebnictva – většinou nekvalifikovaných (služky, sluhové, podomci), méně kvalifikovaných (klíčnice, kuchaři a kuchařky, panské, komorné, komorníci) osob.

Až do roku 1848 patřili mezi dolní vrstvy téměř všichni židé, teprve rok 1848, přinášející jejich emancipaci, umožnil jejich výraznou sociální stratifikaci. Nejnižší vrstvu populace tvořili *lidé stojící na okraji* – tuláci, žebráci, Cikáni.

Martin Rheinheimer rozlišuje ve své práci *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti. 1450 - 1850* (Praha 2003) čtyři skupiny chudých lidí:

- první se obešli bez podpory, ale hrozilo jim, že se k ní budou muset uchýlit. Sem patřilo zhruba 60 - 80% obyvatel, kteří neměli žádný kapitál, s jehož pomocí by nouzové situace překonali;
- druzí už na podporu odkázáni byli, přičemž lépe se vedlo tzv. domácím chudým, dostávajícím podporu od městské vrchnosti, od vesnické samosprávy, od církve, od dobročinných organizací. Jejich podíl činil 5 - 22%, za krizí býval větší;
- do třetí skupiny náleželi ti, jejichž chudoba společensky uznána nebyla, žádnou podporu nedostávali a potloukali se, někdy v rozporu se zákony. Jednalo se o 2 - 10% obyvatel;
- a poslední, pronásledovaní, se jako bezdomovci už narodili. Nejvýraznějším příkladem byli středověcí a novověcí Cikáni.

Zásahem do takto tradiční struktury dolních vrstev byla industrializace, která vedla k přechodu části příslušníků této vrstvy do průmyslové výroby – tento proces probíhal v textilním průmyslu a v zemědělských oblastech od 30.- 40. let 19. století a výrazněji v dalším čtvrtstoletí, v těžkém průmyslu a v nových výrobních odvětvích hlavně od konjunktury na přelomu 60. a 70. let do konce 19. století. S tím, jak se prosazovala zákonem nařízená vzdělávací povinnost, mizela z větší části negramotnost, nicméně o vzdělanosti dolních vrstev není třeba si činit iluze. A tak většinou nekvalifikované venkovské obyvatelstvo přicházelo do průmyslových závodů na nekvalifikovaná místa pomocných dělníků nebo na nádenické práce. Jejich potomky čekal zpravidla stejný úděl, sociální

mobilita zde byla nevýrazná, častější byl společenský pád (žebrota, kriminalita, prostituce) než vzestup.

Novou sociální vrstvou se stalo průmyslové dělnictvo. Námezdní pracovní síly, produkt manufakturního období, změnila tovární velkovýroba v nový, početně stále narůstající sociální subjekt. V průběhu 19. století prošla tato vrstva četnými proměnami, přitom si udržela svou sociální různorodost, danou rozdílným charakterem průmyslové výroby. S politickým uvědomováním dělnictva došlo také k diferenciaci politické.

Různorodou sociální strukturu dělnictva lze dobře ilustrovat na pražském dělnictvu. První skupinu tvořili dělníci zaměstnaní v řemeslnických dílnách, kde obvykle pracovala rodina výrobce za pomoci tovaryše a učně. Osazenstvo řemeslnické dílny setrvalo v jakési patriarchální jednotnosti, vědomé si nesmlouvavé konkurence ze strany tovární velkovýroby a tedy možné proletarizace jak mistra, tak tovaryše či učně. V případě řemeslné výroby nedošlo k diferencování prostoru veřejného (prostor zaměstnání) a privátních (prostor domova), jinak typického pro období industrializace. Vzhledem k tomu, že malovýroba převládala v českých zemích ještě v období meziválečném, nelze jednoznačně mluvit o rozhodujícím vlivu továrního dělnictva.

Další skupinu představovali manufakturní dělníci z pražských kartounek, přádelen, porcelánek, velkých rukavičkářských a krejčovských dílen, z pekáren a mlýnů. Právě v manufakturách byla sociální hierarchizace dělníků nejvýraznější; také zde se uchovaly patriarchální formy vzájemných vztahů.

Poslední skupinu tvořilo tovární dělnictvo. Ve srovnání s předchozími skupinami měli jeho příslušníci zpravidla nižší nebo žádnou kvalifikaci. Pokud se jednalo o kvalifikované dělníky, byla tato vrstva poměrně úzká a nabývala na významu v posledním desetiletí 19. století. Právě oni byli v tomto prostředí dělnickou elitou, podobně jako početně narůstající dělničtí funkcionáři, kteří však zpravidla – díky svému podílu na společenském rozhodování a moci (především od vstupu sociální demokracie na politickou scénu) – prostředí dolních vrstev opouštěli. V továrních dílnách, kde již chybělo ono patriarchální ovzduší, stáli mezi majitelem a dělníkem kvalifikovaní mistři, technici a úředníci. K dělnické práci v průmyslu nebylo žádné kvalifikace potřeba, dělníci neměli motivaci o ni usilovat. Práce s nízkou kvalifikací byla možná až do první světové války a vedla k značné geografické mobilitě této sociální skupiny. Tato skupina dělnictva, většinou vykořeněná z původního bydliště, sociálně mělce zakotvená, byla nejnáchylnější k vyvolávání sociálních nepokojů.

Relativně samostatnou skupinu po celé období kapitalismu představovali zemědělníci dělníci, jejich počet byl však v Praze, kde pracovali na církevních, měšťanských či městských (velko)statcích, vcelku zanedbatelný.

V roce 1869 žilo v Čechách (pro české země nejsou údaje k dispozici) 3 267 068 osob, které je třeba počítat k dolním vrstvám. Jednalo se o osoby ekonomicky činné v zemědělství, průmyslu i službách. K nim můžeme připočítat 5 000 osob nižšího zdravotnického personálu. Počet chudých řemeslníků a rolníků neznáme.

Pád ze dvou posledně jmenovaných skupin na nejnižší příčku společenském žebříčku, do skupiny stojící na okraji společnosti, již Marx trefně nazývá *lumpenproletariátem*, byl poměrně snadný.

Literatura:

William. D. GODSEY, *Aristocratic redoubt. The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War*, West Lafayette 1999.

Zdeněk KÁRNÍK – Jiří ŠTAIF, *K novověkým sociálním dějinám českých zemí I*, Praha 1999.

Zdeněk KÁRNÍK, *K novověkým sociálním dějinám českých zemí II*, Praha 1998.

Zdeněk KÁRNÍK, *K novověkým sociálním dějinám českých zemí III*, Praha .

Jana MACHAČOVÁ, Jiří MATĚJČEK: *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 – 1914*. Opava 2002, s. 270.

Martin RHEINHEIMER: *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti. 1450 - 1850*. Praha 2003.

Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848 - 1939. Praha 1981.

Kapitola III.

Životní cyklus a přechodové rituály

Definice rituálu

Slovo rituál pochází z latiny a původně označovalo přísně stanovený soubor pravidel a zvyků zavedených kultem náboženství k uctívání bohů a nadpřirozených sil. V přeneseném slova smyslu pak označuje obřady, které podle těchto předpisů probíhají. Rituální praktiky se vyvinuly v úzké souvislosti s náboženskými představami a sloužily k ovlivňování nadpřirozených sil ve prospěch určitého společenství, případně jedince. Vykonávání rituálních činností mělo zabezpečit přízeň, případně příchod a kladnou intervenci těchto sil. V Evropě zobečnely již v archaických časech.

Rituál tak vyplynul a formoval se v primitivních kulturách z potřeby komunikace s přírodními silami a nadpřirozenými bytostmi. Důležitou součástí těchto rituálních úkonů bývala oběť. Rituální předpisy provázely člověka od narození do smrti, určovaly, jak má postupovat v klíčových a krizových situacích svého života či života svého kmene. V *primitivních* společenstvech neexistovalo jasné oddělení světa profánního a světa posvátného, které jasně určila až renesance. Proto rituálové systémy, ač náboženského charakteru, obsahovaly zřejmý světský sociokulturní základ - onen přechod z jednoho životního období do druhého. V průběhu staletí některé z nich ztratily svůj náboženský charakter, ale řada archetypů (například v souvislosti se svatebním obřadem nezbytnost závoje, prstýnku, zvyk unášení nevěsty) se uchovala podnes, třebaže postupem doby v jednotlivých zemích či regionech nastala jejich modifikace.

Naše lpění (většinou velmi anachronické) na některých prvcích svatební podívané či jiné má své kořeny v rituálových situacích spojených s cyklickým pojetím času, typickým pro protoindustriální éru. Třebaže od 16. století přibývalo prvků, umožňujících přechod k lineárnímu pojetí času (objevily se první kapesní hodinky, rozšířilo užívání kalendářů), k jeho zobečnění bylo ještě daleko - vyžádala si ho až postupující urbanizace. Časové cykly denní, roční a životní byly proto fixovány ritualizací. Ritualizován byl nejen čas, ale i prostor - "dům", "doma" - vnímáno v šíři, která odpovídá pracovnímu a společenskému zařazení. Rituálnost provází život člověka po tisíciletí - projevuje se především v rozmeznicích, přechodových chvílích.

Rituál je hlavní prostředek regulace chování jednotlivce v kolektivu, jeho pravidla je možno měnit jen změnou celého systému. Rituálové systémy se dělí na:

1. magický kosmologicko-přírodní,

2. církevně - náboženský,

3. sociálně distinktivní - uspořádání společnosti vertikální, horizontální.

Mezi jednotlivými systémy existují přechody a prolínání - např. životní cyklus obsahuje všechny tyto prvky.

Pro rituály spojené s životním cyklem bylo rozhodujícím mezníkem zavedení evidence křtů, sňatků a úmrtí. Třebaže jsou staršího data, v průběhu 16. století v Evropě zdomácněly matriky - jejich povinné vedení nařídil tridentský koncil, patentem z 20. února 1784 potvrdil nezbytnost jejich vedení Josef II.; současně nařídil oddělené vedení matrik narození, sňatků a úmrtí. Rejstříky porodů, sňatků a úmrtí museli podle tohoto nařízení vést i židovští rabíni. Evangelickým farářům bylo povoleno vedení veřejných matrik teprve nařízením z 20. listopadu 1829. Matriky zaznamenávají tyto tři důležité mezníky individuálního životního cyklu. Díky nim přestal být životní cyklus anonymní.

Typologie rituálů

Rituály dělíme na výroční, přechodové a rituály se situační povahou.

Pokud se týče výročních rituálů, konají se každý rok přibližně ve stejnou dobu: patří sem Vánoce a Velikonoce, oslava narozenin, která se ritualizovala nejdříve ve vyšších vrstvách (v nižších až relativně velmi pozdě). Devatenácté století je současně obdobím rituálních oslav *kulatých* narozenin (případně výročí narození) významných osobností – v českém prostředí připomeňme alespoň oslavy sedmdesátin Františka Palackého roku 1868, národní slavnost u příležitosti stoletého výročí Josefa Jungmanna o pět let později či například oslavy stoletého výročí Schillerova narození v roce 1859. Některým z výročních rituálů se v této publikaci budeme věnovat v rámci festivit.

Přechodové rituály se týkají jednotlivců a změn v jejich společenském postavení. Mohou být náboženské (přechodové rituály církevního roku, kněžské svěcení, primice) i světské, ritualizace přináší změnu statusu a tvoří základ nejen náboženských, ale i ryze světských obřadů - patří sem tedy svatby, křest (stejně jako jeho trapná náhražka - československé *vítání občánků*), obřizka, biřmování, bar mikve (tradiční židovský zasvěcovací obřad, který uvádí třináctileté chlapce do dospělosti), ale i promoce či maturita. Většina společností má propracované přechodové rituály hlavně kolem narození dítěte: do určité sociální skupiny vstupuje nový člověk, kterému je třeba udělit sociální totožnost a který se musí stát členem společnosti. Přechodový charakter má řada lidových obřadů kalendářního cyklu - například masopust, doba od Tří králů do Popeleční středy, období předcházející přísnému půstu.

Pro úplnost zmiňme ještě rituály se situační povahou, provozované z důvodů nějaké zvláštní potřeby.

Všechny rituály jsou kolektivní záležitostí, jedná se o inscenované události, které se pokaždé řídí standardními předpisy. Tlak k ritualizaci má sociální podstatu: jakákoli změna v postavení je obdobím úzkosti a nejistoty pro toho, kdo změnou prochází, i pro jeho okolí.

Přechodové rituály

Přechodový rituál má jedinci zaručit snazší přechod z jednoho období, místa nebo společnosti k posoupně další fázi života, článkovaním a pozvolností má zabránit dezorientaci. Ze sociologických i psychologických analýz je zřejmé, že odstraňování či pomíjení složitého tradičního členění životních cyklů vede ke stresům, pocitům prázdnoty a ztrátě vlastní identity. Tím si ovšem naši předkové ještě v 19. století lámat hlavu nemuseli - ač to bylo století hlubokých změn, úcta k přechodovým rituálům je nepřehlédnutelná.

Obsahem přechodového rituálu je přesvědčení, že starý status a veškeré chování s ním spojené, odpovídající předcházejícím rolím, musí být vykořeněno a člověk musí být přiveden do kvalitativně jiného stavu. Samotný rituál určuje průběh přechodu, udává, jak se má člověk dostat do nového postavení a shromažďuje všechny lidi v jeho okolí za účelem psychologické podpory zasvěcované osobě a všem zúčastněným.

Pojem přechodu označuje dobu, kdy se parametry a determinanty, charakteristické pro výchozí status, mění. Přechodová situace je přitom nezbytná, neboť:

- a) zajišťuje trvání společenství;
- b) mění stav a společenskou pozici jednotlivce;
- c) udává mu nové sociální role a vzory;
- d) má přímý vliv na společenské prostředí individua (rodina, příbuzenské vztahy, přátelé, věková skupina).

Přechodové rituály popsal poprvé v roce 1909 antropolog A. van Gennep v knize *Les rites de passage* (česky *Přechodové rituály*, 1999) Podle van Gennepa se rituál člení na tři samostatné části:

1. období, kdy je jedinec na určitou dobu odloučen od zbytku skupiny, během této doby prodělá určité zkoušky, školení nebo je jednoduše izolován;
2. období, které tvoří jakési pomezí, v němž zasvěcenec podstoupí veřejný rituál, který jej formálně uvede do nového postavení;
3. třetí období, v němž jde o znovupřijetí nového a změněného člověka do společnosti.

Vezmeme-li jako příklad rituál porodu, pak v prvním období, ihned po porodu, je nedělka de facto vyloučena ze společnosti - toto vyloučení může mít jen symbolický charakter - oddělení jejího lůžka od ostatního prostoru koutnicí. Třetím obdobím je úvod, kdy se žena v doprovodu jiné osoby vrací coby matka do společnosti a je v kostele spolu s dítětem představena širšímu farnímu společenství. Předtím ovšem musí absolvovat zpověď, která je zde oním pomezím článkem.

Tato *triáda* nemusí zachovávat uvedenou posloupnost – zatímco uvedený rituál ji respektuje, například při uzavření manželství v západní společnosti přichází první stadium, izolace, v podobě líbánek až po obřadu uzavření sňatku.

Literatura:

- Václav FROLEC: *Rituály a slavnosti v procesu modernizace (Analýza situace v českých zemích)*. In: Město: prostor – lidé - slavnosti. Sborník příspěvků X. strážnického symposia (18.- 19. 10. 1988). Ed. Václav Frolec. Slováké muzeum v Uherském Hradišti, Uherské Hradiště 1990, s. 13-28.
- Arnold van GENNEP: *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1996.
- Robert F. MURPHY: *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Slon, Praha 1999.
- Josef PETRÁŇ (ed.): *Dějiny hmotné kultury. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*. II, 1, 2. Karolinum, Praha 1995, 1997.

III. 1. Dítě, dětství, výchova

III. 1. 1. “Zrození dětství”

Když v roce 1960, paralelně s nástupem historické demografie a jako tečka za doznívajícím poválečným baby-boomem, vyšlo první vydání knihy jednoho z představitelů francouzské nouvelle histoire Philippa Arièse *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, vzbudilo mimořádný ohlas. Celá koncepce knihy, její heuristická základna, odvážné a nové interpretace představovaly a dodnes představují práci převratnou, mimořádnou a vlastně až do dnešní doby ojedinělou. Setkala se jak s kladným přijetím, tak s příkrým odmítnutím. Proti Arièsovi vystoupili někteří historici (vedle francouzských i německých medievalistů také historici novověku Američanka Nathalie Zemon Davis, Francouzi Jean-Louis Flandrin, Pierre Riché, Emmanuel Le Roy Ladurie aj.) odmítající Arièsovo tvrzení, že středověká společnost neměla žádný vztah k dětství, že středověku chybělo ono respektování dětské “specifičnosti, jež kategoriálně odlišuje dítě od dospělého”. Ariès tyto výhrady zčásti přijal, jak bylo zřetelné v reedici díla v roce 1973.

Dílo již delší dobu nežijícího Arièse bylo a je respektováno, nicméně práce těch, kteří na základě nově objevených či nově interpretovaných (archivních i editovaných) pramenů autonomii středověkého a raně novověkého dětství stále zpochybňují a navíc docházejí k závěru, že mateřská láska vrozeným citem nebyla (a není), práce těch, kteří narušili archetyp zbožňující, sebeobětující se a všeodpouštějící matky, jež vytvořilo 19. století budí dodnes negativní emoce, a to především mezi badateli středoevropskými.

Česká historiografie dosud neměla příležitost postavit se na tu či onu stranu barikády. Bádání o dětství se v rámci bádání o rodině až dosud věnovali převážně historičti demografové, nikoli historici mentalit; dějiny dětství zde nemají tradici.

Pokud se dějin dětství a dějin mateřské (a vůbec rodičovské) lásky týká, dosavadní stav bádání (i objem objevených pramenů) nám neumožňuje vyřknout konečné a jednoznačné závěry. Pravda bude někde uprostřed, především proto, že historik minulost nejen studuje, ale také interpretuje, vytváří. Prameny, které lze použít k rekonstrukci dětství, jsou různorodé, rozptýlené a mnohotvárné. Dějiny dětství souvisí úzce s dějinami rodiny – prvním a nezastupitelným pramenem k jejich rekonstrukci jsou matriky, prameny kvantitativního a sériového charakteru. Údaje, které poskytují, jsou většinou exaktní a jednoznačné. Méně jednoznačná jsou fakta nabízená dobovou odbornou literaturou, právníkou, lékařskou, pedagogickou, náboženskou. Mimořádně rozsáhlý prostor pro (re)konstrukci dětství v minulosti pak poskytuje interpretace pramenů etnologických, literárních, pramenů osobní

povahy, vzpomínek, deníků, zápisníků, korespondence a především pramenů ikonografických a hmotných.

Obecně lze říci, že teprve druhá polovina osmnáctého století dala pojmu dětství a mateřství konkrétnější obsah. Ocitlo se ve středu zájmu populacionistů, státníků, lékařů, pedagogických myslitelů. Populační vývoj byl sledován učiteli, ekonomy i samotnými panovníky. Současně se vytvářel intimní prostor rodiny, redukovaný na rodiče a děti. Teprve tehdy se změnil vztah dospělých k dětem, vytvářely se předpoklady pro větší materiální i citové investice do dítěte, přibýlo úvah o jeho výchově, přibýlo pedagogické literatury. Nové pojetí dětství předznamenalo roku 1762 první vydání Rousseauova *Emila*. Také v rakouských zemích jako důsledek reformních zásahů do základního školství vznikají moderní pedagogické spisy či první pedagogické časopisy. Všechny soudobé pedagogické teorie prosazovaly názor, že chování dospělých osob je výsledkem jejich vývojových možností v dětství, v období, kdy je lidská bytost mimořádně vnímavá a tvárná. Zdá se, že ve střední Evropě osmnáctého století skutečně k objevu dětství došlo.

Centrem cílené pozornosti se však dítě stává až v průběhu devatenáctého století. Patří mu budoucnost, je nadějí rodiny, v českém prostředí navíc nadějí formujícího se moderního národa.

III. 1. 2. Příchod na svět

Příchod nového človíčka je dnes mimořádnou a převratnou událostí v životě rodiny. Někdy dokonce událostí ojedinělou – v postindustriální společnosti porodů ubývá, plánované rodičovství umožňuje držet počet dětí při zemi. Porod probíhá nejčastěji pod dohledem odborníků, je na matce, kde a jakým způsobem chce rodit. Vlastnímu porodu předchází několikaměsíční příprava zdravotní, psychická i materiální.

V minulých dobách tomu tak nebylo. Narození i smrt člověka byly plně v rukou Božích, k porodu patřily bolest, utrpení a nejistota, zda matka a dítě zůstanou naživu. Na druhou stranu - vzhledem k počtu dětí v rodině - byl porod běžnou událostí, úmrtí novorozence, kojence či rodičky bohužel rovněž. Viděno z tohoto aspektu se nám 19. století jeví jako klíčové. Samozřejmostí se stává kvalifikace porodních babiček, o níž usilovala už osvícená Marie Terezie, zvolna se prosazuje medikalizace porodů. Hygienické zásady si pomalu, ale jistě získávají respekt. Racionalizuje se péče o kojence. Prosazuje se očkování. Přibývá populárně naučných spisů týkajících se péče o těhotnou, kojence a malé dítě, pozornost mateřství, těhotenství a péči o malé dítě věnují i duchovní.

Přitom ale nelze říci, že by uvědomělá péče o kojence byla vynálezem až devatenáctého či dokonce dvacátého století. První náznaky promyšlené a plánovitě péče prenatální, perinatální i postnatální, které znaly už starověké společnosti, jsou rovněž součástí středověkých lékařských a náboženských traktátů. V raném novověku jich přibývá.

Porod provázely po staletí dodržované zvyky, pověry, úsloví, reflektující porod jako významný odlučovací rituál, třebaže v evropské civilizaci byl fakt “odlučování” méně razantní než v některých civilizacích mimoevropských. Obsahovaly nejen zdravotně-hygienické aspekty této důležité životní fáze; současně vyjadřovaly přání, aby dítě bylo zdravé, silné, úspěšné a pohledné. Faktickým projevem odloučení či přechodu bylo přestřížení pupeční šňůry, umytí a oblečení novorozence, křest, úvod.

Vdané ženy rodily doma, k porodu patřila neodmyslitelně porodní bába - v průběhu 19. století se její odborná kvalifikace stala samozřejmostí. Pokud porod probíhal normálně, zvládla ho sama, jen v případě komplikací bylo její povinností zavolat lékaře. Nebylo to příliš často - jistě zde působila i nechuť ke “zbytečným” výdajům na lékaře.

Povinností porodní báby bylo hned po porodu ověřit, je-li novorozeně životaschopné. Pokud tomu tak nebylo, směla babička dítě nouzově pokřtít. První koupel, konaná hned po narození, měla symbolickou důležitost: měla očistit nejen tělo, ale i duši od dědičného hříchu. Po koupeli přivolala bába otce a ostatní členy rodiny, aby políbili matku a pokřičovali dítě. Po vykoupání a zavnutí bylo novorozeně poprvé přiloženo k prsu.

III. 1. 3. Křest, výběr jména

Brzy po narození se dítě křtilo, ve šlechtických a měšťanských rodinách většinou jeden až tři dny po narození, v dělnických nejpozději do týdne. Šlechtické děti postupovaly křest v zámecké kapli, zámožnější měšťanstvo nechávalo své děti křtít doma, většinou některým z věhlasných duchovních. Dolní vrstvy se většinou spokojily se službou kaplana v nejbližším farním kostele. Při křtu bylo dítě zapsáno do matriky, jejichž vedení nařídil tridentský koncil - jen ojediněle se vyskytovaly již dříve. Zápis obsahuje jméno dítěte, jeho rodičů, báby, duchovního, jenž křest provedl, i jména kmotrů. Kmotři se vybírali z okruhu příbuzných, často však rodiče požádali o tuto službu některou z významných osobností dané lokality. Kmotři byli většinou dva, hlavní kmotr byl volen podle pohlaví dítěte, u chlapců jím byl muž, u děvčete žena. U křtu držela dítě vždy kmotra. Od svých kmotrů dostávalo dítě křestní dárek. Kmotrovství bylo celoživotním závazkem, kmotr byl po rodičích nejbližším příbuzným dítěte - mezi ním a kmotřencem nesměl být např. uzavřen sňatek. Udrželo si

značný význam až do konce devatenáctého století. V případě úmrtí rodičů dohlížel kmotr nad výchovou a dalšími osudy kmotřence.

Křest byl nejdůležitější z přechodových rituálů - vlastně teprve pokřtěné dítě se stávalo dcerou či synem Kristovým, článkem křesťanského společenstva. Součástí křtin byla hostina, na kterou byla pozvána i porodní bába.

Při křtu dítě obdrželo jméno – většinou po jednom z prarodičů či kmotrů. Výběr jmen však ovlivňovala i “móda” - nejdřív pronikání křesťanství, první vlna je zřetelná již v 9. století. Po éře slovanských jmen se začala v období vrcholného středověku – díky sňatkové politice posledních Přemyslovců - v Čechách objevovat jména cizí, především německá. Během 14. století převládlo užívání jmen světců, humanismus a renesance přinesly návrat jednak k jménům starým (Vojtěch, Jiří), jednak se objevila jména starozákonní (Amos), nově jména latinská a řecká (Veronika, Lukrécie, August). Od 16. století se začala ve větší míře užívat jména dvě (Jan Václav). Období baroka přišlo s třetí vlnou křesťanských jmen; tehdy se projevila kanonizace nových barokních světců (Karel, František, Antonín, včetně jejich přechýlené podoby – Karla, Františka, Antonie, v oblibě byla rovněž Terezie), kult Panny Marie a svatého Josefa. K nebývalé konjunktúře Josefů (a Josefin) však přispěla i lidová obliba císaře Josefa II. Vyskytly se rovněž rodiny, kde všechny děti dostaly ”panovnická” jména. Výběr jmen ovlivnilo sílící národní vědomí – vlivem rukopisných padělků se do módy dostávají jména slovanská (Jaroslav, Vladimír, Lumír), některá nově vznikají (Krasoslav, Pravoslav), vrací se jména staročeská (Zdenka, Ludmila).

Po skončení šestinedělí chodila matka, která se křtu jako “nečistá” nemohla účastnit, s dítětem na úvod. Byla-li v pořádku dříve a pokud bylo dítě dostatečně silné, nemuselo se čekat celých šest neděl. Úvod byl vlastně obřadem, při kterém byly matka a dítě představeny širšímu farnímu společenství. V rodině býval úvod ještě na počátku 20. století slaven více než vlastní křtiny.

III. 1. 4. Lůžko, oblečení, hygiena

Dítě leželo v kolébce - zastoupeny jsou již mezi gotickým nábytkem. I v méně zámožných rodinách bývala kolébka zdobena řezbou, zlacením i malbou; toto zdobení více než panující módě (kolébky se dědily) podléhalo možnostem a postavení rodiny. V nezámožném prostředí mohla být prvním ložem plachta přivázaná ke stropu, jen zcela nemajetné rodičky si braly dítě k sobě do lože. Lékařská literatura všech dob se přimlouvala za vlastní lůžko dítěte; poukazovala na případy, kdy bylo dítě údajně zalehnuto některým z rodičů. Dítě si neměla brát do lože ani kojná. Těžko věřit tomu, že by se i docela malý

kojenec nechal bez hlasitých protestů zalehnout. Šlo tedy zřejmě o syndrom náhlého úmrtí kojence, který tehdejší diagnostika neznala; častěji však - v případě dítěte nemanželského či z jiných důvodů nechtěného - se jednalo o formu infancitidy. Někteří lékaři se ještě v 19. století naopak přimlouvali za těsný fyzický kontakt matky s dítětem – tedy nejen kojení mateřským mlékem, ale i “mateřské teplo”.

Postýlky, případně proutěný koš s kolečky a záclonkou, se rozšířily v průběhu druhé poloviny devatenáctého století, kdy začali někteří lékaři a pod jejich vlivem i otcové brojit proti houpání dítěte. Svérázné - a někdy poněkud drsné - bývalo zabezpečení dítěte proti pádu či nekontrolovatelnému úniku. Děti byly v lepším případě drženy na “kšírech”, dávány do chodítek či ohrádek, v horším přivazovány k těžkému kusu nábytku. Venkovské kojné, zhusta pečující o několik dětí najednou, je za povíjan zavěšovaly na skoby, přizpůsobené danému účelu. Existovaly rovněž jiné “připoutávající” způsoby, ani ty však pokaždé nedokázaly zabránit tragédii: utopení dítěte ve studni, popálení, opaření, poranění či zabití domácím zvířetem.

Novorozeňata byla balena do plenek, teprve od konce 19. století se začaly používat speciální plenkové kalhotky, šité nebo pletené. Neodmyslitelnou součástí kojenecké výbavy byl povíjan. Význam tohoto slova se měnil – původně se jednalo o velmi pracné a velmi pevné zavnutí novorozence a mladšího kojence do pruhu plátna – označení povíjan, povíjadélko, povíják, německy Wiegenband - se tedy, jak dokládá Jungmannův česko-německý slovník, užívalo pro celou tuto “garnituru”, v níž bylo dítě zabaleno. Slovo označovalo též tkanici, “kterou se list kmotrovský ovíjí.” Později se význam slova omezil na látkový nebo háčkovaný pás, jímž se stahovala příkrývka či peřinka, v níž dítě spočívalo. Třebaže se již na přelomu století objevily první zavínovačky “amerického” typu, umožňující kojenci pohyb, dávaly matky hluboko do dvacátého století přednost povíjanu, v němž bylo dítě pevně staženo. Mělo se zato, že toto pevné zavnutí je nezbytné k narovnání a zesílení končetin. Proti tomuto zlovyku protestovali již osvícenci, se vznikem moderní medicíny protesty sílily. Po uplynutí jednoho měsíce bylo většinou toto utažení částečně uvolněno, během dalších měsíců dítě z povíjanu naštěstí vyrostlo. Zůstalo oblečené do košilky, čepečku a plen. Děti dědily výbavu v širokém příbuzenstvu, což platilo i pro bohaté rodiny.

Až do devatenáctého století nebylo sice dítě denně koupáno, také častějšímu přebalování bránila příliš pracná technologie “povíjanu”. Lékaři, duchovní i porodní báby však matkám doporučovali, aby dítě nenechávaly v nečistých plenkách a předešli tak zdravotním komplikacím. Od devatenáctého století byla - až na nejhudší rodiny - každodenní koupel kojence pravidlem, stejně jako jeho omývání a přebalování. Vanička bývala zpravidla

dřevěná. Používalo se i zásypů, jejichž podstatnou složkou byly sušené výtrusy plavuně, působící mimo jiné blahodárně při kožních zánětech. Od počátku 20. století doporučovali lékaři místo zásypu mandlový olej nebo lanolin.

Zhruba o sto let dříve začala do střední Evropy pronikat rousseauovská pedagogika, kladoucí důraz nejen na kojení dítěte vlastní matkou, ale i na jeho otužování. Její přijímání nebylo jednoznačné. Pomineme-li venkovské prostředí, rousseauovské pedagogiky rozhodně neznalé, kde kojenci, pokud byli v péči matky, ji doprovázeli při všech jejích aktivitách, a tak byli bezděčně otužováni, pak se zdá, že právě mladé aristokratky, které své mateřství prožívaly koncem 18. a v prvních desetiletích 19. století, přijaly jako první nové trendy v péči o malé děti. Nové zvyky se potom z aristokratického prostředí šířily do prostředí měšťanského - což platí pro celou Evropu, včetně rakouských zemí.

Děti se na procházkou nosily, venkovské v nůši, ostatní v náručí. Převratným vynálezem poloviny devatenáctého století byl takzvaný *tragemantel*, dlouhý vatovaný plášť bez rukávů, s límcem a kapucí, který se navlékal na peřinku. Dětské kočárky se ojedinele objevily před polovinou osmnáctého století v Anglii, ale příliš se neujaly – snad pro svou nákladnost. Ve větší míře se tato dětská vozítka začala užívat až koncem 70. let 19. století. Brzy je začali výrobci nabízet v inzertní části denního tisku. Kočárky umožnily delší pobyt dítěte venku, spánek na čerstvém vzduchu, ale měly i zápory - ne vždy byl materiál, z kterého byly vyrobeny, zdravotně nezávadný. Na začátku dvacátého století již výrobci nabízeli nejrůznější varianty kočárků – s korbou proutěnou, celodřevěnou nebo z pedigu (štípaného španělského rákosu používaného v košíkářství), s loukoťovými nebo kovovými koly, s textilní stříškou, někdy dokonce sklápěcí. Všechny tyto kočárky měly vysoká kola, často o nestejném průměru. Polovina dvacátých let přinesla solidní, hluboké, nízké a velmi stabilní “americké” modely, šedesátá léta pak návrat k vozítkům na vysokých kolech.

III. 1. 5. Kojenecká a dětská výživa

III. 1. 5. 1. Kojení

Až do vzniku moderní umělé výživy bylo kojení základní podmínkou přežití dítěte.

Akcent na důležitost kojení, které od druhé poloviny 19. století propagovala vedle lékařské i ženská preskriptivní literatura, nebyl žádnou novinkou - téma kojení, bez kterého by život dítěte nebyl možný, se pravidelně objevovalo v evropské lékařské, filosofické, náboženské i krásné literatuře od šestnáctého století – setkáme se s ním i v českých zemích. Většina těchto autorů ale neřešila otázku, kdo má dítě kojit. Tehdy se totiž v evropských šlechtických kruzích nebyvale rozmohl zvyk svěřovat dítě nájemné kojné, v 18. století se

rozšířil také do prostředí středních vrstev a manufakturního dělnictva – přímo čítankovým příkladem byly lyonské hedvábnické dílny, kde pracovalo hodně mladých žen. Ty se skutečně o děti starat nemohly, měšťanky pak měly zato, že v městech je pro kojence nezdravo.

Připusťme, že matky svěřovaly své děti kojným (v Paříži kolem roku 1780 ze zhruba 21 000 nemluvňat jich bylo vlastní matkou kojeno jen kolem 1 000; zájem o kojné byl takový, že zde znamenitě prosperovalo několik zprostředkovatelských agentur; pro české země bohužel podobné údaje nemáme, nicméně víme, že zdaleka nedosahovaly tak vysokých hodnot) jen a jen ve snaze zajistit jejich zdárný rozvoj a demonstrovaly tímto způsobem svou mateřskou lásku. Je však s mateřským citem slučitelná i skutečnost, že se leckdy po třech-čtyřech letech matky dozvěděly o úmrtí svého dítěte, aniž by ho kdy v mezidobí navštívily? Jak vysvětlit, že žena, které u kojné jedno i více dětí zemřelo, jí svěří další? Jistě, ne všichni rodiče se k dětem chovali tímto způsobem, nicméně počet oněch lhotejných rozhodně nebyl zanedbatelný. Prameny jsou výmluvné – ať již archivní, ikonografické, či výtky autorů pedagogických, lékařských, filosofických a náboženských pojednání.

Skutečnost, že nájemné kojení odmítal Komenský, dokládá, že se tento neblahý zvyk rozšířil nejpozději v prvních desetiletích 17. století i v českých zemích. Svěděly svěřovaly kojným zcela bez výjimky šlechtičny. Zdá se ovšem, že i ve střední Evropě padl Rousseauův hlas zčásti na úrodnou půdu. Ale jak dlouho toto nadšení v aristokratických kruzích vydrželo, jak široké spektrum rodin zasáhlo, nám naše znalosti zatím nedovolí s určitostí říci. Jisté je, že se kojná ještě po celé 19. století vyskytovala běžně mezi zaměstnanci šlechtických rodin. Uvedený zvyk se zachovával i v prostředí bohatého, případně nobilitovaného měšťanstva, resp. buržoazie.

Také ve středních vrstvách - rodinami prosperujících živnostníků počínaje - přicházela k novorozenci kojná. Někdy matky zdůvodňovaly přítomnost kojné malou sebedůvěrou v sebe samu, případně se vymlouvaly na nekvalitní (“slabé”) mléko, tělesnou slabost, únavu ... Není divu, že ještě na počátku 20. století si ředitel pražské porodnice a nalezince Jan Dvořák stěžoval, ”že většina vdaných matek vzdává se výživy prsem z docela nicotných důvodů, mnohdy z pouhé marnivosti ...”

Velmi problematické bylo krmení dětí, které se narodily matkám - dělnicím. Ty pracovaly až do samého porodu a brzy po něm se vracely do práce, většinou dříve než za čtyři týdny. Pracovní doba byla dlouhá, hodinová polední přestávka mnoho neřešila, dvě půlhodinové přestávky na krmení kojence, které umožňovaly předpisy některých provozoven, ženy většinou nevyužívaly.

Rozšíření zvyku svěřovat výživu dítěte nájemné kojné i v českých zemích dokládá odborná literatura, především ta, která byla určena porodním babičkám. Její autoři se přimlouvají za kojení vlastní matkou, na pomoc si berou nejrůznější argumenty. Poukazují na neblahé psychické důsledky, například na menší možnost vytvoření citového pouta mezi matkou a dítětem, odmítnutí kojení považují za mravní selhání matky, za nesplnění “svaté povinnosti” ženy. Objevují se i argumenty, že matka, která nekojí, se k dítěti chová hůře než kočka či fena ke svým mláďatům atd. Pražský dětský lékař haličského původu Adalbert Czerny (z Prahy odešel do Vratislavi, posléze do Štrasburku a Berlína) upozorňoval na možnost odcizení mezi matkou a dítětem a na neschopnost kojných působit na dítě výchovně. V případě, že kojnou byla svobodná matka, se objevily rovněž úvahy o neblahém mravním dopadu takového kojení na dítě... Vyskytly se i případy intimního sblížení mezi kojnou a otcem dítěte a tím i k významného narušení rodinných vztahů.

Nájemné kojné v českých zemích “pracovaly” většinou v domě svého zaměstnavatele; pravidlem tedy byl spíše pobyt kojné v rodině, nikoli dítěte u kojné, jako tomu bylo – s výjimkou těch nejzámožnějších rodin - v případě Francie. Pro kojnou to ovšem často znamenalo odstavit a opustit vlastní dítě, aby za úplatu mohla živit dítě cizí...

Není i toto doklad poněkud jiné povahy mateřské lásky v minulosti?

Na počátku dvacátého století se tažení proti nájemným kojným zintenzivnilo. Velmi se v něm angažovaly i první české lékařky.

Do propagace mateřského mléka se zapojilo vídeňské ministerstvo vnitra – na základě jeho výnosu z 1. prosince 1906 se české místodržitelství rozhodlo “lékařstvo povzbuditi, aby pokud možno podporovalo snahu směřující ku povznesení vyživování prsem”, a vydalo v tomto smyslu 28. prosince místodržitelství oběžník určený všem okresním hejtmanům. Upozornilo v něm na brožurku *Varovný hlas k lékařům, aby působili k tomu, aby matky své děti samy kojily*, která – jako zvláštní otisk časopisu *Das Österreichische Sanitätswesen* ze září téhož roku - byla v několika exemplářích k oběžníku přiložena. Do jaké míry byla tato chvályhodná péče místodržitelství účinná, těžko říci.

Výběru dobré kojné měla být věnována pozornost, proto není divu, že tento problém zaujímá v odborné publicistice důležité místo. Vzhledem k tomu, že většina autorů těchto příruček byla v úzkém kontaktu s pražskou porodnicí a nalezcem, najdeme zde doporučení hledat dobrou kojnou právě zde. Vedle porodnice či dohazovačky (někdy jí byla porodní bába, před tímto způsobem lékaři varovali zvláště důtklivě) se rodiče mohli obrátit na některou z agentur (“poptavárnu”), jež zprostředkovávaly zaměstnávání kojných. Jejich existenci dokládá jak odborná literatura od 80. - 90. let 19. století, tak oběžník pražského

místodržitelství z 31. prosince 1908: imperativem byl lékařský dozor nad takovou agenturou, lékařské vyšetření kojné a vedení agendy zachycující disponibilní kojné.

O tom, jak má kojná vypadat, měli lékaři vcelku přesnou představu, která se u jednotlivců lišila jen v detailech. Kojná měla být především zdravá, mladá, mravná a spolehlivá, po porodu svého druhého nebo třetího dítěte.

Ne pokaždé byly tyto zásady respektovány. Mezi kojnými byla celá řada svobodných matek-prvorodiček, ať už do rodiny přišly prostřednictvím porodnice, či přímo. Jejich sociální handicap je vydával na milost a nemilost zaměstnavatelce. Matka za kojnou odpovídala, dohlížela na ni, dbala na to, aby kojná dodržovala hygienické zásady nejen ve vztahu k dítěti, ale také k sobě samé. Na zdraví a pohodě kojné záležel prospěch dítěte - proto se kojná mezi ostatními nájemnými silami v domě těšila privilegovanému postavení. Zaměstnavatelé se ke kojné měli chovat vlídně, ale ne důvěrně.

Závazná doba kojení se postupně zkracovala: pokud raněnovověké dítě bývalo kojeno až dva roky, česká medicína posledních let devatenáctého století doporučovala kojit do devátého měsíce věku, přičemž od šestého měsíce se dítě mělo k odstavení zvolna připravovat. Stručně řečeno, práce kojné končila po objevení se zoubků, kdy bylo dítě odstaveno.

Ke snížení významu profese nájemných kojných, které předznamenal objev nezávadné umělé výživy, došlo s vypuknutím první světové války, kdy všeobecný nedostatek kvalitních potravin způsobil, že se kojení dětí vlastní matkou v Čechách výrazně rozšířilo u všech společenských vrstev. Nájemné kojení však nezmizelo docela: ještě zákon z 3. června 1924 zakázal kojení cizího na úkor vlastního dítěte: matka žijícího dítěte mladšího čtyř měsíců nesměla být přijata za kojnou a nesměla přijmout místo kojné, pokud jí nebyla dána možnost kojit i vlastní dítě.

III. 1. 5. 2. Náhradní a umělá výživa

Třebaže otázku náhradní výživy mladšího kojence a problém přechodu na umělou stravu řešili “na úrovni” už matky na přelomu 18. a 19. století, kdy bylo mléko mateřské nahrazováno oslazeným ředěným mlékem kravským a řídkou obilninovou kaší, případně polévkou z bílého pečiva s přídavkem mléka a vajec, teprve na konci 19. století mohly matky mezi více možnostmi umělé výživy vybrat tu, která jejich dítěti nejvíc vyhovovala.

Za nejlepší náhradu bylo stále považováno ředěné kravské mléko, jen výjimečně se v našich podmínkách používalo mléko od oslice. Na základě dosavadního bádání lze tvrdit, že ve střední Evropě bylo v kojenecké výživě ve velké oblibě mléko kozí. Ostatně dnes už

pozapomenuté lidové úsloví "dostat kozu" označovalo akt odstavení kojence. O blahodárném vlivu koziho mléka na nemluvně se pochvalně zmiňuje i lékařská literatura.

Koncentrace mléka měla sílit spolu s věkem dítěte. Bedlivá pozornost se měla věnovat použitému mléku, které mělo být čerstvě nadojeno. Nad tímto postupem dnes samozřejmě žádný pediatr nezaplesá, nezapomeňme také, že do měst přiváželi mléko mlékaři z venkova a dovedli použít nejrůznějších praktik, jak vydávat mléko staré a nekvalitní za čerstvé a kvalitní.

Pokud se nedalo koupit ve městě bezvadné kravské mléko, pak lékaři doporučovali vybrat přípravek z nabízené umělé výživy. Proslulá švýcarská firma Nestlé vznikla ve 40. letech 19. století, vyráběla dětské zdravotnické potřeby, obilninové mléčné kaše, pak i kondenzované mléko, čokoládu a v polovině 60. let 19. století. vyvinula výrobek pro kojence, označovaný jako "Mléčná moučka Henriho Nestlé". V Praze bylo prokazatelně od 90. let 19. století možné koupit tzv. "Nestle-ův pokrm pro děti", kondenzované, usušené a na prášek rozmělněné mléko, které se prodávalo u lékárníků a "materialistů" v bezpečném balení v plechovkách. Jinou možností byla tzv. Liebigova polívka, o jejímž složení se můžeme jen dohadovat. Další z přípravků, káva z pražených žaludů ředěná mlékem, rozhodně požadavkům na zdravou a bezpečnou dětskou výživu neodpovídal, rovněž polévka z hovězího, telecího nebo kuřecího masa se pro novorozeně a mladšího kojence nehodila.

Pro umělou výživu sloužily různé picí nádobky - kojenecké lahvičky jsou ve výrobních programech evropských sklářských hutí doloženy od sedmnáctého století. Kostěné nebo slonovinové savičky známe až od poloviny devatenáctého století, gumový dudlík se z USA rozšířil v Evropě po roce 1870.

Odstavení představovalo vždy nebezpečí, neboť ohrožovalo dítě zažívacími potížemi, které nezdídky končily úmrtím. Lékaři jej doporučovali provést v chladných dnech, kdy se kravské mléko tak rychle nekazí.

Roku 1895 byla objevena sterilizace mléka a továrna v Grenoblu začala jako první připravovat zdravotně nezávadné kojenecké směsi, nejprve pouze mléčné, pak i obilninové. Ostatně sterilizované mléko si mohly doma vyrábět i české matky poté, kdy se v zemi rozšířil tzv. Soxhletův přístroj, umožňující výrobu "humanizovaného" mléka - kravského mléka, jehož složení bylo co do obsahu tuku, cukru, minerálních látek a bílkovin přizpůsobeno mléku mateřskému. Brzy bylo možné zakoupit takové mléko i v obchodech, v 150 – 250 gramovém balení, podle stáří dítěte.

Velké zlepšení a pomoc matkám představovaly tzv. mléčné kuchyně, vznikající při dětských poradnách a nabízející matkám vhodným způsobem upravené mléko – kravské,

ředěné převařenou vodou a mírně oslazené. V Čechách propagoval “mléčné kuchyně” královéhradecký lékař a člen městské rady Leopold Batěk.

Rozšíření nezávadné umělé výživy (spolu s ní se začala užívat i speciální kojenecká váha) zachránilo život tisícům kojenců a současně vedlo ke snížení zájmu o nájemné kojné. Zdá se, že na počátku 20. století už část veřejnosti ovládlo přesvědčení o tom, že umělou výživou lze plnohodnotně nahradit mateřské mléko.

Přelom druhého a třetího tisíciletí přinesl potvrzení tendencí patrných v nejnávštěvnějších západoevropských státech již v posledních desetiletích 20. století: “století dítěte” definitivně skončilo. Vyspělá postindustriální společnost stárne, demografové hovoří o krizi rodiny a obecném poklesu natality: porodů je stále méně a méně, dětí narozených v klasické rodině ubývá, přibývá těch, které se rodí svobodným matkám. Přibývá jedináček. Průměrný věk prvorodiček se zvyšuje. Přibývá žen, které vědomě na mateřství rezignují. Co vedlo k těmto změnám? Jaká je hodnota dítěte pro rodinu a rodiny pro dítě? Je tato tendence setrvalá, nebo se jedná o přechodný jev? Udrží se klasická rodina v budoucnosti? Na tyto otázky hledají odpověď všechny sociální vědy - zatím marně. Sama historie na ně pochopitelně neumí odpovědět. Může však napomoci při hledání odpovědi tím, že dokáže přesně vysvětlit, jak se proměňovaly vztahy k dítěti v dávné i poměrně nedávné minulosti a jaké širší společenské souvislosti vedly k těmto změnám.

Literatura:

- Pierre ARIÈS: *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*.² Paris 1975. Angl. překlad *Centuries of Childhood. A social History of Family Life*, New York, 1962; Něm. překlad *Geschichte der Kindheit*.⁹ München 1990.
- Elisabeth BADINTER: *Materská láska*. Aspekt, Bratislava 1998.
- Lumír DOKOUPIL, Ludmila NESLÁDKOVÁ: *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*. Historická demografie 11, 1987, s. 141 - 158.
- Václav FROLEC: *Rituály a slavnosti v procesu modernizace (Analýza situace v českých zemích)*. In: Město, lidé, prostor, slavnosti. Sborník příspěvků X. strážnického symposia (18.- 19. 10. 1988). Ed. Václav Frolec. Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, Uherské Hradiště 1990, s.
- Arnold van GENNEP: *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1996.
- Pavla HORSKÁ, Milan KUČERA, Eduard MAUR, Milan STLOUKAL: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Panorama, Praha 1990.
- Milena LENDEROVÁ: *Zrození dětství*. Scientific Papers of University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities, 7 (2001), s. 71 - 87.
- Robert F. MURPHY: *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Slon, Praha 1999.
- Martin NODL: *Dětství v předmoderní době*. Souvislosti 4, 1996, s. 7 - 29.
- Josef PETRÁŇ (ed.): *Dějiny hmotné kultury. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*. II, 1, 2. Karolinum, Praha, 1995, 1997.
- František PRAŽÁK: *České dítě*. Praha 1948

Alena ŠUBRTOVÁ: *Kojenecká úmrtnost v Praze na přelomu 18. a 19. století*. Statistika a demografie 9, 1972, s. 133-163;
Dítě a dětství napříč staletími. Sborník příspěvků z 2. Pardubického bienále (4.-5. dubna 2002). Univerzita Pardubice 2003.

III. 2. Vzdělávání jako jedna ze životních etap. Vzdělání předškolní, základní, středoškolské. Specifické problémy dívčího vzdělání. Vznik odborného a učňovského školství.

Raně středověká společnost zapoměla z velké části na to, co antická kultura znala a běžně užívala. Vstup dítěte do života byl v raně středověké civilizaci časný a rychlý. Náznaky institucionalizovaného vzdělání existovaly, týkaly se však jen velmi malé části dětské a mladé populace, spíše chlapců než děvčat. S rozkvětem středověké kultury přibývalo nejen univerzit, ale i partikulárních, městských škol. Škola jako mezník mezi dětstvím a dospělostí nabývala na významu. Plně se prosadila až ve chvíli, kdy o alespoň trochu vzdělané poddané začal mít zájem stát. Struktura vzdělanosti a jednotlivé stupně institucionální výchovy se dotvářely a stabilizovaly po celé 19. století.

III. 2. 1. 1. Od sociální k vzdělávací funkci předškolních zařízení

Institucionální péči o děti předškolního věku dnes spojujeme jednoznačně s profesionalizací žen, ba dá se říci, že batole či předškolní dítě (a stále častěji i kojence) svěřují do nájemné péče (nemusí jít vždy o péči institucionální) především ženy s náročnou, zajímavou či lukrativní profesí. Podnikatelky, lékařky, manažerky, intelektuálky, umělkyně... Sotva nás napadne, že tato myšlenka péče mimo rodinu vznikla v souvislosti s filantropií, v souvislosti se snahou zachránit dítě z nejchudších a nejbědnějších vrstev, ve snaze obléci ho, zajistit mu alespoň jedno teplé jídlo denně, umýt ho či vykoupat. Otázka, zda matka pracuje mimo domov či nikoli, byla u zrodu mateřských škol druhotná, stejně jako problém socializace dítěte. Odpovídalo (a odpovídá) to ostatně tradičnímu konstruktovi rodičovství: ženy jsou od přírody předurčené k roli manželky, hospodyně a matky, dítě v prvních letech života vyžaduje jejich neustálou péči a pozornost. Na druhou stranu se však ještě po celé *dlouhé* 19. století připouštěla existence kojných, chův, preceptorů a guvernantelek – kolik času s nimi dítě trávil, záleželo jen a jen na rozhodnutí rodičů. Odklon od tohoto (byť občas ryze vnějškového) modelu byl stigmatem čehosi nepatřičného – sociální chudoby, nemoci, nemorálnosti. Proto se předškolní výchova původně zaměřovala jen na nejchudší vrstvy obyvatelstva.

Od druhé poloviny 18. století se objevily v Evropě nové výchovné instituce, určené k opatrování dětí předškolního věku. V Anglii to byly “Dames schools”, posléze “Infant-Schools”, zařízení skotského továrníka Roberta Owena, v Belgii “garderies”, v německých zemích “Schulen der alten Mütterlein”, ve Francii “asiles”, zakládané z podnětu barona Jeana

Cochina. První opatrovna v rakouské říši, “Angyalkert”, “Zahrada andělíčků”, vznikla zásluhou hraběnky Theresy Brunswick-Korompe v roce 1828 v uherském Budíně. Uvedená dáma se zasloužila i o vznik prvního dětského útulku ve Vídni. Podle dekretu studijní dvorské komise z února 1832 a následného guberniálního nařízení z 30. dubna téhož roku podléhaly tyto útulky biskupské konsistoři, nesměly přijímat děti starší pěti let a mohly být financovány pouze z dobročinných příspěvků.

V českých městech vznikala podobná zařízení o něco později, oficiální základ jim dal pokyn nejvyššího českého purkrabího Karla Chotka z 16. května 1835, kterým vyzval krajské hejtmany a konsistoře k “založení humanitních ústavů, tak řečených opatroven dítek”. Pojmenování opatrovny – z německého *Bewahranstalt*, ústav k opatrování, k ochraně, se vžilo. Některé z nich - v Praze na Hrádku (vedená vynikajícím učitelem a pedagogickým reformátorem Janem Vlastimilem Svobodou /jeho žák a spolupracovník Tomáš Vorbes se 1. dubna 1837 stal učitelem opatrovny v Hradci Králové/, autorem průkopnického díla *Školka čili prvopočáteční, praktické, názorné, všestranné vyučování malých dítek k věčnému vybroušení rozumu a ušlechtění srdce s navedením ke čtení, počítání a kreslení pro učitele, pěstouny a rodiče*, které vyšlo v roce 1839, podruhé r. 1874), v Karlíně a v Plzni (zde z iniciativy vlasteneckého profesora Josefa Vojtěcha Sedláčka) - vznikly dokonce již před tímto datem. Byly určeny pro “dítky, jejichž rodičové denní prací živiti se musí”.

Sociální užitečnost opatroven (do roku 1848 jich vzniklo v Čechách 20) nelze popřít, navzdory tomu, že nerespektovaly specifika raného dětského věku. Jako vychovatelé v nich působili především muži a opatrovny se řídily výchovným plánem, který v podstatě kopíroval vyučování v elementárních školách. Ženy se v předškolních zařízeních objevovaly jen sporadicky, spíše v opatrovnách venkovských. Neměly žádné vzdělání, žádnou kvalifikaci, zkoušky... Jednalo se výhradně o starší dámy.

Systém kopírující školní vyučování v zařízeních pro děti předškolního věku odmítala řada pedagogů, především pruský reformátor Friedrich Fröbel, zakladatel německých dětských zahrádek a propagátor výchovy hrou. Ačkoli se jeho názory (a zahrádky, první byla založena roku 1864 J. Heinrichem v rámci jeho soukromého ústavu ve Spálené ulici) rychle šířily i v Rakousku-Uhersku, “školský způsob” výchovy z opatroven byl definitivně vyloučen až ministerským výnosem č. 4 771 z 22. června 1872. Uvedenému zákonu předcházela reforma školství, proslulý “Hasnerův zákon”, říšský zákon ze 14. května 1869, který významným způsobem zasáhl do školství Předlitavska. Ústavy poskytující předškolní péči zahrnul do školní zákonné normy, aniž by je prohlásil za povinné. Současně inicioval vznik mateřských škol jako škol cvičných při dívčích pedagogiích. Před rokem 1869 vznikly

v Praze čtyři české opatrovny – s výjimkou bývalé školky J. V. Svobody, která byla roku 1857 předána do péče školským sestrám, zde vyučovali muži.

Vznik české opatrovny, která plně respektovala specifika předškolního věku a kde o děti pečovaly kvalifikované učitelky, je spojen se jménem významné české filantropky, dcery Františka Palackého a manželky českého politického lídra F. L. Riegra, paní Marie Riegrové. Předškolní péče, která její zásluhou vznikla v šedesátých až devadesátých letech v Praze, sledovala dva cíle: zrodila se jako výraz filantropie, byla výsledkem snahy pomoci sociálně potřebným rodinám a současně měla odvrátit nebezpečí poněmčování českých dětí ve výchovných zařízeních jazykově německých, která v Praze prosperovala. Inspiraci našla M. Riegrová ve francouzských “salles s’asile”, jejichž první česká kopie byla otevřena v lednu 1869 U svatého Jakuba na Starém Městě pražském. Dne 19. ledna ji vysvětil kardinál Bedřich ze Schwarzenbergu; opatrovna přijala název škola mateřská. Inspirace odkazem Komenského byla zřejmá. O finanční zajištění mateřské školy se staral *komitét dám*, později přejmenovaný na Výbor paní pro městské školy a opatrovny. Marie Riegrová byla jeho předsedkyní. Peníze poskytovala pražská radnice, dále formou darů spořitelny, záložny, jednotlivci. Ve prospěch mateřských škol se konaly sbírky.

Podobných ústavů přibývalo: k 1. únoru 1883 vykazuje pražský magistrát 11 českých předškolních zařízení pod patronací města a 1 soukromé, německých bylo celkem 18, z toho 14 soukromých. Také stávající mimopražské opatrovny se po vzoru hlavního města začaly často měnit v mateřské školy. V roce 1888 existovalo v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Dolním Rakousku 172 českých předškolních ústavů (vedle desítek německých zahrádek), v nichž vedle 5 pěstounů působilo 322 kvalifikovaných pěstunek a pomocných opatrovnic. V samotné Praze bylo 18 ústavů, v nichž vyučovalo 65 laických pěstunek. Na prahu první světové války mělo hlavní město Českého království 23 mateřských škol.

Smysl mateřských škol překračoval smysl opatroven: měly se o děti postarat nejen po fyzické stránce, ale současně jim - v zastoupení matky - poskytnout fyzickou, duševní i mravní výchovu. Respektovaly zásady Komenského *Informatoria školy mateřské*, inspirovaly se však rovněž odkazem Pestalozziho i Fröbla.

Opatrovny si zachovaly role instituce především sociální, vedle nich vznikla podobná zařízení pro děti ještě menší, dětské jesle. V Praze pod ochrannými křídly spolku zvaného *Zentralverein für Errichtung und Erhaltung von Krippen in Prag*, založeného již roku 1854, prosperovalo několik německých jeslí. Doklad máme dokonce o založení jeslí v Karlových Varech, které vznikly roku 1856 z iniciativy tamního okresního hejtmana Karla Rünese. První české jesle v Praze jsou rovněž spojeny se jménem M. Riegrové. Modelem se opět stal

francouzský *le Petit Palais des Enfants*, založený roku 1844 předsedou *Société des creches parisiennes* Eugenem Marbeuem. Prvním krokem bylo zřízení fondu pro podporu chudých novorozenců a jejich matek; pak následovalo otevření prvních pražských českých jeslí pro batolata od jednoho do tří let, k němuž došlo v březnu 1884. Později byly otevřeny rovněž české jesle, pečující o kojence.

III. 2. 2. Elementární vzdělání všem

Tak byly v průběhu 19. století položeny základy ke vzniku a rozvoji předškolní výchovy. Ta zůstávala fakultativní, uvedená zařízení vyhledávaly pro své děti především chudé rodiny. Školní vzdělání však mělo náležet všem – docházka do školy se stala samozřejmostí až v druhé polovině 19. století. Prvořadou rolí v alfabetizaci obyvatelstva sehrál stát - jako první se k tomu kroku odhodlalo v polovině 17. století Skotsko, o sto let později protestantské Prusko, které vytvořilo legislativu zaručující povinné základní vzdělání pro všechny děti příslušného věku. Rakousko – navzdory politickému nepřátelství, které k Prusku chovalo, brzy následovalo jeho příkladu. Ještě předtím se spontánně - jako specifická forma ohlasu na myšlenky představitelů rakouského osvícenství a populacionismu - objevují od šedesátých let osmnáctého století pokusy o zkvalitnění elementárního školství na některých panstvích. Vycházely buď z iniciativy samotné vrchnosti, nebo z podnětu některých osvícených kněží - nejvýznamněji se do dějin nižšího školství v Čechách zapsal děkan v Kaplici na buquoyském novohradském panství, od roku 1790 litoměřický biskup, Ferdinand Kindermann. Jeho představa objemu vzdělání, jehož se mělo dostat širokým vrstvám obyvatelstva, byla ryze pragmatická: číst, psát, počítat, trocha katechismu a především praktické dovednosti potřebné ve venkovském hospodářství. Tak vznikly industriální školy, kde děti obou pohlaví získaly základy gramotnosti, katechismu, ovládly přádelnictví, tkalcovství, chlapci sadařství, včelařství, výrobu knoflíků, dívky základy šití a dalších ručních prací.

Tereziánský *Schulpatent*, vypracovaný zaháňským opatem Ignácem Felbigerem na podnět Marie Terezie roku 1774, vešel v platnost k 1. lednu 1775. Částečně legalizoval to, co se spontánně zrodilo na některých panstvích, především však dal alfabetizačnímu úsilí formu zákona: vzdělávací povinnost platila pro všechny děti od šesti do dvanácti let, pro chlapce i dívky bez rozdílu sociálního postavení. Děti se měly vzdělávat ve školách farních, hlavních či normálních – posledně jmenované byly spojeny s přípravkami pro učitele. Děti starší dvanácti let (připomeňme, že ve 12 letech končila druhá etapa životního cyklu a dítě bylo zralé nejen pro první zpověď a přijímání, ale i pro službu, učení řemeslu, studium na vyšší škole, pážecí

dvorskou výchovu či kavalírskou cestu) měly v neděli navštěvovat tzv. opakovací hodiny. Zákon nenařizoval povinnou školní docházku v dnešním slova smyslu, ale závaznou vzdělávací povinnost. Připouštěl i domácí výuku, dítě se ale muselo dvakrát do roka dostavit k prověření vědomostí do některé hlavní či normální školy. Mezi dětstvím a dospělostí se s definitivní platností prosadila instituce školy. Většina těchto škol měla být koedukovaná, jen v lidnatějších městech se počítalo se vznikem samostatných dívčích oddělení, popřípadě i zvláštních dívčích škol.

Uvedené změny vedly k "velkovýrobě" školních učebnic, jejich tisk i distribuci zajišťovaly školní "knihosklady". První z nich vznikl ve Vídni, ale jeho produkce se brzy ukázala jako nedostatečná. Proto byl dekretem české dvorské kanceláře v červnu 1775 založen školní "knihosklad" i v Praze. Kromě učebnic tiskl také bible a později i další spisy. K povinnostem tohoto zařízení patřilo bezplatné dodávání učebnic pro chudé.

Tereziánský školní řád platil s některými obměnami (organizačně z něj vycházel všeobecný školní zákon ze srpna 1805 *Politische Verfassung der deutschen Schulen für die k. k. österreichischen Provinzen mit Ausnahme von Ungarn, Lombardie, Venedig und Dalmatien*, který vrátil vývoj základního školství zpět. Cílem měla být výchova poslušného poddaného, který má znát jen tolik, aby nepřestal být bohabojnou a ovladatelnou bytostí bez vlastního názoru. Triviální škola neměla učit děti přemýšlet, ale vychovávat je "v srdečně dobré, povolné a zdatné lidi". Výuka se měla omezit jen na čtení, psaní a počítání, rozšířena byla výuka náboženství jako základu mravní výchovy. Zesílen byl rovněž církevní dohled na školstvím.

V platnosti zůstala základní metodická příručka - *Methodenbuch* z roku 1775 - podle které se učilo triviu a náboženství, pouze hlavní a normální školy měly učební program bohatší. Reforma počítala s kvalifikovaným učitelem, který bude dětem i mravní autoritou. Měl být laskavý, vlídný, přísný, ale ne krutý. Z tělesných trestů zůstala povolena jen metla, ta však byla považována za krajní prostředek. V realitě školního dne se s ní však příliš neskrbliho. Bití dostával i malý Josef Jungmann, navštěvující zhruba od roku 1783 hlavní školu v Berouně, kterou vedli piaristé a v níž byla - pochopitelně - vyučovacím jazykem němčina:

"Když jsem vstoupil do německé školy u piaristů v Berouně, desítiletý pacholík, uměl jsem česky čísti, psátí a počítati, zpíval na kruchtě, vrzal na housle a měl mnoho chuti k učení. Učitel byl mladý piarista, vysokého vzrostu, červeného líce, veselé tváři, nesedal na katedře, nébrž že málo žákův bylo, vždy po škole se procházel, drže v pravici rákosku loketní, jakou vyklepávají se šaty, které velmi rád užíval co prostředku nejen k mravnímu vychování, ale i co pobudky k pilnosti a napomáhání paměti, přičemž se vždy samolibě ulizoval. Neboť každý z nás odříkával lekcí, šťastný byl, jestli bez klofce neb švihů nějakého vyvázl. ..."

(Josef JUNGSMANN: *Zápisky*. Budka, Praha 1998, s. 30.)

Povinnost postarat se o vzdělání vlastního dítěte rychleji pochopili lidé ve městech než na venkově, lidé zámožnější než chudina, rodiče chlapců než rodiče dívek. Přes snahu zúčastněných – učitelů, farářů a úřadů – umožnit vzdělání skutečně všem dětem od šesti do dvanácti let, trval boj o řádnou návštěvu školy ještě celou první polovinu 19. století.

Chudé rodiny se naučily využívat *úlev*, které nabízel tereziánský školský patent v paragrafech 13 a 14 pro sirotky a děti v námezdním pracovním poměru, pro děti městské chudiny zaměstnané v prvních továrnách. Především venkovští učitelé, znající důvěrně rodinné poměry svých žáků, omlouvali nepřítomnost dítěte ve škole nikoli jen z důvodů daných zákonem. Navzdory tomu, že české gubernium v září 1778 akcentovalo nezbytnost školního vysvědčení pro přijetí na řemeslo a v prosinci 1779 jím podmínilo také přijetí chlapce i děvčete do služby, přes opakovaná nařízení, aby nedbalí rodiče byli pokutováni či jinak postihováni, zůstávala školní docházka lidových vrstev daleko za představami reformátorů i příslušných úřadů. Omluvy, které nacházíme v dochovaných třídních knihách, vypovídají dostatečně nejen o bídě, ale i o vztahu ke vzdělání, které bylo stále považováno za druhořadé.

K výraznějším úspěchům došlo až za vlády Josefa II., kdy byla stanovena konkrétní forma postihu nedbalých rodičů: zdvojení školného pro rodiče solventní a veřejné práce pro rodiče chudé.

Rok	Počet škol	Počet žáků	Počet všech dětí	% školáků
1781	1 923	58 085	156 891	37,02
1786	2 218	142 000	239 000	59,41

(dle Anton WEISS: *Geschichte der Österreichischen Volksschulen*, I, Prag 1904, s. 107.)

Klima doby předbřeznové znamenalo předpoklad pro určitou stabilizaci školních poměrů – policejní duch a hypertrofované vědomí poslušnosti (a stejně tak opakované dekrety nařizující školní docházku) napomohly při prosazování návštěvy školy. Zatímco v roce 1792 se v Čechách vzdělávalo 70,1% dětí příslušného věku, v roce 1834 to bylo již 92,8%. Rigidní duch doby předbřeznové však znemožňoval vnitřní rozvoj školství, provádění nezbytných úprav v objemu a rozsahu učiva, pružnější přípravu a vydávání učebnic, vnášení nových prvků do výuky učitelů, jejichž vzdělání se od samého počátku ukazovalo jako krátké a nedostatečné. Proto se řešení školské problematiky stalo součástí revolučního programu v letech 1849 - 1849.

Nový model vzdělávacího systému, vypracovaný z podnětu nově zřízeného ministerstva školství, odpovídal potřebám moderní kapitalistické společnosti. Řada jeho myšlenek byla uvedena v život až po definitivní porážce revoluce, řada jich byla opět odložena. Přesto v praxi jednotlivých škol znamená období let 1849 - 1855 etapu poměrně radikálních zásahů do jejich organizace.

Výraznější úspěch docházky do veřejné školy stále ztěžoval názor, že je vyhrazena pouze dětem z neprivilegovaných vrstev, že stabilizované společenské postavení zavazuje svěřit děti buď domácímu učiteli, nebo alespoň soukromému ústavu. Důvodů bylo několik: nedůvěra ke kvalitě školy, kterou navštěvovali potomci všech vrstev obyvatelstva, strach z některé z nakažlivých nemocí, hlavně ze záškrtu a spály, ale i strach ze vši, obavy ze špatné dětské společnosti. Řada rodičů tak využívala zákonné možnosti domácího vyučování. V rodinách šlechtických platila tato zásada pro děti obou pohlaví, domácí vzdělání zde mělo ostatně staletou tradici. Také rodiny úředníků, lékařů a zaměstnanců využívaly hojně služeb domácích učitelů. Doma se vzdělávaly dívky ze zámožnějšího měšťanského prostředí, často i v případě, že jejich bratři navštěvovali některou veřejnou školu. Domácími pedagogy bývali učitelé či profesori veřejných škol, někdy studenti či kněží. Kvalita vzdělání závisela nejen na schopnostech těchto vyučujících, ale rovněž na důslednosti rodičů. Nejpečlivější výchovy a nejdůkladnější výuky se stále dostávalo malým aristokratům, v průběhu 19. století dokonce zvolna mizela představa (především v případě chlapců), že vzdělání nemá být prakticky zaměřeno. Mezi šlechtou tak přibývalo vzdělaných právníků, národohospodářů, lesnických inženýrů...

Třebaže rok 1848 naznačil ve vzdělání některé progresivní tendence, skutečným převratem byl až říšský zákon ze 14. května 1869, jenž vstoupil do dějin jako Hasnerova reforma, platící od školního roku 1870/71. S výjimkou univerzitního vzdělání se týkal všech stupňů školství - od mateřských škol až po školy střední. Zákon položil základy k vzdělávacímu systému, který umožňoval další rozvoj vzdělání nejširších lidových vrstev. Prodloužil vzdělávací povinnost o dva roky, měla trvat až do čtrnácti let. Zavedl obecnou školu, vedle ní inicioval vznik škol měšťanských, alespoň po jedné v každém politickém okrese. Vedl k emancipaci školy ze závislosti na katolické církvi. Zkvalitnil přípravu učitelů. Neznal rozdíly mezi chlapci a dívkami, osnovy byly jednotné.

O významu zákona svědčí nejen skutečnost, že do konce 19. století byl v českých zemích likvidován analfabetismus, ale i to, že s menšími úpravami platil bez nesnází do poloviny 20. století, kdy o tom, že nevyhovuje, nerozhodla praxe, ale komunistický zákon z 21. dubna 1948, degradující vyspělý vzdělávací systém v "jednotnou státní školskou

soustavu". Uvedením Hasnerovy reformy v život skončila doba, kdy děti s mošničkou a tabulkou putovaly do školy vzdálené několik kilometrů. Síť primárních škol postupně houstla, tabulku nahradily sešity a stále kvalitnější učebnice. Dalším převratným opatřením byl zákaz fyzických trestů ve škole. Ne vždy však učitelé tento zákaz respektovali.

Přednosti zákona, který se nám i s odstupem let zdá progresivní, veřejnost - až na výjimky - nepřijala jednoznačně kladně. Sociálně slabším vrstvám nevyhovovalo prodloužení školní docházky, ani její nesmlouvavé prosazování... Než si lidé na zákon zvykli, zpochybnila jeho klady školská novela z května roku 1883. Oslabila dopad všeobecného vzdělání tím, že ustoupila požadavkům velkostatku a zavedla několik druhů úlev. Znovu umožnila ukončit školní docházku ve 12 letech: sociálně slabé rodiny mohly vzít potomka ze školy opět po završení šestileté návštěvy školy. V době polních prací mohlo být v případě nutnosti uvolněno ze školy dokonce šestileté dítěte. Novela rovněž ustoupila požadavkům kléru, zasazujícího se o školu konfesijní: řídicí učitel musel absolvovat zkoušku z náboženství. Zhoršila sociální i stavovské postavení učitelů. Přijetí novely školského zákona je nejen dokladem marasmu české politiky 80. let, ale i obtížnosti, s jakou se prosazovalo posunutí hranic dětství.

Úlevy ve vyučování odstranil definitivně teprve malý školský zákon z roku 1922. I pak však chudému dítěti zůstalo vyměřeno kratší dětství....

Přestože je zřejmé, že ve školách 19. století panovala daleko tužší kázeň, než je tomu dnes, archivní, literární i obrazové prameny vypovídají o temperamentu a často i nekázni dětí, nejen z dolních sociálních vrstev.

III. 2. 3. Střední školství

Po zrušení jezuitského řádu byly jezuitské školy převzaty státem, řada gymnází byla zrušena. Reorganizace středního školství byla provedena na základě návrhu z roku 1775. Gymnázia byla tehdy - na základě reformy piaristy Gratiana Marxe - pětitřídní: jejich strukturu tvořily tři nižší třídy gramatikální a dvě vyšší humanitní, důraz byl kladen na výuku latiny, němčiny a dějepisu, učila se i matematika a reálie. Němčina coby vyučovací jazyk vystřídala latinu v prvních dvou ročnících, ve vyšších si latina zachovala svou pozici. Gymnázia byla podřízena státnímu dozoru a nekončila maturitou, proto nemohli absolventi pokračovat ve studiu na univerzitě, ale museli projít ještě dvouletým filosofickým studiem, které si uchovalo funkci středověké artistické fakulty. Filosofické učení bylo při piaristickém gymnáziu v Českých Budějovicích, Litomyšli a Plzni.

Politické zřízení z roku 1805 uzákonilo gymnázia šestitřídní. Skládala se ze čtyř tříd gramatikálních a dvou humanitních, nově byla zavedena matematika a přírodní vědy. Tento stav nezměnila nijak výrazně ani revize z roku 1819. Hlavním předmětem byla latina – z celkových 18 vyučovacích hodin týdně (!) zabrala devět až jedenáct hodin. Výmluvnější doklad o odtržení gymnaziálního vzdělání od životní praxe možná nenajdeme...

Teprve školské reformy z let 1848 - 1849 znamenaly skutečný přelom v rakouském středním školství. Duchovními otci nové reformy byli pražský profesor filozofie Franz Seraphin Exner a německý klasický filolog Hermann Bonitz. Nový *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich* schválil císař 16. září 1849, definitivně byl potvrzen po určitých úpravách 9. prosince 1854. Připojením filosofického učení bylo vytvořeno gymnázium o osmi ročnících, organizovaných na principu dvoustupňovitosti – v nižších třídách se látka probírala elementárně a propedeuticky, ve vyšších vědecky a pragmaticky. Vedle latiny se vyučovalo řečtině, dějepis byl spojen se zeměpisem, výuka matematiky se prohloubila, přibýly přírodopis i fyzika a filosofická propedeutika (psychologie, logika), vyučovaná v nejvyšších třídách. Vedle těchto povinných předmětů se nabízely i předměty nepovinné: moderní jazyky, kreslení, tělocvik, zpěv. Zánikem filosofických studií vznikly nové filosofické fakulty, které byly postaveny naroveň ostatním fakultám a připravovaly kvalitní učitele pro gymnázia a reálky.

Výrazem snahy přiblížit vyšší školství praktickému životu byl učební plán šestiletých reálek, které se v Evropě objevovaly od počátku 18. století. V českých zemích byl jejich vznik pomalý, nabízely buď praktické (dnes bychom řekli střední odborné) vzdělání - rakovnická reálka z roku 1829 měla zpočátku charakter školy zemědělsko-lesnické, liberecká z roku 1837 školy obchodní a průmyslové, nebo připravovaly absolventy pro studium na vysokém učení technickém (stavovská reálka v Praze založená roku 1833). Poskytovaly všeobecné vzdělání, založené na matematice, přírodních vědách a moderních jazycích. Jejich vývoj pozastavil neoabsolutismus, k nové reorganizaci došlo roku 1869, kdy z nich vznikly sedmitřídní střední školy, organizované - podobně jako gymnázia - do dvou stupňů: čtyřletého nižšího a tříletého vyššího. Na konci studia byla nově zavedena maturita. Určení reálek coby přípravy pro studium na technice převládlo.

Do vývoje středního školství nijak podstatně nezasáhly podreálky, v které se po roce 1849 změnilo svým rozšířením na dva, případně tři ročníky některé čtvrté třídy hlavních škol.

Další typ středních škol, který se stal po roce 1918, kdy v ně byla přeměněna většina reálek, byla osmitřídní reálná gymnázia. První vzniklo v Táboře roku 1862.

Zákonem z roku 1866 byla přijata zásada rovného práva obou zemských jazyků, češtiny a němčiny, v základním a středním školství.

Vývoj středního školství v rakouských zemích završila *Marchetova reforma* z roku 1908, podle které přistoupilo k dosavadním typům středních škol vyšší reálné gymnázium a jako pokusný typ reformní reálné gymnázium podle německého vzoru, kde se latině vyučovalo až od 5. třídy a v nižších třídách se učilo podle osnov reálek.

III. 2. 4. Specifické problémy dívčího vzdělání

Boj o ženské vzdělání, o přístup k němu, o jeho obsah i rozsah, o místa, kde se má realizovat, tvoří organickou součást sociálních a kulturních dějin. V průběhu 19. století si lidé zvykli na představu ženy, která umí číst, psát, počítat, nicméně představa ženského vzdělání cíleného na získání určité profesionality, na práci vykonávanou mimo domov byla neobvyklá, navíc poznamenaná stigmatem něčeho nenormálního, nepatřičného, chorobného, snad dokonce zvrhlého. V lidových vrstvách se tereziánský *Schulpatent*, zavádějící vzdělávací povinnost i pro děvčata, nesetkal s pochopením. Základní dívčí vzdělání stále pokulhávalo za chlapeckým - co do objemu, organizačních forem i všeobecného konsensu.

Statistiky jsou výmluvné: deset let po uvedení reformy v život, roku 1786, bylo v Čechách přes 2 200 škol triviálních (farních nebo filiálních), hlavních a normálních, poskytujících základy vzdělání. Do konce století dosáhla docházka 70 procent. V celkovém počtu škol však figurovalo jen 36 dívčích (do roku 1808 se uvedený počet zvýšil o jednu), majících necelé tři tisíce žákyň. Dívkám ze středních a vyšších vrstev se dostávalo výhradně domácího vzdělání - docházka do veřejné školy byla považována za něco degradujícího. Na domácí výuku navazovala ve šlechtickém prostředí někdy klášterní škola.

Třebaže české liberální měšťanské prostředí tento typ dívčího vzdělání odmítalo, nebylo ani zde vzdělání dívky v klášterní škole tak zcela výjimkou. Častěji však na domácí vyučování navázal některý soukromý vzdělávací ústav, jichž – s různou kvalitou - od doby předbřeznové existovalo v Praze několik. Na přelomu padesátých a šedesátých let minulého století se tak v Praze nacházelo několik dívčích škol - soukromých či veřejných.

Ze všeho, co jsme až dosud uvedli, je zřejmé, že rozsah a kvalita dívčího vzdělání závisely do značné míry na rozhodnutí a finančních možnostech rodičů. U všech společenských vrstev vycházely z představy striktního oddělení mužské a ženské role. Žena patřila privátní sféře, jejím působištěm byla domácnost – ať se jednalo o domácnost aristokratickou, spojenou s povinností reprezentovat manžela, či o domácnost podruhá, spojenou s vyčerpávající dřinou. Kvalitativně nový rys se v Čechách objevuje ve druhé fázi

vzniku moderní české společnosti, kdy si druhá generace českých buditelů uvědomila možnosti ženského podílu na národně obrozeneckém programu. Nejen spolupracovnice muže, ale i prvních vychovatelka nové generace Čechů, malých vlastenců. Jako taková musí ovládat dobře češtinu, musí mít nezbytné znalosti reálií, znát trochu zeměpisu, trochu historie, vyznat se v botanice a zoologii. Kolem poloviny 19. století se tak objevily tři ryze české dívčí ústavy, nabízející vyšší ucelené vzdělání - na jejich významu nic nemění skutečnost, že trvaly jen velmi krátce.

Počátek šedesátých let se do historie zapsal jako doba úspěchů českého národního hnutí. Do výčtu úspěchů náleží jistě i založení vyšších dívčích škol (nejstarší z nich vznikla roku 1860 v Písku), veřejných českých škol, které by poskytovaly ucelené vzdělání i “druhému” pohlaví. Vzdělání, jež by umožnilo orientaci ve světě, který je čím dál složitější.

Bylo tak trochu paradoxem, že ani tolik oslavovaná vyšší dívčí škola v Praze, projektovaná původně jako trojtřídní, jejíž první třída byla otevřena 4. října 1863, mezeru v dívčím vzdělání nezaplnila. Zřizovatelem školy bylo město Prahy, které její odpovídající umístění považovalo za prestižní záležitost. Návštěva školy byla nákladná, školné činilo 2 - 4 zlaté měsíčně. Dívčí kolektiv, který se zde utvořil, zjevně poněkud narušoval panující stereotyp o pasivní a klidné povaze děvčátek. Neoblíbení učitelé usedali občas na napínáček či na pokřídovanou židli. Bylo to možná i proto, že se škola (údajně) nikdy nesnížila k užívání tělesných trestů, praxí, jež na ostatních školách stále přetrvávala.

Během několika dalších let vznikly vyšší dívčí školy i jinde: roku 1866 Vesna v Brně, pak následovaly další školy v Hradci Králové, Českých Budějovicích, Plzni, Táboře, Praze-Karlíně, Chrudimi. Postupem doby se z docházky do vyšších dívčích škol stala kastovní záležitost, snahy vnést sem alespoň některé předměty, které by umožnily nabýt nějaké kvalifikace, skončily neúspěchem. Přesto nelze nevidět obrovský přínos těchto zařízení: poskytovaly dívkám široké a komplexní vědomosti v rozsahu, který byl až dosud určen jen pro chlapce. Přitom absolvování dívčí školy nepřinášelo žádnou kvalifikaci. Vyšší dívčí škola zůstala vyhrazena pro dcery honorace (nebo rodin, jež si na honoraci hrály), u kterých výše věna zaručovala jejich provdatelnost. Dívky s *pouhým* nadáním, ale bez věna, sem nechodily. Ty musely přemýšlet, jak zajistit svou obživu jiným způsobem.

Jistě není náhodou, že jednou z prvních profesí, jíž se ženy věnovaly, byla profese soukromé učitelky. K jejímu výkonu dlouho nepotřebovaly žádnou formální přípravu, žádnou kvalifikaci, případ Bohuslavy Rajske a Honoraty Zapové, které složily učitelské zkoušky na pražské normální škole, byl výjimečný. Teoreticky mohly adeptky učitelství navštěvovat některý z pedagogických kursů pro učitelky, jejichž vznik iniciovala vláda již roku 1849

(měly být dvouleté a měly přijímat *chovanky* minimálně šestnáctileté). Zájem o ně byl však minimální.

Proklamace práva na odborné vzdělání ženy byla stále považována za útok na posvátnou instituci manželství. Vždyť gramotnost, rozšířená mezi městské či venkovské ženy, by v sobě skrývala předpoklad pro jejich ekonomickou nezávislost; domyšleno do důsledků, ohrožovala by dominantní postavení mužů, narušovala strukturu rodiny a ve svých důsledcích i zaběhnutý sociální pořádek. Proto zůstávaly dívčí střední školy jen zbožným snem filantropů, reformátorů a feministek. Mohly vzniknout, až když společnost přijala myšlenku, že i neprovdaným či ovdovělým ženám je třeba nabídnout důstojnou existenci. Ekonomická nezávislost provdané ženy se stala samozřejmostí až během 20. století.

První český pokus o ucelené ženské vzdělání měl výrazný filantropický a moralistní podtext: v roce 1865 vznikla průmyslová škola dívčí v Praze. Provozoval ji spolek svaté Ludmily založený roku 1851 s cílem podporovat chudé vdovy: spolek měl i odpolední školu, kde se chudé dívky třikrát týdně učily šití a pletení. Průmyslová škola dívčí měla širší koncepci: chudé dívky zde měly získat ucelené základy některé profese hodící se pro ženu, a současně si doplnit základní vzdělání. Vyučování bylo bezplatné, o vánocích dostávaly žákyně oblečení, členky spolku na ně dozíraly až do jejich osmnácti let. Navzdory sporům ve výboru spolku vydržela škola dvacet let. Ještě před jejím zánikem založila roku 1871 Karolina Světlá Ženský výrobní spolek český, ten provozoval vlastní dívčí obchodní a průmyslovou školu a kursy pro vychovatelky a ošetřovatelky. Městská dívčí průmyslová škola vznikla v Praze roku 1884 *k žádosti vlasteneckých a lidumilných dam*, dívky se zde učily šít oděvy a prádlo. Podobně zaměřené školy (postupem doby se dávala přednost označení *hospodyňská škola*) vznikly i v dalších českých či moravských městech - v Brně, v Chrudimi, Lounech, Německém Brodě, Stěžerách u Hradce Králové.

Výše zmíněná Hasnerova reforma měla nebývalý význam také pro ženské středoškolské vzdělání, neboť umožnila vznik veřejného dívčího učitelského ústavu končícího maturitou a příchod učitelek literárních předmětů do veřejných laických škol, včetně škol koedukovaných nebo chlapeckých. Nesměly se však provdat - celibát učitelek zrušilo až Národní shromáždění roku 1919.

Dívčí pedagogium, jež vzniklo v Praze roku 1870 na základě Hasnerovy reformy postátněním soukromého pedagogia založeného v listopadu roku 1866 při škole u svaté Anny, umožnilo získat úplnou kvalifikaci a tím pádem i možnost obživy. Studovaly zde proto dcery nepřilíh majetných intelektuálů, středoškolských a vysokoškolských učitelů, státních úředníků

- prostě dcery z rodin, kde nebylo na věno a kde schopnosti dívky zaručovaly možnost samostatné existence.

K veřejnému ženskému učitelskému ústavu se brzy přidaly i ústavy zřizované některými kongregacemi, které postupně vznikly v Praze, v Kutné Hoře, v Chrudimi.

Od vzniku dívčích pedagogií končících maturitou zdánlivě zbýval pouhý krok k otevření dívčích gymnázií. Mělo se však jednat o krok mimořádně obtížný. Vždyť gymnázium bylo chápáno jako příprava na univerzitu, kam ženy dosud neměly přístup. Ojedinelé dívčí maturity se odehrávaly za všeobecné (většinou nesouhlasné) pozornosti na chlapeckých ústavech. Z iniciativy Elišky Krásnohorské vznikl roku 1890 Spolek pro ženské studium Minerva. Když spisovatelka hledala oporu mezi českými poslanci, skoro všichni ji odmítli. Žádost o povolení Minervy předal říšské radě nakonec 11. března 1890 poslanec Karel Adámek. Byla schválena, soukromé dívčí gymnázium Minerva, vydržované stejnojmenným spolkem, se stalo nejstarším dívčím gymnáziem v Rakousku-Uhersku. Ústav až do roku 1907 neměl právo maturity, absolventky ji skládaly na státním chlapeckém gymnáziu. Z prvních třinácti absolventek Minervy se jedenáct odhodlalo zápasit o další vzdělání. Absolventky byly nesporně vzdělané, ale gymnázium opouštěly s predestinací k staropanenství. Nejen proto, že se většinou jednalo o dcery z rodin nemající věno. Byla tu i další překážka: vzdělanou ženu většina mužů nechtěla. *Minervistky* žily zpravidla osaměle a živily se jako úřednice, vychovatelky, učitelky....

Před první světovou válkou už nikdo vzdělanost žen nezpochybňoval: roku 1910 bylo v Čechách 355 317 školou povinných chlapců a 351 844 dívek, tedy 707 161 dětí. Z tohoto počtu 67 986 navštěvovalo školy měšťanské, ostatní pak školy obecné. Docházka byla téměř stoprocentní. Dívčím bylo otevřeno nejen vzdělání středoškolské (k uvedeným typům škol přibyla ještě od roku 1901 šestitřídní dívčí lycea), ale ojedinelé usedly také v univerzitních posluchárnách, v poslední ryze maskulinní pevnosti vzdělávacího systému. Ženské středoškolské a vysokoškolské vzdělání však ještě dlouho považovala drtivá většina veřejnosti za nemístný a zbytečný přepych.

III. 2. 5. Vznik odborného a učňovského školství

V devatenáctém století patřilo “učení”, tedy příprava k výkonu určitého řemesla, u mužské populace k nejrozšířenějším způsobům přípravy na praktický život. Pravidla pro mistry a učně určoval od konce padesátých let devatenáctého století živnostenský řád, jenž vstoupil v platnost 1. května 1860. Novely živnostenského řádu (1883, 1885, 1897, 1907) věnovaly stále více pozornosti otázkám učebního poměru. Obecně se dá říci, že směřovaly

k účinnější ochraně učedníka a usilovaly o stálé zdokonalování jeho přípravy. Na základě živnostenského řádu pak jednotlivá živnostenská společenstva sestavovala své stanovy, v nichž se jen v některých případech objevovaly nevýznamné odchylky od obecně stanovených zásad.

Při volbě povolání se v devatenáctém století nehledělo většinou na zájmy dítěte, dbalo se spíše na ekonomické možnosti rodičů, jejich sociální postavení, případně rozhodovaly jejich vlastní představy.

Řemeslu se učily zpravidla děti z nižších středních vrstev, jeho výběr určovala často rodinná tradice, neboť se řemeslo dědilo z otce na syna. K volbě oboru mohly přispět i širší rodinné vazby. Pokud se týče chlapců z dolních vrstev (potomků nádeníků, podruhů), zde životní dráha kvalifikovaného řemeslníka znamenala naději na sociální vzestup. Přijetí do učení nemuselo být spojeno s výdaji, vzal-li si mistr učně na plné zabezpečení; vysvědčení chudoby pak mohlo chlapce osvobodit od poplatků příslušnému živnostenskému společenstvu. Tak mohli kvalifikaci získat i úplní sirotci či nalezcenci.

Podmínky učebního poměru sjednávali rodiče nebo zákonní zástupci dítěte přímo s mistrem. Velmi žádaným bylo učednické místo *na stravu a byt*, i když s učedníkem mistr a jeho rodina nakládali někdy všelijak, navzdory příslušným ustanovením živnostenského řádu. Přesto byl o podobné “zajištění” zájem, a tak hledání takového místa bylo někdy obtížné: zájemců o podobné zajištění bylo mnoho, v době hospodářského útlumu klesal zájem o přijímání učňů, mistři byli omezováni předpisy o počtu pomocníků a učňů - i jejich bytové podmínky představovaly omezující činitel. Nebylo-li možné najít učební poměr *na stravu a byt*, hledala rodina jiné možnosti. Učeň buď docházel k mistrovi z domova, případně hledal náhradní ubytování a stravování. Potřeba řešit tuto otázku byla stále naléhavější, což se projevilo při projednávání novely živnostenského řádu, jež byla schválena 23. února 1897. Tehdy schválila poslanecká sněmovna říšské rady rezoluci požadující, aby vláda “podporovala t. zv. útulny učednické”. Ubytovny tohoto druhu vznikaly ovšem jen ve větších městech - uveďme například *útulnu* spolku Johanneum v Praze.

Na základě všeobecného školního zákona ze srpna 1805 mělo dítě, které dovršilo dvanáctý rok, tedy věk, do kterého se muselo podle zákona vzdělávat, navštěvovat (pokud nepokračovalo ve studiu na střední škole) nedělní opakovací školu. V průběhu první poloviny devatenáctého století se tyto školy rozšířily. Mládež si zde opakovala literární předměty a náboženství. Od poloviny třicátých let vznikaly z iniciativy šlechtických podnikatelů nedělní řemeslnické školy, v nichž se učilo i některým odborným předmětům. Péčí *Jednoty k povzbuzení průmyslu v Čechách* (založena 1. března 1833, nové stanovy, umožňující

rozšíření a demokratizaci členské základny, schváleny 18. května 1842) pak podobných škol, jimž se začalo říkat školy pokračovací, přibývalo. Roku 1907 byly přejmenovány na živnostenské pokračovací školy a majitelé živností museli učňům do 18 let poskytovat volno k návštěvě tohoto zařízení.

Ostatně i první odborné školy byly založeny šlechtickými podnikateli - jmenujme alespoň plátenickou školu, kterou roku 1755 v Potštejně založil Jan Ludvík Harbuval Chamaré.

Literatura:

Jana BRABENCOVÁ: *Vývoj živnostenského pokračovacího školství a jeho místo v systému průmyslového vzdělávání v Čechách v letech 1850-1914*. In: Studie k sociálním dějinám, 6 (2001), s. 236-247.

Josef CACH: *Výchova a vzdělání v českých dějinách. Díl 2: K problematice podílu školských institucí a názorů na výchovu a vzdělání na stavu kultury a vzdělanosti: Feudální společnost 1620-1848 (počínaje životem a dílem J. A. Komenského)*, Praha, SPN 1989.

G. M. GARY: *Geschichte der Kindergärtnerin von 1779 bis 1918*. Wien 1995.

Minulost, současnost a budoucnost gymnaziálního vzdělávání. Sborník referátů z konference konané ve dnech 24.- 25. června 1999 v Jičíně. Z Českého ráje a Podkrkonoší - Supplementum 5. Semily 2000, s. 61 - 71.

Josef HANZAL: *Kindermannova vzorná škola v Kaplici*. Jihočeský sborník historický 33, 1964, s. 156-163.

Nezapomenutelná Vyšší dívčí škola. Ke 140. výročí 1963 - 2003. Základní škola Vodičkova, fakultní škola Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 2003.

Jan ŠAFRÁNEK: *Školy české, obraz jejich vývoje a osudů*. II, Praha 1919.

Růžena VÁŇOVÁ a kol.: *Výchova a vzdělání v českých dějinách. Díl 4., sv. 1, Problematika vzdělávacích institucí a školských reforem (obecné školství 1848 – 1939, střední školství a učitelské vzdělání 1914 - 1939)*. Praha, Karolinum 1992.

Leopold WEIGNER: *Počátkové odborného a živnostenského školství*. Praha 1919.

III. 3. Rodina, manželství, sexualita

Manželství, jak praví antropolog Robert F. Murphy, je

“...pouze jedna z mnoha vychytralých pastí, které nám připravila společnost. Žena (či ženy, v případě mnohoženství) souhlasí s tím, že vstoupí do celoživotního poddanství svého muže (či mužů), pro něhož bude vařit a uklízet, jemuž se bude sexuálně oddávat, kdykoli se mu zachce, a rodit a vychovávat jeho děti. Pokud se týče muže, požaduje se, aby své sexuální choutky omezil pouze na svou ženu (či ženy), nebo jí alespoň případnou nevěru tajil, žil s ní a živil její děti... Obě strany utrpí drastickým omezením své nezávislosti a samostatnosti a oba partneři získají nárok na výsledky práce toho druhého. Poté, co se narodí děti, se jejich břímě ještě zvýší, neboť tím se zcela jistě vzájemně ještě více připoutají. Na tomto procesu není nic přirozeného a celá instituce manželství odporuje zdravému rozumu. Pro celé lidstvo se však manželství stalo natolik součástí života, a součástí natolik samozřejmou, že lidé o této instituci v minulosti pouze zřídka vyslovovali své pochybnosti.”

(Robert F. MURPHY: *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha 1999, s. 71.)

III. 3. 1. Svatební rituály

Problematiku manželství, sňatečního věku, natality a další otázky spojené s fenoménem rodiny zkoumá historická demografie. Ta během relativně krátké doby své existence v českých zemích došla k závěrům, které umožnily vydání prvních základních syntéz.

Nicméně sňatek, manželství a rodina, to není jen otázka věku a sociálního postavení snoubenců, sňatek nemotivoval jen k plození potomků či ke změně bydliště. Dějiny manželství nebudí náš zájem jen z hlediska délky jeho trvání, počtu zplozených a žijících dětí. Manželství byl (a dosud je) stav mající specifickou emoční identitu, rodina vždy byla záležitostí zprvu dvou, později více osob, z nichž každá má (a vždy měla) svůj vnitřní svět. Shromážděné a kriticky interpretované exaktní údaje nám umožňují proniknout do výše uvedených kategorií, ale je třeba je považovat za pouhý předpoklad dalšího výzkumu, který nám umožní dobrat se poznatků týkajících se např. důvodů a mechanismu uzavírání sňatku či psychických motivů populačního chování. Dějiny mentalit, zkoumající postoje, emoční a volní projevy, názory a chování našich předků, tak na poznatky historické demografie navazují.

Postoje motivované jistě ekonomicky a sociálně, ale také citově, se projevují už v rituálech, které uzavření sňatku předcházejí. Rituály spojené s uzavřením manželství donedávna zkoumali spíše etnologové; institucionální základnou takto zaměřeného výzkumu se po roce 1891 stal časopis *Český lid*. Přednost mělo zkoumání regionů, kde se lidové tradice, navzdory postupující industrializaci, dochovaly. V časopise jednoznačně převládají materiály týkající se venkova, zatímco město zůstalo stranou pozornosti těchto badatelů. Zaměření článků zůstávalo jednostranné i z aspektu náboženství, autoři věnovali pozornost hlavně

katolické svatbě, zatímco sňatky protestantů či sňatky židovské se v jejich zorném poli objevovaly jen ojediněle.

Závazné normy uzavírání manželství pro katolíky stanovil tridentský koncil, který 11. listopadu 1563 přijal soubor textů, z nichž nejdůležitější byl *De reformatione matrimonii*. Podle něj je manželství, svazek mezi mužem a ženou, svátostí. Je monogamní, nerozdělitelné a ve věcech manželství je kompetentní toliko církev. Z nejrůznějších důvodů však církevní sňatek nebyl až do 17. století samozřejmostí. Prosazení závěrů tridentského koncilu, dvanácti kánonů (posvátný charakter sňatku, monogamie, pravomoc církve stanovit překážky manželství, nerozlučitelnost manželského svazku, možnost rozluky od stolu a lože, zákaz sňatků kněží, nadřazenost panictví a celibátu nad manželstvím, liturgický kalendář sňatků a výlučná kompetence církevních soudů v manželských otázkách) a *“dekret o sňatkové reformě”* (slavnostní podoba sňatku, překážky bránící jeho uzavření: pokrevnosti, švagrovství, únos, konkubinát) nebylo okamžité ani všeobecné.

Již přípravy k uzavření sňatku měly svoji ustálenou podobu. První krok, výběr vhodného partnera, zůstal ještě v 19. století lokálně omezen: třebaže existovaly výjimky, nevěsty a ženichové pocházeli většinou ze stejného, případně vedlejšího farního obvodu. V městech byla mobilita výraznější. O volbě partnera rozhodovali většinou rodiče. Čím byla doba pokročilejší, tím zřetelněji ve volbě zazníval hlas mladých lidí. I když ohled na majetek v prostředí venkovských středních vrstev velmi dlouho přetrvával, už na samém začátku století byli mladí muži, kteří si dokázali vybrat sami a svou volbu prosadit.

Ve výběru partnera hrály roli faktory ekonomické, sociální, náboženské i politické, ale (v české společnosti, kde kultura byla vždy *politicum*) například i shodné názory na kulturu a umění.

Došlo-li ve výběru partnera ke shodě, následovaly zásnuby. I ony měly svou ritualizovanou podobu, která byla závazná. Jejich hlavní náplní byl verbální slib snoubenců: „Slibuji, že tě přijmu za manželku/manžela”, patřila sem rovněž dohoda o svatební smlouvě, výši věna, objemu výbavy. Rámecem zásnub byla zpravidla zásnubní večeře, na niž se dostavil ženich s bílou kyticí a prstenem. Otec vložil dceřinu ruku do pravé dlaně ženicha, pak se teprve směli snoubenci poprvé políbit.

Délka zasnoubení nebyla závazná, mohla trvat od tří neděl po několik měsíců, přičemž za nejvhodnější byly považovány dva měsíce, doba dostatečně dlouhá na to, aby během ní obě strany doladily výši věna a určily datum svatby.

Už čtvrtý lateránský koncil roku 1215 stanovil závaznost trojích ohlášek, ale že tuto skutečnost nebrali věřící příliš na vědomí, dokládá potvrzení nezbytnosti ohlášek tridentským

koncilem. Jejich cílem bylo zveřejnit úmysl uzavřít manželství, aby se prověřilo, že plánovanému svazku nestojí v cestě žádné překážky. Farář je oznamoval z kazatelny v průběhu tří církevních svátků následujících po sobě. Pokud snoubenci pocházeli z různých farních obvodů, bylo třeba ohlášky realizovat současně na obou místech. V 19. století se běžně setkáváme s “prominutím” jedněch nebo dokonce dvojích ohlášek. Povinnost ohlásit veřejně úmysl uzavřít ještě před sňatkem zachoval v nové Československé republice zákon č. 320 z 22. května 1919 - jednalo-li se jen o obřad civilní, zamýšlený vstup do manželství byl ohlášen na úřední desce příslušného politického úřadu a obce, v níž měli snoubenci stálé bydliště.

Čas zasnub byl časem předsvatebních příprav, šití svatebního oblečení, sestavení seznamu hostů a *menu* svatební hostiny, výběru kytice a prstýnků.

Byl dobou sepsání závažného dokumentu, svatební smlouvy, jejíž podepsání předcházelo vždy (o několik dní, i o měsíc) vlastní svatební den. Sepsání smlouvy se účastnili ženich, rodiče nevěsty, notář (případně dohazovač). Svatební smlouva měla pevnou a ustálenou formu. Jednotlivé články smlouvy určily velikost věna na hotových penězích, nemovitostech, případně na dobytku, a vybavení budoucí domácnosti. Před zrušením roboty smlouva obsahovala i výčet robotních prací. Byla vypracována ve dvou provedeních, jedna pro zúčastněné strany, druhá pro vrchnost. Někdy byl ve smlouvě stanoven i den svatby. Svatební smlouva byla velmi důležitá, neboť zakládala jednu z nejdůležitějších funkcí manželství, funkci ekonomickou.

Vlastní svatební obřad, jehož posláním bylo až do tridentského koncilu pouhé potvrzení svatební smlouvy a který nebyl pro uzavření manželského svazku povinný, nepostrádal divadelní prvky – ať se jednalo o obřad církevní, či pozdější civilní. Skládal (skládá) se z cesty do kostela (na úřad); tato cesta zahrnovala rituální obyčeje před odchodem (ponecháme-li stranou zvyky typické jen pro venkov, pak nikde nechybělo požehnání rodičů), ritualizována byla kompozice svatebního průvodu i obyčeje po cestě.

Podívanou byl svatební obřad, stejně jako odchod z kostela (z úřadu). Důležitou součástí církevního obřadu tvořila mše, ještě před ní se snoubenci museli vyzpovídat. Do kostela, na jehož prahu je uvítal kněz, oblečený do kněžského oděvu se štólou, vstupoval ženich s matkou a nevěsta s otcem. Svatební obřad se konal během mše, za přítomnosti kněze a svědků. Před oltářem klečeli už snoubenci sami. V průběhu vlastního svatebního obřadu se kněz znovu zeptal snoubenců, zda si nejsou vědomi překážek, které by jejich kroku bránily. Další otázky se týkaly dobrovolnosti vstupu do manželství. Pak došlo ke stvrzení manželského svazku. Snoubenci si při něm podali ruce a veřejně pronesli: “Přijímám tě za

svou ženu/muže.” Na jejich spojené ruce položil kněz štólu a požehnání doprovodil slovy: “Já vás spojuji v manželství ve jménu Otce, Syna i Ducha Svatého.” Pak si oba novomanželé vyměnili posvěcené prsteny a mše pokračovala modlitbou věřících, na jejím konci bylo závěrečné požehnání. Jestliže byl alespoň jeden ze snoubenců vdovcem, kněz od tohoto závěrečného požehnání upustil. Sňatek musel být zanesen do matriky – tridentský koncil nařídil oddělené vedení matrik křestních a oddacích.

Třebaže od roku 1868 bylo možné uzavírat sňatky občanské, což bylo ústupkem hlavně příslušníkům rozdílných vyznání, posléze rostoucímu počtu osob bez vyznání, katolické církevní sňatky jednoznačně převládaly.

Prsten byl a je neodmyslitelnou součástí svatebního obřadu, na první pohled viditelným dokladem sociálního statutu, nejstarším atributem svatebního obřadu. Původně jej dostávala jen žena a podle některých badatelů odvozoval svůj původ z období neolitu, kdy symbolicky představoval poslední článek řetězu, kterým muž připoutával k svému lůžku ženu, již unesl z jiného kmene. Prsten však nebyl pouhou ozdobou, měl symbolický, ba přímo magický význam; vzájemné navléknutí snubních prstenů kdysi, v době, kdy církevní stvrzení sňatku nebylo všeobecným imperativem, stvrzovalo během svatební hostiny manželský svazek. Staletími utvrzenou spojitost mezi uzavřením sňatku a snubními prsteny uznal i tridentský koncil – prsteny musel ovšem kněz posvětit.

Rovněž svatební oblečení mělo prvky divadelního kostýmu. Bílé svatební šaty se objevují ve větší míře od 18. století, ale nikdy nebyly obligátní a nepředstavovaly zdaleka jedinou možnost. Třebaže bílá byla od 16. století považována za barvu nevinnosti a panenství, zdá se, že svatební oblečení se symbolikou barev příliš nepočítalo. Modrá, které je dnes jako barva svatebních šatů téměř *tabu*, v 19. století nevalila.

Bílé šaty doporučovala od 60. let 19. století vznikající módní žurnalistika, dochované svatební fotografie a prameny osobní povahy však dokládají převahu civilního oblečení - jednobarevných šatů, případně kostýmu z kvalitní látky. Volbu diktovaly ekonomické ohledy i v případě zámožných nevěst: takové oblečení bylo nejen levnější, ale dalo se nosit i po svatbě.

V případě bílé toalety byl nezbytností myrtový či pomerančovníkový věneček na hlavě a z něj splývající závoj, v případě svatby civilní klobouček s malým závojem. Rukavice byly nutné v obou případech.

Šaty nevěsty zčásti respektovaly panující módu, vždy však zůstávaly výjimečné, tak jako byl výjimečný svatební obřad.

Závoj má svůj původ ve starém Římě - původně byl jen jeden a ženich i nevěsta se pod něj při obřadu ukryli. V 19. století měl být krajkový nebo tylový, pro starší nevěsty, případně vdovy, nahradil závoj kratší krajkový závoj nebo šál. Bohatost vlečky odrážela ekonomické možnosti nositelky, či spíše její rodiny. Pokud šlo o sňatek občanský nebo "bílou" svatbu konanou ráno, vlečka se nenosila. Závoj byl určen jen pro svatební den, pak spočinul na dně skříně nebo zásuvky jako vzpomínka na svatební den, den výjimečný.

Dodejme ještě, že i svatebními šaty se dávala najevo *láska k národu*. První český ženský časopis Lada doporučoval nevěstám (a nejen jim) *svatební oblek československý*, ovlivněný prvky lidového kroje.

Ustrojení nevěsty akcentovala vhodně vybraná kytice, kterou měla nevěsta v ruce, když kráčela k oltáři. Výsostné postavení si hluboko do dvacátého století udržovala kytice bílá, proložená myrtovými větvíčkami. Často se potahovala závojem.

Oblečení žen, které se účastnily obřadu, nesmělo zastínit toaletu nevěsty. Doporučovala se barevnost, nicméně v oblíbě byla především černá, považovaná za barvu slavnostní. Družičkám náležely barvy pastelové, nikoli bílá. Ke konci 19. století pronikl do českých zemí anglický zvyk jednotně oblečených družiček.

Pánská móda nebyla zdaleka tak rozmanitá a proměnlivá jako oblečení pro dámy - svatební oblek nebyl výjimkou. Na počátku sledovaného období měli pánové v Čechách dvě varianty slavnostního obleku, frak a *vlasteneckou* čamaru. Od 70. let 19. století čamara z módy ustupuje, na výsluní se dostal frak a různé typy delších kabátů. O něco méně slavnostním oblečením byl žaket, který zcela převládl ve 20. století. Sako se považovalo za oblečení pro všední den, od dob první republiky si ho oblékají na svatbu většinou málo společensky exponovaní muži. Jinou eventualitu svatebního oblečení pro muže představovala slavnostní uniforma - vojenská, hasičská, uniforma státního úředníka.

Důkladnou režii vyžadovala svatební hostina (opět s rituálními obyčejí), tanec, další občerstvení. Zápletkou mohl být únos nevěsty, rozuzlením čepení nevěsty (zachovávalo se jen na venkově) a oponou svatební noc.

Svatební cesta, završující svatební den, byla prvním krokem k novému životu. Uvedený zvyk se šířil po roce 1830 z Anglie, kde se po svatbě jezdilo na venkov. Cílem svatební cesty bylo získat klid a intimitu k vzájemnému poznání, které doma rušily neustálé zdvořilostní návštěvy. Oblíbenou zemí byla - alespoň před polovinou devatenáctého století - Itálie.

III. 3. 2. Sňatečnost

V 18. století se dívky v českých zemích vdávaly nejčastěji mezi 20 a 25 lety, jejich partneři byli o 4 až 5 let starší. V průběhu století se věk při uzavírání prvního sňatku mírně zvyšoval, na venkově zůstával nižší než ve městech, také Moravané a Moravanky se ženili a vdávaly mladší než lidé v Čechách. To, že do manželství často vstupovali vdovci či vdovy, bylo po celé 19. století vcelku běžnou záležitostí.

V průběhu 18. století také vrchnost omezila zásahy do sňatečnosti svých poddaných. Dekret Josefa II. o zrušení nevolnictví z 1. listopadu 1781 zrušil povinnost snoubenců opatřit si k sňatku povolení vrchnosti, ale faráři jej od snoubenců vyžadovali i nadále. Po zrušení poddanství byl tento konsensus nahrazen konsensem politickým: v letech 1849 - 1855 náležel do kompetence obecní samosprávy, v letech 1856 - 1868 okresního úřadu. Teprve od roku 1869 nebylo k uzavření sňatku zapotřebí žádného povolení. Sňatečnost, která od počátku 19. století měla klesající tendenci (na zvyšující se sňatkový věk působily však především ekonomické podmínky), se po zrušení politického konsensu k sňatku mírně zvýšila a neměnila se pak až do vypuknutí první světové války. Po celé 19. století připadalo na 1 000 obyvatel zhruba 8 sňatků. Průměrný sňatkový věk, který v roce 1857 dosáhl maxima 32,4 roků u mužů a 27,5 roků u žen postupně klesal až na 30 let u mužů a 26 let u žen.

Od začátku 19. století bylo možno ovlivňovat sňateční věk i politicky. Finančním dekretem z 29. července 1800 bylo zakázáno státním, městským a fundovním úředníkům oženit se bez svolení představeného, pokud jejich plat nedosáhl pevně stanoveného limitu. Podobné omezení platilo i pro učitele, příslušníky finanční stráže, četnictva nebo vojska. Občanský zákoník z roku 1811 vyžadoval u sňatku osob mladších 24 let (hranice plnoletosti) souhlas jejich zákonných zástupců. Povolení k sňatku nedostávali rovněž zpravidla muži, kteří nebyli u odvodu. Po roce 1858 se nesměl oženit žádný mladík, který nedosáhl 22 let, pokud nedostal zvláštní povolení od místodržitelství. Sňatkům selských synů bránil až do roku 1868 rovněž zákon, podle kterého nesměla výměra polností selské usedlosti klesnout pod 7,67 ha.

Pokud se týče židovských svateb, až do revoluce 1848 platil *numerus clausus*, který ustanovením, že se smí oženit jen prvorozený syn, omezoval počty židovských rodin.

Na sňatečnost však působily především ekonomické a sociální ukazatele.

III. 3. 3. Dny po svatbě

Svatba byla počátkem nového sociálního statusu. Muž odpovídal za svou manželku, kterou měl povinnost živit, šatit a poskytnout jí přístřeší. Manželčinou povinností bylo vytvářet svému partnerovi nezbytné zázemí, v němž by si po namáhavé práci odpočinul.

Šlechtické a měšťanské prostředí navíc očekávalo od ženy, že bude svého manžela vhodným způsobem reprezentovat.

Vlastní domácnost, ať to byla jediná místnost venkovské chalupy, či prostor šlechtického sídla, umožňovala ženě zúročit znalosti a dovednosti, které jí byly od útlého věku vštěpovány. Tento nový status bylo třeba dát najevo příslušnými distinktivními znaky. K snubnímu prstenu (byl-li vůbec) se přidružil i jiný styl oblékání, které mělo na první pohled odlišit vdanou ženu od svobodné dívky. Vdaná žena chodila se zakrytou hlavou - nosila, podle okolností, čepce nebo klobouk.

V nezámožném prostředí obvykle spolu se svatbou skončil čas lásky: ženu čekala ve dne dřina, v noci často opilý muž. Větší část života byla buď těhotná, nebo kojící. Ne u všech měšťanských rodin tomu bylo jinak, ostatně bez problémů nebyla ani řada manželství šlechtických - snad jen fyzického násilí zde bylo méně.

Ať tak či onak, narozením prvního dítěte se z manželského páru stala rodina.

III. 3. 4. Rodina

Už několik desetiletí je v především v evropské historiografii zkoumání rodiny velmi módní. Je tomu tak především proto, že postindustriální doba význam manželství a rodiny zpochybnila: přibývá neformálních svazků (vedle heterosexuálních i homosexuálních), přibývá svobodných matek, které si svůj úděl zvolily dobrovolně, dokonce přibývá i otců-samoživitelů, pečujících o jedno, někdy i více dětí.

Manželství a rodina jsou společenské instituce, která jako produkt historického vývoje společnosti vznikají na určitém stupni jejího vývoje. Na jiném místě jsme zdůraznili, že právě industrializace přinesla ustálení základního paradigmatu rodiny, jehož konfigurace dosud alespoň zčásti přežívá: na jedné straně výdělečně činný muž, který zajišťuje rodinný příjem a účastní se procesů politického rozhodování, na druhé straně žena působící ve sféře domácnosti, od níž se očekává, že obstará úklidové práce pro celou rodinu, vychová děti a ujme se péče o staré a postižené členy rodiny. Přesto, že toto uspořádání bylo zhruba po dvě staletí vnímáno jako jediné správné, existovala vedle něj i uspořádání odlišná.

Rodina je tedy malá sociální skupina, tvořená jedinci spjatými manželstvím, pokrevním příbuzenstvím či adopcí. Členové rodiny se řídili (a řídí) ustálenými vzory chování, každý člen rodiny plní určitou sociální roli. Přesto se funkce manželství a rodiny mění podle historických podmínek.

III. 3. 4. 1. Typologie rodiny

V biologickém a právním smyslu je rodina svazkem ženy, muže, případně jejich dětí. Pokud chybí jeden z rodičů, mluvíme o neúplné, kusé rodině, za neúplnou rodinu bývá někdy považován i pár bez dětí. Pokud žije pohromadě více generací, pak za rodinu považujeme dvě nejmladší generace. Takové rodině se říká též rodina manželská, rodina, pro niž je důležitější fakt vzniklého manželského svazku než pokrevní příbuzenství. Jejimi hlavními členy jsou manžel, manželka, jejich neprovdané a neženaté děti. Ostatní příbuzní zauímají podřazené postavení. Pro tento typ rodiny se vžilo označení rodina nukleární a je typickou rodinou industriální společnosti, třebaže se objevuje už v protoindustriálním období. Díky bádání a závěrům anglického historického demografa Petera Lasletta bylo možno definitivně pohřbit mýtus o patriarchální rodině: od 16. století převažuje nejen v západní, ale i ve střední Evropě rodina manželská, nukleární, jejíž základ tvoří rodiče a jejich svobodné děti.

Ženatí synové a vdané dcery, i v případě, že žijí ve společné domácnosti s rodiči, tvoří samostatné rodiny.

Dalším užívaným označením je rodina orientační, což je název pro rodinu, v níž se jedinec, EGO, narodil. Jejím opakem je rodina prokreační, rodina, kterou EGO zakládá. Rodina patriarchální je rodina, v níž otec zauímá dominantní postavení a představuje absolutní a konečnou autoritu (jako příklad uveďme rodinu ve starém Římě). Rodina pokrevní je taková, pro niž je podstatné pokrevní příbuzenství, a ne manželský svazek. Centrální postavení v takové rodině zauímají ti, kteří jsou pokrevně spojeni; postavení ostatních členů rodiny je podřazené. Tato rodina je obvykle tvořena několika generacemi žijícími pohromadě. Rodina rozšířená je rodina tvořená buď příslušníky tří i více generací, nebo dvěma či více nukleárními rodinami, bez ohledu na to, patří-li jejich příslušníci ke stejné či rozdílné generaci.

Někdy se místo rodina používá kategorie domácnost; zde se v zásadě rozlišuje mezi nerodinnou a rodinnou domácností, z nichž každá má několik podskupin.

III. 3. 4. 2. Funkce rodiny

Jak z výše uvedeného vyplývá, lze v našem prostředí ještě před příchodem industrializace mluvit o převažující nukleární rodině (manželské, jednoduché domácnosti). Tato rodina převažuje dodnes, nicméně její funkce se zredukovaly. K redukci funkcí rodiny dochází právě v souvislosti s industrializací. Jaké byly původní funkce rodiny?

1. funkce reprodukční - byla nejstarší, ale naprosto ne jediná;
2. funkce výchovná;

3. funkce ekonomická, příp. výrobní;
4. funkce ochranná;
5. funkce emocionální;

Povšimneme si, jak se měnily tyto funkce rodiny v průběhu 18. a 19. století, tedy v době, kdy se v Evropě prosazovala industrializace a všechny jevy s ní spojené.

III. 3. 4. 2. 1. Reprodukční funkce rodiny

Početí dalšího života, pokračování lidského rodu, uznávala dlouho církve jako jediný důvod opravňující pohlavní styk. Toto zakořeněné přesvědčení (lze přepokládat, že v praxi ne zcela důsledně respektované) se udržovalo hluboko do novověku. Mít děti bylo nejen přirozené, ale i nutné: měly to být právě ony, kdo jednou převezme předchozími generacemi nastřádaný majetek a o staré a nemohoucí rodiče se postarají. Bezdětná rodina byla anomálií, neplodnost byla považována za neštěstí, trest boží, prokletí. Byla důvodem k zapuzení manželky, v zámožných vrstvách důvodem k rozvodu. Plodnost byla přivolávána modlitbou, zařikáním, bylinami, praktikami *špinavé medicíny*, později, od 18.- 19. století, i racionálně zdůvodňovanou léčbou.

Na druhou stranu ani rodiče marně toužící po dítěti nevolili v drtivé většině případů adopci: pokrevní příbuznost byla stále považována za mimořádně důležitou. Děti adoptované bývaly většinou osiřelé či jinak sociálně znevýhodněné děti z příbuzenstva, které v nové rodině často sloužily jako levná pracovní síla, případně byl adoptován důsledek mladistvého (ale i zralejšího) poklesku manžela.

Porodnost je vedle úmrtnosti jedním ze dvou činitelů, kteří rozhodují o tempu růstu populace. Porodnost (natalita) je dána počtem narozených dětí na 1 000 obyvatel středního stavu. Užívá se rovněž ukazatele živorodosti, který je mírou počtu živě narozených dětí na 1 000 obyvatel středního stavu. Oba ukazatele mají svůj význam pro období před zahájením demografické revoluce, tj. v českých zemích zhruba do poloviny 19. století. Přesnějším ukazatelem porodnosti je ukazatel plodnosti (fertility), který je definován jako počet živě narozených dětí v poměru na 1 000 žen ve věku 15 – 49 let. Z hlediska dějin rodiny jsou důležité také meziporodní intervaly.

Pohlavní styk mezi manžely podléhal jakési přirozené regulaci. Nepřípustný byl v době významných církevních svátků a v době půstu. Podíváme-li se na církevní kalendář, vidíme, že tyto dny zaujímaly zhruba jednu třetinu roku. Sexuální pud byl u poddaných oslaben v době namáhavých polních prací, frekvenci omezovaly rovněž robotní povinnosti konané mimo bezprostřední místo bydliště. Často po celé týdny bývala rodina rozptýlena po

různých místech. Proto můžeme - z hlediska četnosti počtů - mluvit o měsících více či méně plodných. Nejvíce dětí bylo počato od dubna do července; vrchol spadal do června, kdy počtů přála probouzející se příroda a teplo. Naproti tomu březen, srpen, září se jevily jako “zdrženlivé měsíce”, doba vyčerpávajících prací na poli. Teprve urbanizace tento stereotyp porušila.

Přes tato omezení bývaly počty dětí v jednotlivých rodinách mimořádně vysoké, což nasvědčuje hypotéze, že drtivá většina obyvatelstva porodnost žádným “umělým” způsobem neregulovala, a to přesto, že počet těhotenství u většiny žen byl vysoký a ohrožoval zdraví a život matek. Všeobecně se to vědělo, a jistě aspoň v skrytu duše napadlo manželský pár, že by nebylo špatné pokusit se tento stav změnit jinak než potratem, zdrženlivostí nebo infanticidou. Ale zdá se, že zůstalo jen u tajných myšlenek; manželské páry se nikdy nepokusily vážně omezit u pohlavního styku jeho prokreační výsledek. Techniky byly nepochybně známy, jak je vidět ze zpovědních rituálů, zpovědních příruček a mravoličných pojednání. Ve skutečnosti nebyly užívány. Až v průběhu 19. století se tyto techniky rozšířily tak, že výrazně modifikovaly populační pohyb, věkovou pyramidu: jejich objevení a jejich rozšíření je z demografických statistik zřetelné. Jak se přešlo od starého režimu k novému? Nabízejí se dvě odpovědi.

Někteří z badatelů to přičítají změně mentality. Třebaže povědomí o tom bylo jen velmi vágní, dichotomie pohlavního styku vyžaduje schopnost předvídání a sebeovládání, což v tradiční společnosti nebylo “myslitelné”, zatímco v 19. století již ano. Jiní badatelé naopak na základě využití děl církevních autorů mají zato, že antikoncepční metody byly rozšířené, ale nebyly přiznávány, a pokud se neproktivovaly ve větší míře, bylo tomu díky bdělosti církve, strachu před sankcemi a malou publicitou těchto metod. Ta nastala až po pádu církevních bariér, spolu s geografickou mobilitou a sekularizací mravů, které osvobodily jak svědomí, tak jazyk.

V prvním případě zdůrazňují historici mentality. V druhém se přiklánějí k jiným příčinám změn, méně specifickým, společným s ostatními politickými, náboženskými a socioekono-mickými vlivy.

Pro neregulované počty však mluvily i racionální důvody.

Vysoký počet porodů odpovídal vysoké dětské a kojenecké úmrtnosti, která zůstávala jedním z určujících znaků starého demografického režimu. Ve srovnání s dneškem byla tehdejší kojenecká úmrtnost víc než desetkrát větší. Vysoká byla především ve městech, kde byla současně i nižší porodnost. Zdá se tedy, že - třebaže lidé takto nahlas neuvažovali - podvědomě cítili, že demografická rovnováha vyžaduje vysokou natalitu. Taková byla ostatně

reflexe populacionistů a demografů 18. - 19. století. Pro nezámožnou rodinu byly děti bohatstvím, pracovní silou, která měla jednu živit zestárlé a nemohoucí rodiče, proto bylo nezbytně nutné, aby se alespoň některý z potomků dožil dospělého věku. Svou roli zde samozřejmě hrála i snaha někomu předat majetek rodiny, statek, chalupu, živnost. Mezi vysokou dětskou úmrtností a vysokou natalitou ovšem neexistovala přímá úměrnost, jak dokládají vysoké počty porodů i v rodinách, kde miminka ani malé děti zpravidla tolik neumíraly, v rodinách panovnických a šlechtických. Ba dokonce lze říci, že se v předstatistickém období rodilo často více dětí ve šlechtických a dobře situovaných měšťanských rodinách. Novorozeňata zde byla svěřována nájemným kojným, nic tedy nebránilo obnovení manželského sexuálního života - kontraceptivní metody užívány nebyly.

Jak je vidět, psychologické vysvětlení demografického chování lidí předstatistického období zůstává stále na úrovni dohadů a konstrukcí. Skutečně si tyto plodné páry (pro léta 1800 - 1810 napočítali historičtí demografové v obci Břevnově u Prahy u vdaných žen průměrně 11,4 dětí) přály mít deset i více dětí? Pokud ano, přály si je všechny páry, jimž se toto množství dětí rodilo? Nebyla tato vysoká natalita výrazem rezignace tam, kde manželé nedokázali omezit pohlavní styk a antikoncepci buď vůbec neznali (výběr ostatně nebyl - všeobecně lidé mohli volit jen mezi tolerovanou zdrženlivostí a přerušovanou souloží), nebo ji považovali za hřích? Byl vysoký počet porodů dokladem láskyplného vztahu mezi manželi, sexuální apetence obou manželů, či pouze nezvladatelné apetence mužské, případně mužské dominantní bezohlednosti?

Pokud můžeme ve 20. letech 19. století zaznamenat mírný pokles porodnosti, nejde o náznak počátku plánovaného rodičovství, ale spíš o vliv zvýšení průměrného věku při uzavření sňatku. Stejně tak pokles počtu narozených dětí na přelomu 40. a 50. let 19. století byl způsoben neúrodou obilí a suchou hnilobou brambor. To, že nešlo o vědomou regulaci porodnosti, dokládá opětý vzestup porodnosti v následujících letech.

Třebaže někteří badatelé se přiklánějí k možnosti počátků regulace porodnosti v prostředí státních úředníků od 40. let 19. století, evidentně záměrný pokles manželské plodnosti lze sledovat až od konce 70. let. Pokud do roku 1880 připadalo na 1 ženu během jejího plodného období průměrně 5 dětí (na vdanou ženu 8 - 9 dětí), pak tento počet klesal: v roce 1936 se uvádí číslo 1,7, resp. 2,7 v případě vdaných žen.

Všechny uváděné skutečnosti, jejichž výsledkem byly určité demografické procesy, byly založeny na sexuálním chování lidí, tedy na skutečnosti, která je obtížně postižitelná. Problém sexuality proto zůstával velice dlouho stranou historického zkoumání, snad jen méně seriózní historická vyprávění zpestřila čas od času výčet událostí nějakou pikantní historkou.

I tento ústupek vědě se však týkal jen sexuálního života panovníků, panovnic, vojevůdců a jiných privilegovaných. Sexuální chování patří do dějin mentalit, do zorného pole západoevropské historiografie se dostalo v druhé polovině 60. let minulého století a v polovině 70. let byla tato stránka dějin již jednou z nejsledovanějších. Západoevropská a severoamerická historiografie nabízí k dnešnímu dni desítky titulů zabývajících se dějinami sexuálního chování, jeho projevy a odchylkami, stejně jako genezí postoje k antikoncepci.

V našem prostředí soustředěnému historickému bádání, které by sledovalo daný problém v dlouhém časovém trvání a respektovalo vertikální rozměr společnosti, brání nedostatek, či spíše špatná dostupnost pramenů a určité tápání, pokud se týče metod výzkumu.

Mezi prameny institucionální povahy zaujímají zvláštní postavení církevní prameny, z archivních pramenů pak fondy jednotlivých far, neboť faráři měli bezprostřední dohled nad manželstvím, narozením, porodními babičkami a brali toto své poslání většinou velmi odpovědně. Dalším vydatným pramenem ke zkoumanému tématu jsou časopisy - především Časopis katolického duchovenstva, věnující značnou pozornost manželství, mj. i manželstvím smíšeným, ohláškám, přípravě snoubenců na vstup do manželství atd. Z tištěných pramenů pak přinášejí velmi zajímavé poznatky zповědní návody a zповědní zrcadla.

Další heuristické možnosti představuje soudobá lékařská literatura. Právě v této odborné literatuře dochází nejdříve, v posledních desetiletích 19. století, k rehabilitaci sexuality. Lékaři začínají vysvětlovat pohlavní akt jako něco přirozeného, jako projev *tělesnosti* člověka, která má však být vždy kontrolována rozumem. Uvedené názory se odvolávají na nutnost zachovat lidský rod, v sexualitě vidí *duchovní a tělesnou stránku*. Třebaže stránka tělesná je nižší, lékaři ji považují za nutnou k zachování duševního zdraví. Nicméně i tato lékařská literatura se rozhodně staví proti “nemírnosti pohlavní” a prosazuje zdrženlivost.

Řadu informací najdeme v dobové právníkové či krásné literatuře, původní i překladové, v pramenech osobní povahy (memoárech, korespondenci, denících). V posledních desetiletích 19. století přibývalo příruček osvětlujících taje manželského života - v některých z nich najdeme návody k omezování manželské plodnosti.

Pro člověka počínajícího třetího tisíciletí je často nepochopitelné, co všechno bylo ještě pro jeho předky v první polovině dvacátého století tabu: nahota, těhotenství, porod (odtud různé mýty o narození), samozřejmě pohlavní styk. Pro děti byla tabu i ložnice rodičů, pokud existovala. Kořeny těchto postojů dlužno hledat mj. v religiozitě, výsledkem takové výchovy pak byla naprostá nevědomost dětí a mladých lidí. Pruderie však platila s určitými omezeními, poplatnými sociálnímu statutu: velmi pruderní byla buržoazie, méně pruderní

maloburžoazie. Dělnictvo a nemajetné venkovské vrstvy představovaly sociální skupiny, které se konvenční morálkou řídily v míře poměrně omezené. Na venkově byla tradičně sexuální morálka volnější, což bylo dáno jak snazšími kontakty mezi mladými lidmi, tak skutečností, že chov hospodářských zvířat nabízel názorné informace týkající se rozmnožování.

Na venkově i ve městě byl však určujícím faktorem nesmlouvavý postoj církve k sexualitě. Ten souvisel s plněním imperativu přikázání šestého (nesesmilniš) a devátého (nepožádaš manželky bližního svého). Přestoupení uvedených přikázání bylo smilstvem, pod tento pojem se vešla celá řada projevů chování, mluvení i myšlení.

Zcela jiný význam než dnes má v církevních pramenech devatenáctého století výraz sodomie. Uvedeným slovem byla označována jakákoli jiná poloha při pohlavním styku než misionářská nebo pohlavní styk osob stejného pohlaví. Další posun významu nastal u pojmu onanie, nebo spíš onanismus, který označoval přerušovanou soulož.

Vedle hřešení pouhou myšlenkou mohl věřící zhřešit také zlými řečmi a skutky, posloucháním dvojsmyslných necudných řečí a žertů. Mimořádná pozornost byla věnována první zpovědi a zpovědím dětí a mládeže vůbec. Ideálem, který sledovala církev, ale i rodiče a škola, bylo zachovat nekompromisně co nejdéle nevinnost a neznalost dítěte a mladého člověka vůbec.

Zpovědník měl sledovat rovněž předmanželský styk včetně možných a utajovaných potratů či infaticidity. Při zpovědi se měl vyptávat svobodných dívek na jejich dosavadní erotické zkušenosti. Pokud již došlo k pohlavnímu styku, měl zpovědník zjistit, zda samotný hřích smilstva s sebou nenesl ještě další možné hříchy. Dále se zjišťovalo, zda nešlo o styk s osobou ženatou či vdanou, především však, zda se provinilí nedopustili pokusu o některý z abortivních postupů či dokonce zda nebyl potrat úspěšně proveden. Hříšná byla i pouhá úvaha o provedení potratu.

Potratty byly bedlivě sledovány nejen církevní, ale i světskou mocí. Vinna byla nejen potenciální matka (zpovědníci nesměli dát rozřešení žádné ženě ani dívce, která postoupila uměle vyvolaný potrat či se o něj - byť neúspěšně - pokusila), ale i osoba, která ji k potratu napomáhala.

V centru pozornosti zpovědníka stál též manželský styk, včetně antikoncepce, jeho povinností bylo vyptávat se na praktiky manželského života. I v manželském sexu brojila církev především proti přerušované souloži, která byla v této souvislosti považována za lehčí formu uměle provedeného potratu. Od počátku 20. století se přípouštěla metoda neplodných dnů, třebaže představy o ní byly velmi nepřesné.

Lze tedy konstatovat, že víra byla dlouho jednou z nejvýznamnějších zábran při regulaci porodnosti. Přesto došlo v průběhu osmnáctého a devatenáctého století ke změně demografického chování obyvatelstva. Snížila se dětská úmrtnost, citové i materiální investice do dítěte se znásobily. Ruku v ruce s těmito proměnami došlo i ke snížení natality, ubývání počtu dětí v rodinách a prodlužování mezipородních intervalů. Tyto změny vyplývaly nesporně z rozšíření znalosti kontraceptivních metod. Některé z postupů byly známy už dlouho - patřila mezi ně několikrát zmíněná přerušovaná soulož, dále předchůdce prezervativu, původně určený k prevenci pohlavních chorob, nadále se jako antikoncepční prostředek zachovávala abstinence, došlo k posouvání sňatečného věku. V průběhu druhé poloviny devatenáctého století se objevují i další mechanické antikoncepční prostředky.

Třebaže zůstáváme na úrovni odhad a hypotéz, lze předpokládat, že přechod k využívání kontraceptivních metod nastával u nás velmi zvolna od druhé poloviny 19. století. Stejně jako jinde, i zde musel znamenat doslova převrat v mentalitě: změnu v názoru na sexualitu a odvahu nerespektovat do puntíku nařízení církve.

III. 3. 4. 2. 2. Výchovná a sociální funkce rodiny

Rodina vždy byla a dodnes zůstala autentickou společenskou jednotkou, ekonomicky a sociálně soběstačnou, v níž probíhá - mimo jiné - socializace dítěte. Dnes se jeho vzdělání a příprava na profesi odehrává ve specifických institucích, kde je svěřena odborně vyškoleným silám, nicméně v časech předindustriálních se tento proces - nebo alespoň jeho rozhodující část - odehrával právě v rodině. Rodina tak bezesbytku plnila výchovnou funkci: v jejím lůně bylo dítě nejdříve usměřováno, pak vychovávalo se zřejmým ohledem na budoucí povolání (chlapec) či poslání (dívka). Je zřejmé, že určité rozdíly existovaly s ohledem na geografické prostředí a na sociální postavení té či oné rodiny, ať se již jednalo o její společenský status či materiální podmínky. Nebudeme však daleko od pravdy, když prohlásíme, že až do vydání školního patentu v roce 1775 si dítě v rodině osvojovalo nejen základní společenské návyky, ale získávalo zde i vzdělání a znalosti potřebné pro uplatnění v životě. Před rokem 1775 sice existovaly na venkově i ve městech školy, v nichž děti nabývaly základů literárního učení i náboženství, existovaly různé formy vyšších škol, v evropských městech se od středověku nacházely univerzity, drtivá většina dětské a mladé populace však těchto možností využít nemohla. V prostředí venkovského lidu se i vzdělávací povinnost prosazovala velmi obtížně, především velmi chudí rodiče a rodiče děvčat obecně chápali vzdělání jako zbytečnost, která rodinu zbavuje pracovní síly.

V rodině se dítě prakticky naučilo to, čím se mělo žít. V této “výuce” panovala značná konzervativnost, daná tradicí a neochotou měnit zažitá zvyky a pořádky. Starší syn (pokud poměry nedovolovaly studium) dědil takřka bez výjimky profesi otce a po jeho smrti či odchodu “na vejminek” také jeho dílnu, obchod nebo hospodářství. Mladší syn - ostatně také dědic otcovského řemesla - mohl odejít do učení mimo rodinu a zpravidla završil své vzdělání “vandrem”.

Dívky připravovala zpravidla matka na jejich budoucí povinnosti.

Vedle výchovy dětí spočívala sociální funkce rodiny rovněž v péči o staré a nemohoucí členy rodiny. V lůně rodiny se lidé nejen rodili, ale také umírali. Pobyt v nemocnici - ať při vstupu do života či při odchodu z něj, ať při nemoci - měl vždy punc něčeho nepatřičného.

Industriální společnost přinesla změnu: některé původní funkce rodiny začal zajišťovat stát. Prvním průlomem byla opatření osvícenského absolutismu diktovaná populacionismem: jednak státem řízená péče o rodičky a novorozeňata, jednak - a především - zmíněný školní patent, který nejen že podnítil zakládání nových škol, ale postavil pod veřejný dohled i domácí vzdělání. Dalším průlomem do bezvýhradné intimity rodin byly občanské zákoníky, vyhlášené v evropských státech v průběhu prvních desetiletí 19. století.

III. 3. 4. 2. 3. Ekonomická funkce rodiny

Důležité změny přinesla industrializace rovněž v ekonomické funkci rodiny. Protoindustriální rodina byla především základní výrobní a spotřební jednotkou: již uzavření sňatku bylo především ekonomickou záležitostí, ne-li ekonomickou nutností. Cílem rodiny bylo zajistit obživu, příjmy, reprodukci pracovní síly. V této souvislosti je zajímavá skutečnost, že žena protoindustriálního období, podílející se s mužem na ekonomických aktivitách, byla relativně svobodnější a plnoprávnější než žena období industriálního, vnímaná především jako strážkyně rodinného krbu. Pro předindustriální období bylo typické společné provozování řemesla: žena pomáhala v dílně, starala se o personál, v případě mužova úmrtí byla schopna vést podnik sama. Domácnost městského řemeslníka i venkovského hospodáře byla poměrně rozsáhlá. Patřil k ní vlastní dům se zahradou a dvorem, s drobným domácím zvířectvem - chovalo se i ve městě. Žena se vedle muže a dětí musela postarat také o tovaryše, učedníky a čeled'. Musela plnit řadu úkolů, které byly v industriálním období komercializovány: pečení chleba, výroba svítidel, mýdla, někdy i vaření piva. Je třeba vědět, že tyto návyky si rodiny malovýrobců udržely i v industriálním období, v nemálo

případech hluboko do 20. století. Zde tedy zůstala ekonomická funkce rodiny zachována v neztečené míře.

Jinak však přineslo 19. století polarizaci společenského života kolem rodiny a profese. Postupně zmizely staré formy sociability (sousedství, kmotrovství, korporace aj.), objevila se ona klasická polarizace mužské a ženské role, o které jsme se již několikrát zmínili. Základem všech změn bylo postupné vyčleňování výdělečného života z domácí sféry, které započalo se vznikem manufaktur v 18. století.

III. 3. 4. 2. 4. Ochranná funkce rodiny

Tato funkce byla už na počátku 19. století na zřetelném ústupu. Reformy osvícenského absolutismu, na které navazovaly další úpravy po celé 19. století, nastolily otázku bezpečnosti jako věc veřejnou – ochranu státu zajišťovala pravidelná armáda, ochranu pořádku v něm policie a četnictvo. Posledně jmenované instituce sejmuly část břemene z otce – hlavy rodiny. Otrásl tak poněkud základnu, na níž stála mužská dominance. Podobné otázky si však zatím nikdo nekladl.

III. 3. 4. 2. 5. Emocionální funkce rodiny

Poslední z funkcí rodiny nabyla na důležitosti poté, když vznikající moderní stát oslabil funkci obrannou, částečně též ekonomickou a sociální.

Ač se nám může zdát neuvěřitelné, láska v dnešní podobě nebyla při uzavření sňatku vůbec podstatná, ba i vztahy mezi rodiči a dětmi byly méně emocionální, více autoritativní na jedné a uctivé na druhé straně.

Ve vztahu mezi ženou a mužem převládal po staletí spíše aspekt spolupráce a sounáležitosti než cit lásky. Ještě v 19. století - a stačí se jen rozhlédnout po manželstvích známých osob - docházelo k uzavírání sňatků na základě pouhé rodičovské autority, podložené racionálním kalkulem více či méně ekonomicky motivovaným. U panovnických a aristokratických rodin rozhodovaly výhradně důvody dynastické, politické, ekonomické. Ani prostředí středních vrstev nebylo nakloněno předmanželské lásce, třebaže city sem pronikaly ve větší míře. Jejich úplné vítězství však ještě zdaleka nemělo nastat. Sociálních a ekonomických imperativů ubývalo směrem k dolním příčkám sociálního žebříčku, tam však většinou chybí prameny, takže tvrzení, že v dolních vrstvách rozhodovaly při volbě životního partnera city, je pouhou hypotézou.

Pokud se týče situace po uzavření manželství, opět záleželo na sociálním postavení. Rozhodně nelze tvrdit, že u vyšších a středních vrstev byla žena vážena a milována, nicméně

snad nejdříve se s ženou zacházelo v prostředí selském. Právě tam vznikla přísloví odrážející ekonomický význam manželství, respektive význam ženina věna: *Smrt ženy a život koně dělají z muže boháče. V životě muže jsou dvě krásné chvíle: když si ženu bere a když ji pohřbívá...* Mimo věna a spousty fyzické dřiny byla manželka povinna poskytovat muži *potěšení*. Na její názor či přání se nikdo neptal, a tak trpně rodila děti, často umírala při porodu nebo vyčerpáním - přišla nová manželka s novým věnem a koloběh se opakoval. Průměrný věk venkovské ženy býval dramaticky nižší ve srovnání s věkem muže.

Při manželských neshodách nebylo na rozvod dlouho ani pomyšlení. Ve středověku a raném novověku se rozváděli jen panovníci, v revoluční rovnostářské Francii rozvod zavedla revoluce v roce 1792, ale už Napoleon tuto vymoženost v podstatě zrušil, rozvod byl znovu uzákoněn až roku 1884. V Rakousku byl rozvod v zásadě povolen jen pro nekatolíky. Byl dvoustupňový. Rozvedení od stolu a lože nemohli uzavřít nový sňatek, k takovému kroku mohly přistoupit až osoby rozloučené. V roce 1880 bylo v Rakousku jen 2 957 rozvedených a rozloučených osob.

Děti v devatenáctém století nebyly tedy traumatizovány rozvody svých rodičů, ale často tvrdou výchovou. Potomci obou pohlaví bývali vychováni velmi autoritativně, v duchu přikázání *Cti otce svého i matku svou*. Vztah k otci byl dán přísně patriarchálním modelem rodiny, a tato úcta byla někdy spíše povinností než skutečným citem. Po polovině osmnáctého století přibývá hmatatelných dokladů rodičovské lásky, což vyplývá i z ikonografického materiálu - oblíbené jsou portréty rodičů s dětmi, výjevy z rodinného života (Fragonard, Chardin). Také láskyplný vztah otců k dcerám je častější.

S konstituováním moderní společnosti se vytvořily podmínky pro zvýraznění citové funkce rodiny. Došlo ke změně v postavení ženy: bylo-li “poslání” ženy na konci 18. století chápáno jako sociální nutnost, v polovině 19. století bylo vnímáno jako ženská přirozenost. Biologické podstatě ženy, zajišťující schopnost rodit a kojit děti, se dostalo společenského ocenění. S nápadem přišel J. J. Rousseau, rozvinula ho německá pedagogická literatura 19. století. Poslání ženy bylo verbálně stručné, fakticky nikdy nekončící: *obšťastňující manželka, vychovávající matka, představená vnitřního domácího bytí*. Toto “zahnání” ženy k domácímu krbu s sebou přineslo nejen větší citovou angažovanost ve vztahu matky k dětem, výraznější podíl manželské lásky, ale i další změny: navazování ženských přátelství, zrod kulinářství, feminizaci domácího služebnictva, okázalou zbožnost žen, rozšíření organizované dobročinnosti, která byla prvním krokem k ženskému spolčování a tím i k ženské emancipaci.

Literatura:

- Philippe ARIES, Georges DUBY (ed.): *Histoire de la vie privée*. IV. De la Révolution à la Grande Guerre. Paris 1987. Něm. překlad: *Geschichte des privaten Lebens*. IV. Von der Revolution zum Großen Krieg. Augsburg 2000. Angl. překlad: *A History of private life*. IV. From the fires of revolution to the Great War. Cambridge, Mass. 1991.
- Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996¹, 1998².
- Documenta Pragensia XIII. Žena v dějinách Prahy*. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro Gender studies 1993. Praha 1996.
- Georges DUBY, Martine PERROT (ed.): *Histoire des femmes en Occident*. IV. Paris, 1992. Angl. překlad: *A History of Women in the West*. IV. Emerging feminism from Revolution to World War. Cambridge, Mass. 1997. Něm. překlad: *Geschichte der Frauen*. IV. 19. Jahrhundert. Frankfurt am Main 1994.
- Existuje středoevropský model manželství a rodiny?* Sborník z mezinárodního symposia, Praha 24.- 25. listopadu 1994. Divadelní ústav Praha, Rakouský kulturní institut v Praze, Nadace Gender studies, Praha 1995.
- Ute FREVERT: “*Mann und Weib und Weib und Mann*”. München 1995.
- Sigrid-Maria GROESINGOVÁ: *Silné ženy, slabí muži*. Brána, Praha 1996.
- Josef GRULICH: *Obraz manželství a rodiny v díle J. A. Komenského a B. Bolzana*. Historický obzor 9, červenec - srpen 1998, č. 7 - 8, s. 169 - 172.
- Josef GRULICH: “*Slavnostní okamžiky*” – svatební a křestní obřad v období raného novověku. *Historická demografie* 24, Praha 2000, s. 49 - 82.
- Hana HAVELKOVÁ: *Dimenze “gender” ve vztahu soukromí a veřejné správy*. Sociologický časopis 31, 1995, č. 1.
- Pavla HORSKÁ, Milan KUČERA, Eduard MAUR, Milan STLOUKAL: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990.
- Pavla HORSKÁ, Eduard MAUR, Jiří MUSIL: *Zrod velkoměsta*, Praha-Litomyšl 2002.
- Chronik der Frauen*. Chronik Verlag, Dortmund 1992.
- Milena LENDEROVÁ: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Mladá fronta, Praha 1999.
- Ilona VOJANCOVÁ: *Od svatby ke kolíbce*. Památkový ústav Pardubice, Pardubice 1995.
- Pavla VOŠAHLÍKOVÁ: *Z moci úřední. Úřady a úředníci za vlády Františka Josefa I.* ČČH 92, 1994, č. 4, s. 469.

III. 4. Stáří, smrt, pohřbívání

Lidský život je vymezen narozením a smrtí. Prochází několika etapami, dětstvím, mládím, zralostí, stářím, z nichž každá má své určující znaky. Život je šance, která je člověku dána jeho zrozením, a smrt je zde jediná fakticita, která nemine žádného z nás.

III. 4. 1. Stáří

Nikdy v minulosti nebyl počet starých osob ve společnosti tak vysoký, jako je tomu nyní; ještě populace 19. století byla populací mladou. V roce 1910 v českých zemích nepřekročil počet osob, které oslavily šedesátku, 9% z celkového počtu obyvatelstva. Počet osob vyššího věku zde však v průběhu druhé poloviny 20. století vzrostl, takže roku 1950 šedesátníci a starší představovali 11,8 % z celkového objemu populace, na začátku 80. let už to bylo 15,7 % a 18% v roce 1995.

Stručně řečeno, stárnutí obyvatelstva je fenoménem 20. století.

Příčin je celá řada: změna epidemiologické situace, zlepšení vyživovací situace větší části obyvatelstva, zdokonalení komunální i osobní hygieny, rozvoj přírodních věd, rozsáhlejší a účinnější zdravotní péče, osvěta. Průměrný věk se zvyšuje, délka lidského života prodlužuje, současně však klesá natalita. Odhadujeme, že v polovině 18. století se lidé žijící v českých zemích dožívali průměrně 25 až 28 let, v polovině 19. století to bylo přes 30 let, na počátku 20. století 40 let a na konci 20. století 73 let. Ve střední Evropě začal zvolna tento proces ve 40. letech 19. století, spolu s tím, jak se šířilo plánované rodičovství.

Věková pyramida obyvatelstva v českých zemích

ROK	0-4 let	5-14 let	15-24 let	25-34 let	35-49 let	50-59 let	60-69 let	70+
1869	13	20,9	17,9	14,5	17,9	8,7	5	2,1
1880	13	21,5	17,4	14,1	17	8,6	5,8	2,6
1890	12,5	21,5	17,9	14,3	16,8	8,3	5,7	3
1900	12,8	21,2	17,8	14,6	16,6	8,3	5,5	3,2
1910	11,8	22	17,5	14,2	17,1	8,5	5,6	3,3
1921	6,9	20,9	20,3	15	18,1	9,2	6,2	3,4
1930	8,5	15,3	19,2	17,8	18,6	10,4	6,7	4
1950	9,9	14,2	15	13,1	24	11,5	7,5	4,8
1961	7,3	18,1	13,8	13,3	18,9	13,7	9,1	5,8
1970	7	14,2	17,4	13	19,7	11,5	11,1	6,1
1980	8,4	15	13,5	16,4	17,6	12,1	8,2	8,8
1991	6,2	14,8	15,1	13,3	23,9	10,1	10,1	8
1995	5,8	13	16,5	13,1	22,7	10,9	9,5	8,5

(*Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 399.)

Netřeba si dělat iluze o tom, že projevovat úctu stáří bylo všeobecně uznávaným imperativem. Nemohoucí staří stáli na okraji společnosti; pokud neměli děti (respektive děti ochotné se o ně postarat), nebyl jejich osud záviděníhodný. Už v nejstarších civilizacích bylo stáří pojímáno jako specifická etapa v lidském životě, aniž by byl precizován věk, kdy se člověk starcem či stařenou stává. Hippokrates, přirovnávající životní etapy k čtyřem ročním obdobím, klade počátek stáří, zimu lidského věku, k 56. roku. Aristoteles je striktnější: stáří podle něj začíná v padesáti, zato svatý Augustin, dělíci lidský život do sedmi etap (je sedm planet, sedm dní v týdnu), považuje za počátek stáří šedesátku. Isidor Sevillecký v 6. století přidává 10 let - starým je člověk v sedmdesáti. Středověk přejímá vesměs antické modely, ale život vnímá jako dvě fáze, z nichž vzestupná končí ve 35 letech, tedy ve věku, kdy byl údajně Adam vyhnán z ráje. Modernější naučná literatura už upozorňovala na skutečnost, že proces stárnutí záleží na mnoha okolnostech - na podnebí, pohlaví, konstituci těla, životosprávě, sociálním postavení, fyzických aktivitách. Průvodními znaky první etapy stáří (*odkvětu*) byla "náklonnost k tučnění, k pohodlí tělesnému i duševnímu, zdůvodněná jistým zleněním sil." Etapa následující (*stařectví*) bylo vyhrazeno odpočinku, neboť "nejen duch, ale i srdce a mysl vypovídají službu".

Od středověku spočívá křesťanská milosrdnost, dávající vzniknout špitálům, na soukromém gestu, teprve v průběhu 19. století se "stáří" stává předmětem diskuse a vznikají první veřejné specifické instituce, jako penzijní spolky či starobince. Třebaže první penzijní systémy vznikly už v 18. století (v Čechách ve století následujícím, jednalo se o penzijní spolky státních úředníků a vojáků), širšího rozmachu nabyla tato opatření teprve v době, kdy zestárlý první generace průmyslových dělníků. Mělo to logiku: dělníci totiž zpravidla nezanechávali svým potomkům dědictví, které by umožňovalo (a současně zavazovalo) se o své staré a nemohoucí rodiče postarat.

III. 4. 1. 1. Reflexe stáří

Reflexe fenoménu stáří a procesu stárnutí zůstávala dlouho omezena jen na odbornou lékařskou literaturu. Oproti francouzským encyklopediím (jako první C.-P. Richelet, 1679) je slovníkový výskyt termínu novější – Česko-německý slovník Josefa Jungmanna z roku 1838 se zabývá jen významem pojmů *stařec*, *stařecí*, *stařena*, *stáří* a jejich německými ekvivalenty, nejstarší české encyklopedie (Riegrův Slovník naučný, Ottův slovník naučný) samostatná hesla *staroba* či *stáří* neobsahují.

Podle slovníku Pierre Richeleta z roku 1679 “starci jsou obvykle podezřívají, žárliví, lakomí, nevrli, užvanění, stále si na něco stěžují ... starci jsou odporní.” K jistému ocenění stáří dochází teprve s osvícenstvím. Vytváří se obraz moudrého starce, jehož životní zkušenosti jsou váženy a jeho radám nasloucháno. Evropské literatury začínají pracovat se stereotypem moudrého stáří (připomeňme v této souvislosti laskavý obraz *Babičky* Boženy Němcové či Raisova *Pantáty Bezouška*) a pošetilé mladosti. Prarodičům je svěřována výchova dětí, připusťme, že někdy z nutnosti, hlavně v době, kdy industrializace vtahuje do továren i ženskou pracovní sílu.

III. 4. 1. 2. Důchod

Ve Francii byly první penze uděleny z iniciativy ministra Ludvíka XIV. Jeana-Baptista Colberta bývalým vojákům a námořníkům. Kolem roku 1790 se stejným opatřením těšili státní úředníci. V Rakousku přiznala Marie Terezie penzi státním úředníkům. Industrializace způsobila přechod od rodinné solidarity k solidaritě kolektivní. V průběhu 19. století vznikly svépomocné spolky, které vyplácely penze starým a invalidním osobám. V Německu zavedl ambiciózní sociální politiku zahrnující starobní a invalidní pojištění kancléř Bismarck roku 1881. Roku 1911 zde bylo toto pojištění rozšířeno rovněž o pojištění pro případ úmrtí. Německý model inspiroval další evropské státy. Anglie zavedla roku 1911 pojištění invalidní, k němuž roku 1925 připojila pojištění starobní a 1929 pojištění pozůstalých. Ve Švédsku existuje od 1913 pojištění celonárodní, jemuž podléhají všichni obyvatelé od 16 do 66 let.

Hlavní rozvoj starobního a invalidního pojištění nastal po první světové válce. Roku 1919 bylo uzákoněno v Holandsku, Španělsku a Itálii, roku 1922 v tehdejší Sovětském svazu, roku 1924 v Belgii, Bulharsku a Chile, roku 1929 v Maďarsku, 1930 ve Francii, 1932 v Řecku, 1933 v Polsku a 1935 v Rakousku.

Starobní a invalidní pojištění je účinné jen v případě, je-li *povinné*. V této podobě se však objevuje až ve 20. století. Organizačně bývá spojeno s pojištěním nemocenským.

V Československu bylo starobní a invalidní pojištění uzákoněno zákonem č. 221/1924, který nabyl účinnosti 1. července 1926 a byl několikrát novelizován. Podle tohoto zákona podléhají pojištění veškeré osoby vykonávající práce nebo služby na základě smlouveného poměru pracovního, služebního nebo učňovského, volontérského a praktikantského, pokud je nevykonávají jako vedlejší zaměstnání nebo příležitostně. Vedle toho povinného pojištění připouštěl zákon též pojištění *dobrovolné*.

III. 4. 2. Smrt

Smrt spoluvytváří lidský život, je završením kontinuálního procesu: s výjimkou tragických nehod není člověk zničen najednou, stářím a úbytkem sil se jen završuje vývoj zahájený zrozením. Vztah člověka ke smrti má své dějiny: vytvořil se na rozhraní antické a křesťanské civilizace a přetrval hluboko do 19. století. Umírání a smrt má různou podobu, smrt patří k životu, je jeho logickým zánikem, a přesto je nedílným komponentem kultury strach ze smrti. Nikoli pudová úzkost tváří v tvář smrti, kterou mají i ostatní živočichové, ale strach ze smrti, která ještě nutně nenastala. Neboť jen člověk si umí smrt představit.

Pokrok lékařské vědy vede k neustálému prodlužování délky lidského života. Smrt jako proces je odtajněna a současná civilizace disponuje řadou vydatných prostředků k dočasné náhradě základních funkcí. “Prodloužený” život však není pokaždé životem úplným: je ještě tento “život” hodný svého jména? A navíc - 20. století vytěsnilo smrt ze života a tabuizovalo ji. Vznikl nesmyslný paradox: běžnou a viditelnou součástí života se stal dříve “vytěšňovaný” a tabuizovaný sex. Dichotomie *smrt-strast* a *sex-slast* je neodmyslitelným atributem postmoderní civilizace.

Do doby relativně nedávné byla tak smrt pojímána jako součást života, a to nejen proto, že až do konce 18. století byly hřbitovy uprostřed obcí či měst. Smrt totiž bývala v rodině daleko častějším hostem, než je tomu dnes či než tomu bylo v industriální společnosti. Před zánikem Československa, na přelomu 80. a 90. let 20. století, umíralo ročně z 1 000 obyvatel asi 10 osob. Ale na sklonku starého demografického režimu, v letech 1785 - 1789, byla tato míra úmrtnosti trojnásobná a nadále stoupala. Příznivější vývoj nastal až od 70. let 19. století. Tato vysoká úmrtnost byla dána především neuvěřitelnou úmrtností dětí - od narození do jednoho roku umírala ještě v první polovině 19. století více než čtvrtina kojenců, na konci napoleonských válek, v letech 1810 - 1814 dokonce 28%. Do čtyř let pak zemřelo dalších 10% živě narozených dětí.

Mezi koncem bytí a nicotou (která však nebyla jako nicota vnímána) stál sled rituálů, který umožňoval snadný přechod mezi životem a smrtí nejen umírajícímu, ale i jeho blízkým. Ostatně baroko pojímalo život jako předehru ke smrti a kladlo velký důraz na to, aby smrt byla “dobrá” a “spravedlivá”. Ve velké většině případů opouštěl člověk pozemský svět uklidněn nadějí na plnění testamentu, v němž se usmířil se všemi a se vším. Toto sepsání testamentu bylo morální povinností a od 18. století přestala být jeho hlavním účelem ustanovení o almužnách a mešních fundacích. Povinnost sepsat závět se netýkala jen zámožných - i nemajetní cítili povinnost dát najevo, jak se má naložit s jejich skrovným

jměním. Závěť byla atributem “ochočené smrti”, umožňovala, aby lidé “zlepšili” podmínky svým blízkým na tomto a sobě na onom světě.

Pozůstalí, ochuzeni sice o každodenní přítomnost svého blízkého, věřili v posmrtné shledání. Až do doby, kdy se věda stala společensky respektovaným faktorem, byli lidé přesvědčeni, že po smrti existuje nějaká forma bytí. Od předkřesťanských civilizací převzalo tuto naději křesťanství, spásu člověka podřídilo Kristovu vtělení a zmrtvýchvstání.

Počátkem 19. století, v souvislosti s napoleonskými válkami, provázenými vlnou epidemií, se ideál “dobré smrti” na čas obnovil.

Pak se však situace - poměrně rychle, během života jedné nebo dvou generací - změnila. Jedním z průvodních znaků romantismu byla skutečnost, že cit k blízkým nabyl na síle a intenzitě a současně zmizel strach z pekla. Bůh byl zaměňován s všeobjímající přírodou, představa posmrtného života tak často nabývala podoby “přiblížení se k neproniknutelnému”. Také hřbitov se stal místem rozjímání, pokoje a míru. Nezadržitelně však postupovala sekularizace společnosti a spolu s ní i sekularizace smrti. Už v 19. století mizí řada rituálů spojených s umíráním. Smrt ztrácí svůj společenský rozměr i tím, že péče o ostatky zesnulého přechází z tradičních cechů a náboženských bratrstev na specializované pohřební ústavy.

Dnes je tomu jinak - Philippe Ariès mluví o “vyobcované smrti”. Vyhnali jsme ji z našeho každodenního žití, pokud bylo úmrtí odjakživa veřejnou a společenskou událostí, dnes to platí jen pro smrt státníků či jinak mediálně sledovaných osob. Lidé, které mívá vůz s mrtvým, jsou zbaveni příležitosti se zastavit a chvíli ticha, případně smeknutím (ostatně smekat už nebývá zpravidla co) uctít mrtvého, jenž kdysi v čele pohřebního konduktu, v černém voze taženém koňmi, projížděl pomalu náměstím a ulicemi. Kdysi povinné nošení černého oděvu jsme zredukovali na minimum, případně vynechali úplně. Víra (občas alibistická) ve všemohoucnost medicíny vyobcovala těžce nemocného a umírajícího do sterilního prostředí nemocnice, mezi cizí lidi, někdy dokonce do úplné izolace, za plentu, již je odděleno jeho úmrtní lože od lůžek ostatních pacientů. V době reálného socialismu platil dokonce striktní pokyn ministerstva zdravotnictví nepouštět k umírajícím kněze, stejně jako nařízení národních výborů, že pohřební vozy nemají jezdit ve všední den přes město, aby nerušily budovatelské úsilí pracujících. Smrt však v průběhu 20. století “vytěsnila” ze své každodennosti i demokratická společenství - postoj budovatele lepších zítřků je v této souvislosti pouze karikaturou všeobecně panujícího alibismu ve vztahu ke smrti.

Bojíme se a většinou neumíme říci nemocnému pravdu o jeho beznadějném zdravotním stavu. Smrt je zahnána “do ilegality”, jsou zdůrazňovány její nechutné a odpudivé rysy.

S úmrtím byla spojena celá řada rituálů, z nichž většina, kterých si dále všimneme, provázela lidskou společnost takřka od jejího vzniku. K nim se přidaly rituály nové, které se objevily, jakmile část péče o obyvatelstvo na sebe vzal stát. Jedním z nich bylo ohledání mrtvého těla, které mělo jednak určit příčinu smrti (případně upozornit na jakoukoli anomálii), jednak zabránit pohřbení osoby jen zdánlivě mrtvé. V rakouských zemích byla povinná lékařská prohlídka mrtvých zavedena dekretem dvorní kanceláře z 30. března 1770, její podobu a cíle upravilo prohlášení místodržitelství z 1. července 1894. Pokud měl lékař podezření, že smrt je jen zdánlivá, bylo jeho povinností pokusit se tělo oživit.

Tento strach ze "zdánlivé smrti", jenž vládl lidem hluboko do 19. století, má však hlubší historické kořeny a jeho odraz najdeme nejen v umělé literární tvorbě, ale i v pohádkách a pověstech. Poprvé se s ním setkáváme v závětech pocházejících asi z poloviny 17. století. Lékaři se touto otázkou začali zabývat ve 40. letech 18. století, v habsburské říši platil od roku 1756 dvorní reskript určující, že tělo může být pohřbeno až 48 hodin poté, kdy nastala smrt. Koncem tohoto století se pak objevila myšlenka zřídit zvláštní místa, na nichž by byla mrtvá těla uchována do doby, než se objeví první procesy nasvědčující rozkladu organismu. První *funeral homes, vitae dubiae azilia* či po našem *márnice* vznikly ve Výmaru (1791), Berlíně (1797), Mohuči (1803) a Mnichově (1818). Mrtvé tělo nesmělo být pohřbeno do země dříve než po 48 hodinách, výjimkou bylo pouze úmrtí na některou nakažlivou nemoc, kdy se nemělo s pohřbem otálet. V žádném případě nesměl kněz bez ohledacího protokolu vykonat pohřeb. V případě potřeby bylo tělo podrobena pitvě.

Specifická byla úřední nařízení týkající se úmrtí těhotné ženy. Zemřela-li žena v šestém či dalším měsíci těhotenství, byl lékař povinen pokusit se dítě zachránit císařským řezem.

III. 4. 2. 1. Příčiny úmrtí

Tradiční společnost se od současné odlišovala mnohem vyšší mírou obecné úmrtnosti a jejími značnými výkyvy v čase. Pro tyto výkyvy, doprovázené výkyvy porodnosti a sňatečnosti, se užívá označení demografické krize. V 18. století byl nejhroznější demografickou krizí hladomor v letech 1771 - 1772, kdy zemřelo v Čechách asi 250 000 obyvatel, tedy asi desetina všeho obyvatelstva. V průběhu 19. století tyto krize slábly, jednak díky lepší schopnosti společnosti čelit epidemiím, jednak díky pokroku v zemědělství, dopravě a objevu dokonalejších metod konzervace potravin. Přesto roku 1843 a pak 1847-1850 prožily ještě české země krutá hladová léta.

Zvýšený počet zemřelých pokaždé souvisel s válečnými událostmi, jednak kvůli úmrtím bezprostředně v boji či na následky ranění, jednak kvůli šíření nakažlivých chorob, neštovic, tyfu, úplavice a dalších nemocí. Právě v 19. století se k nim přidala cholera, do Evropy zavlečená roku 1831 z Asie. Epidemie se opakovala ve čtyřicátých letech, završila prusko-rakouskou válku roku 1866 a naposledy se projevila v letech 1872 - 1873, kdy už jí do jisté míry byla schopna čelit medicína. Velmi rozšířenou byla v 19. století tuberkulóza. Nejvíce postihovala dolní vrstvy, umírali na ni však i příslušníci středních a horních vrstev. Před první světovou válkou byla příčinou každého pátého úmrtí.

III. 4. 2. 2. Snaha přelstít smrt: souboj smrti a lékařů

Z nakažlivých nemocí zůstávaly největším postrachem právě (černé) neštovice – hubily děti i dospělé. Na přelomu 18. a 19. století na ně v Praze umíralo přes 4% kojenců starších sedmi měsíců, jen mladší kojenci proti nim byli zpravidla po určité době imunní. Za šest let, od roku 1796 do roku 1802, zahubily neštovice v českých zemích na 106 400 osob. Proti této smrtící chorobě se od posledních desetiletí 18. století ojediněle prakticovalo očkování. Jeho první průkopnicí byla manželka anglického vyslance v Cařihradě, Mary Wortley-Montagu. S očkováním, zvaným variolizace, které spočívalo v přenosu nepatrného množství obsahu neštovice z nemocného na zdravého člověka, se seznámila právě v osmanské říši. Příliš bezpečný tento způsob nebyl, někdy se kromě neštovic přenesla na očkovance i tuberkulóza nebo syfilis. Na konci 18. století přišel s novou metodou anglický lékař Edward Jenner – jeho způsob, vakcinace, spočíval v přenosu kravských neštovic na zdravého jedince. Uvedený postup se rozšířil - v českých zemích byl jeho neúnavným propagátorem karlovarský lékař švýcarského původu Jean de Carro, který získal vakcínu při svých cestách přímo od E. Jennera a použil ji poprvé ve Vídni v květnu roku 1799. V roce 1801 očkoval vakcínou dovezenou z Itálie děti ve vídeňském a pražském nalezinci. Rok před ním provedl vakcinaci dětí v brněnském nalezinci lékař Anton Josef Carl. Roku 1802 byla z podnětu zemského prezidia založena komise pro očkování, v jejímž čele stanul zemský porodník Tadeáš Bayer. O očkování měli zájem především příslušníci vyšších vrstev. Na počátku 19. století se do propagace očkování zapojili i duchovní, především venkovští. Od třicátých let devatenáctého století absolvovaly očkování více než čtyři pětiny všech narozených dětí. Řada rodičů však zůstávala ve své skepsi, která vydržela až do konce 19. století, neoblomná, stejně jako někteří lékaři. Vzhledem k tomu, že populárně naučnou literaturu týkající se péče o dítě četli výhradně rodiče vzdělaní, bývala nedůvěra vůči vakcinaci často rozšířena v rodinách středních vrstev. Nedůvěřivým rodičům není třeba se divit: účinnost očkování se

nekontrolovala, vakcínu si občas lékaři rozmnožovali sami, nedbalé očkování slabou očkovací látkou nevytvářelo dostatečnou imunitu. Až zřízení státního ústavu pro výrobu očkovací látky v roce 1895, přísnější dozor nad očkovaním a nařízení revakcinace školních dětí vedly v první polovině 90. let k rychlejšímu poklesu onemocnění. Povinné očkování proti neštovicím po dovršení prvního, sedmého a čtrnáctého roku dítěte bylo zákonem nařízeno až v roce 1919.

Dětský věk však ohrožovaly i další nakažlivé nemoci, velmi obávaný byl především záškrť. Počátkem prosince 1890 uveřejnil německý bakteriolog Emil Behring a jeho japonský kolega Šibasaburo Kitasato článek o léčbě záškrť pomocí krevního séra. Cestu k aktivní imunizaci otevřelo první očkování proti záškrť, provedené v roce 1913.

III. 4. 2. 3. Pohřbívání

Evropští antropologové věnovali zprvu pozornost mimoevropským kulturním oblastem, teprve v 60. letech se vznikající historická antropologie zaměřila na zkoumání smrti a s ní spojených rituálů v dějinách Evropy.

Na základě závěrů, k nimž badatelé dospěli, je evidentní, že všechny společnosti, které jsou etnologicky nebo historicky prokázány, věnují smrti a otázkám, které s ní jsou spojeny, mimořádnou pozornost. Příchod smrti a záležitosti kolem ní jsou předmětem rituálů - neexistuje jediná společnost, která by prostě jen odhodila mrtvé lidské tělo. Pohřeb je rituálem všeobecně respektovaným, pouze osoby popravené, osoby stojící na okraji společnosti (čarodějníci, zločinci), bývají zbaveny práva pohřbu a jejich mrtvá těla potupně ponechána na veřejně přístupném místě.

Vcelku lze říct, že pohřební obřady v sobě spojují tři typy rituálů: rituály odlučovací, pomezí a přijímací. Mrtvého je třeba oddělit od světa živých. Odtud rituály oddělení, rituály odlučovací (v primitivních civilizacích se již jedná o zničení předmětů, které zesnulému patřily, usmrcení jeho manželky, jeho otroků nebo oblíbených zvířat, zákaz vyslovení jeho jména, ve všech kulturách pak o činnosti spojené s úpravou mrtvého). V křesťanství jsou odlučovací rituály omezeny na poslední pomazání, k tomu pak přistupují materiální postupy odlučování: umytí a oblečení mrtvého.

Rituály pomezí naplňuje v křesťanské kultuře uložení mrtvého do rakve, jeho vystavení, stráž a rozloučení všech blízkých, přátel i sousedů u rakve; její uzavření, pohřební průvod, obřad, uložení do hrobu, uzavření hrobu. Rituály provázela řada pověr, do značné míry diktovaných strachem ze zemřelého, strachem z neznáma. Závaznost rituálu platila pro všechny sociální vrstvy - od lidí nejnuznějších (kde byl maximálně zjednodušen) po šlechtu.

Pro pozůstalé je pomezím rituálem zachování smutku, jeho délka, smuteční oděv či jiné označení. Pro zemřelého znamená pomezí období onen časový úsek před spasením jeho duše, období dočasného pobytu v očistci. Kojenci, kteří zemřeli před katolickým křtem, nepřekročí nikdy tuto přechodnou etapu a zůstávají navěky v očistci. Odtud snaha předindustriální společnosti co nejrychleji dítě pokřtít, odtud dovolení porodním babičkám pokřtít nezuživého novorozence. Ještě nenarozený plod, který sotva jevil známky života, bylo možné pokřtít již v lůně matky.

Rituály přijímací jsou rituály spějící k ukončení smutku. Pro pozůstalé jsou dány hostinou po pohřbu a vzpomínkovými slavnostmi, včetně zádušní mše, pro zesnulého přijetím na onen svět či věčným zatracením.

Všechny či alespoň některé z uvedených rituálů jsou přítomny ve všech způsobech pohřbívání: do hrobu v zemi (inhumace), spalování (incinerace), vhození do vody (immerse), vysušení (mumifikace). V podmínkách Evropy se spolu s prosazením křesťanství zprvu užívalo jen inhumace, zcela ojediněle pak mumifikace (v hrobkách kapucínského kostela v Palermě, Toulouse, Bonnu, Žatci, Klatovech jsou pohřbeny mumifikované mrtvoly), pohřeb žehem se začal prosazovat až od posledních desetiletí 19. století.

Po staletí měl pohřeb společenský charakter: tak jako se s umírajícím loučila nejen jeho rodina, ale i přátelé, známí, sousedé, čeleď, tak bylo zcela samozřejmé, že se všichni účastní i poslední cesty zemřelého. V 19. století sice převládl model intimního a rodinného pohřbu, dříve charakteristický především pro reformované církve, spolu s rozmachem nacionálního cítění se však současně objevil nový typ pohřbu: pohřeb jako národní manifestace. Tak jako si česká veřejnost přivlastňovala život českého *vlastence* či *vlastenky*, tak si také přivlastňovala jeho smrt. Pro veřejnost byla účast na pohřbu národního *výtečníka* příležitostí dát najevo své ztotožnění s jeho snahami, s národním programem (pohřby J. Jungmanna v listopadu 1847, J. K. Tyla v červenci a K. Havlíčka Borovského 1. srpna 1856 aj.). Manifestačních pohřbů přibývalo po obnovení ústavnosti a v době politických sporů v šedesátých a na počátku sedmdesátých let, v dalších letech se pak staly běžnou součástí života vlastenecké společnosti. Na jejich vypravení měly velký podíl spolky a korporace, kterým tato poslední rozloučení poskytovala prostor k veřejné prezentaci.

III. 4. 2. 4. Pohřeb žehem

Prastarý zvyk spalování mrtvých, v evropské kultuře po dlouhá staletí zapomenutý, obnovilo osvícenství. Pohřeb žehem byl na jedné straně výrazem zesvětštění společnosti, na druhé straně odpovídal požadavkům komunální hygieny, jež se v Evropě objevily v polovině

18. století. Nemalou roli sehrály i argumenty, že pohřby do země znamenají plýtvání půdou, pozemky, jejichž cena rostla a které mohly sloužit jiným účelům, k potřebě živých. Pohřeb žehem byl nesporně dalším z důkazů této postupující sekularizace.

Šíření myšlenky spalování mrtvých napomohla francouzská revoluce. Výrazně ji začali propagovat němečtí materialističtí přírodovědci Karl Vogt a Jakob Molleschott kolem poloviny 19. století. Nezanedbatelný byl rovněž sílící módní zájem o Dálný východ, o buddhismus, o cesty a cestování všeobecně. V roce 1869 prosazoval pohřeb žehem kongres italských zednářů. V Německu vznikaly spolky přátel žehu. K myšlence se klonily i lékařské kongresy; oživil ji pohřeb indického maharádži, který zemřel na svých cestách Evropou. K zvyšování zájmu o kremaci přispěl technický pokrok, hlavně nová koncepce spalovací pece patentovaná roku 1873 Friedrichem Siemensem.

Pro katolickou církev zůstával tento způsob pohřbu nepřijatelný, neboť představa ohně, který stravuje tělo zemřelého, byla nepřijatelná. Vždyť v katolické věrouce byl oheň synonymem pekla, do pekla přicházeli ti, kdo zemřeli ve smrtelném hříchu. Spálení ohněm platilo za největší potupu živého i mrtvého, smrtí ohněm byli trestáni kacíři a čarodějnice. Katolická církev tvrdošijně odmítala pohřeb žehem z dalších důvodů. Narušoval rituál pohřbu, měl ateistickou, volnomyšlenkářskou, zednářskou konotaci. Katolická církev protestovala proti skutečnosti, že se člověk 19. století vrací k postojům, které kdysi dávno - pod vlivem křesťanství - opustil. V jejich očích byl popel vyloučen z představy vzkříšení, kolumbária svým uspořádáním odporovala pojetí křesťanského hřbitova. Vnímala volání po pohřbu žehem stejně negativně jako pokusy o sekularizaci manželství a školy. Čeští katolíci měli - vedle argumentu "pohanského" původu kremace, ještě další výhradu, jeho "němectví". Vždyť pomíneme-li krematorium v Miláně, postavené roku 1876, první se k myšlence pohřbu žehem přiklonily německé protestantské země.

Naproti tomu evangelická církev se s pohřbem žehem smířila snadno, snad proto, že od dob reformace patřil pohřeb k méně důležitým obřadům, zrušeny byly i modlitby za zemřelé a zádušní bohoslužby. Roku 1898 povolila konference představitelů evangelických církví v Eisenachu svým duchovním oficiální účast na pohřbu žehem. První německé krematorium tak zahájilo provoz 10. prosince 1878 v Gothě, hlavním městě durynského vévodství sasko-kobursko-gothajského. V Prusku byla kremace schválena v květnu 1911. V celé Německé říši do roku 1910 vzniklo 23 krematorií, počet pohřbů žehem vzrůstal: ze 639 v roce 1900 na 6 094 o deset let později.

V Anglii se s kremacemi začalo r. 1885 (roku 1864 vznikla v Londýně Cremation Society), ve Švédsku roku 1887, v převážně katolické Francii vznikla roku 1880 Société pour

la propagation de la crémation, pohřbívat se začalo o 9 let později. Ve Švýcarsku byl první pohřeb žehem r. 1889, v Dánsku 1893, před první světovou válkou přibylo ještě Norsko (1907) a Holandsko (1914).

V Čechách předcházela kremaci pohřeb zpopelněných ostatků na vyšehradský hřbitov. Jednalo se o pohřeb Augusty Braunerové, mecenášky, filantropky, vdovy po českém politikovi Františku Augustovi Braunerovi, která zemřela 18. října 1890 v Paříži. Její pohřeb 25. října vyvolal krátkou, leč hlučnou mediální odezvu. Urna s popelem paní Braunerové nesměla být přenesena do kostela; nebožce byly odepřeny veškeré církevní obřady.

Velkým propagátorem pohřbu žehem byl známý pražský podnikatel a filantrop Vojtěch Náprstek. Jeho zájem o spalování mrtvých, které pokládal za rozumný a hygienický, souvisel s Náprstkovými názory na sociální a zdravotní otázky, které výrazně přestihovaly dobovou praxi. Poprvé vystoupil Náprstek s návrhem na zřízení pražského krematoria dne 27. ledna 1883, návrh však nebyl přijat. Náprstek svou propozici opakoval 6. dubna 1889, i tehdy bez úspěchu.

Navzdory tomu, že se Náprstkovi nepodařilo prosadit postavení krematoria v Praze, ani rozšířit myšlenku tohoto způsobu pohřbívání, rozhodl se jít příkladem. Chtěl být po smrti převezen do Gothy a spálen. Zemřel 2. září 1894 a o pět dní později byl skutečně v Gothě zpopelněn. Ještě v roce 1894 byl v Gothě zpopelněn další Čech - byl jím manžel sopranistky Národního divadla Růženy Maturové.

Až do první světové války zůstávaly kremace výjimkou. Nejen pro odpor katolické církve, námitky měla i vznikající kriminalistika: kremace znemožňuje exhumaci zesnulého. Překážkou byly rovněž vysoké náklady, spojené s tímto způsobem pohřbu. S nimi se potýkala *Společnost pro spalování mrtvol*, založená v Praze roku 1899. Během jednoho roku zde bylo organizováno 31 činných a 248 přispívajících členů. V roce 1902, kdy byly v Náprstkově muzeu vystaveny makety dvou krematorií podle návrhu architektů Pavla Janáka a Jana Šachla, Společnost požádala 190 "slovanských" měst, aby se jejich zastupitelstva domáhala vydání vládního nařízení o fakultativním pohřbu žehem. Kladný postoj zaujala Praha a její dnešní čtvrti Karlín, Královské Vinohrady, Smíchov, Žižkov, Bubeneč, Michle, Střešovice, Vršovice, Vysočany - tehdy samostatná města, dále Hlinsko, Hradec Králové, Jindřichův Hradec, Choceň, Kladno, Kolín, Náchod, Pečky, Polička, Přerov, Přibyslav, Semily, Úpice, Volyň.

Společnost pro spalování mrtvol nebyla v prosazování svých požadavků dostatečně rozhodná, proto roku 1909 vznikl spolek *Krematorium*, který postupoval mnohem razantněji. Získával členy nejen v Praze, ale také ve venkovských městech, aktivně na sebe vzal

organizační zajištění pohřbu a všech záležitostí s ním spojených. Roku 1913 měl 2059 členů, zatímco Společnost jen 853. Oba spolky však postupovaly společně: roku 1912 požádaly městskou radu, aby působila na říšské poslance k prosazení zákona o fakultativním pohřbu žehem. Poslanci nevyhověli, ostatně akce neměla naději na úspěch, odpůrců kremace byla stále výrazná většina.

Jako první vzniklo v českých zemích na samém sklonku monarchie roku 1918 krematorium v převážně německém Liberci, postavené vídeňským spolkem *Flamme*. Bylo však úředně zapečetěno, první kremace se uskutečnila právě 28. října 1918. Do konce roku zde bylo spáleno 83 zesnulých. V Československé republice byla kremace povolena zákonem č. 180 z 1. dubna 1919, znovu pak zákonem č. 264 ze 7. prosince 1921 a vládním nařízením č. 194 Sb. z. a n. z 9. října 1923. Spalovat se smělo jen v úředně schválených krematoriích. V roce 1921 vzniklo provizorní krematorium v Praze přestavbou bývalé obecní kaple na Olšanských hřbitovech. Bylo v provozu do roku 1932, do postavení nového krematoria ve Strašnicích. Další v pořadí bylo roku 1923 v Pardubicích, postavené podle návrhu Pavla Janáka, interiér vyzdobil František Kysela. O rok později zahájilo činnost krematorium v Mostě a Nymburce, roku 1925 v Českých Budějovicích a Moravské Ostravě, roku 1926 v Plzni, 1930 v Brně, 1932 v Olomouci, 1933 v Rybářích u Karlových Varů, 1934 v Ústí nad Labem-Střekově a 1937 v Semilech.

Navzdory tomu, že přibývalo osob katolického vyznání, které se nechaly po smrti zpopelnit (k propagaci kremace přispěly pohřby některých významných osobností politického a kulturního života - za jiné jmenujme Aloise Rašína, Josefa Holečka, Karla Václava Raise, Aloise Mrštíka, zpopelněného v Pardubicích), byla katolická církev nesmlouvavá: do roku 1926 zákaz kremace třikrát obnovila a upřesnila. Mezi válkami se stal pohřeb žehem již běžnou záležitostí, přesto se pozůstalí pravidelně setkávali s nejrůznějšími překážkami, zejména byl-li zesnulý katolík. Postoj katolické církve se změnil až po druhé světové válce, kdy uznala hospodářské a hygienické přednosti pohřbu žehem. K úplnému povolení došlo až roku 1962, tedy více než 70 let po pohřbu paní Augusty Braunerové.

III. 4. 2. 5. Hřbitovy

Hřbitov je nejen místo určené k pochovávání zemřelých, je velmi důležitým znakem a ukazatelem každé kultury, každé civilizace. Vítězství křesťanství vedlo od 7. století jednak k pohřbívání, a to od dob prvotního křesťanství až do 18. století, jednak k zakládání hřbitovů kolem kostela. Pohřbívalo se rovněž u venkovní zdi kostela. Celek, který tvořil v celé Evropě kostelní okrsek, ať již farní nebo klášterní, sdružoval faru, školu, zvonici, hřbitov s kostnicí.

Vědomí kontinuity bytí zde bylo evidentní, navíc si věřící vstupující do kostela uvědomil pomíjivost pozemského života a svou povinnost se za zesnulé modlit. Místopisy středověkých měst se o hřbitovech většinou nezmiňovaly: patřily prostě k areálu kostela. Tyto hřbitovy byly malé, většinou zdí uzavřené prostory - odpovídaly malému počtu obyvatel města, případně farnosti. Ve svém omezeném prostoru se vyvíjely po staletí. Na estetické požadavky se příliš nehledělo: hrobů přibývalo, na jejich úpravu nebyl čas, protože "turnus vykopávek" byl kratší než dnes, takže se plnily i kostnice. Terén hřbitova stoupal přirozeným narůstáním půdy, nakonec byl mezi úrovní kostela a hřbitova viditelný rozdíl. Výjimkou byly jen náhrobky významných osobností, pohřbívaných na čestném místě buď tam, kde přiléhal hřbitov na kostel, nebo u jeho ohradní zdi. Právě tady byly pískovcové a mramorové náhrobky a epitafy.

V 17. a 18. století se na městských hřbitovech objevily rodinné hrobky, které přinesly impuls pro výtvarné inovace. Baroko ovlivnilo rovněž podobu hřbitovních bran, ohradní zdi a kostnic. S pohřbíváním na městské hřbitovy existovalo paralelně až do 18. století pohřbívání uvnitř kostelů. Na privilegovaném místě, v ambitech a hrobkách pod dlažbou našli místo posledního odpočinku panovníci, kněží, šlechta, vysocí úředníci, důstojníci, univerzitní profesori a význační členové městských rad.

Mimo střed města definitivně vypudilo hřbitovy až osvícenství, nicméně například v Paříži bylo toto stěhování zahájeno už v 16. století, ve větší míře se objevilo ve století následujícím a ve "století rozumu". Důvodem byly především stavební úpravy kostelů, které bylo nutno zvětšit, aby bylo možné dostát novým nařízením tridentského koncilu, ale už i ohledy hygienické, poznání, že mezi tlejícími mrtvými těly a městskými epidemiemi existuje přímá souvislost. Proti hřbitovům v těsné blízkosti lidských příbytků tak začali protestovat i sami obyvatelé měst. Morové rány se staly posledním impulsem k překládání hřbitovů za městské brány. V Praze za Novou branou došlo ke zřízení staroměstského, novoměstského a židovského pohřebiště u Olšan a za Újezdskou branou vznikl hřbitov v Košířích. Tato pohřebiště byla sice časem opuštěna, ale další epidemie vedly k jejich oživení, dá-li se tento výraz v případě hřbitovů použít. Prostor bývalého hřbitova vstřebal většinou rozšiřující se kostel, méně často nabyl nové funkce, stal se například tržištěm.

Ve druhé třetině 18. století nabyly snahy pařížských lékařů přenést hřbitovy mimo městské aglomerace na intenzitě - což souviselo nejen s rozmachem medicíny, ale i s postupujícím smyslem pro čistotu. Výnos o hřbitovech vydali pařížští soudci 12. března 1773, jeho obsahem bylo úsilí změnit prastarý zvyk pohřbívat *ad sanctos et apus ecclesiam*. Pro upřílišněný radikalismus nebyl výnos uveden do praxe, nelze však vyloučit, že při návštěvě Paříže v první polovině roku 1777 inspiroval budoucího rakouského panovníka

Josefa II.

Jak známo, Josef II. byl ve své reformní činnosti skutečně důkladný a neponechal stranou snad žádný aspekt života *svého* lidu. Lid ovšem ne vždy pochopil a přijal jeho osvětlené snažení - císařovy zásahy do posledních věcí člověka, související s *balíčkem* reforem církevních, jsou toho dokladem.

Především toleranční patent z roku 1781 umožnil rozšíření pohřebního ritu evangelíků, založeného na představě rovnosti všech zemřelých před Pánem. Hřbitov, bez rodinných hrodek, které nebyly povoleny, nebyl oddělen od okolí zdí, pouze alejemi stromů a živým plotem. Zesnulí byli pohřbíváni podle data úmrtí, vlevo od vchodu muži, vpravo ženy. Náhrobek tvořil jen prostý kámen se jménem zemřelého a jeho životními daty. Patrně nejstarším tolerančním hřbitovem v českých zemích byl hřbitov v Novém Městě na Moravě. Teprve druhá polovina 19. století, jež přinesla změnu sociální skladby protestantské obce, změnila i evangelický pohřební ritus, který se přiblížil ritům ostatním.

Nařízením z roku 1786 bylo zrušeno pohřbívání v kostelích a kolem kostelů, místo nich měly být zakládány nové hřbitovy v patřičné vzdálenosti od obydlených prostor. Přes existenci tolerančního patentu zůstaly konfesijní rozdíly ještě respektovány: pro katolíky vznikly Olšany a malostranský hřbitov v Košířích, pro protestanty hřbitov v Karlíně (zrušen roku 1894), pro židy hřbitov u Olšan. Udržel se rovněž Vyšehradský hřbitov pro katolíky a židé pokračovali v pohřbech uvnitř ghetta (definitivně ukončeno až roku 1890) a na malém hřbitově v Libni, který vznikl někdy v 18. století. Staré hřbitovy nepodlehly demolici, která se protáhla až do první poloviny 19. století, okamžitě.

Císařské nařízení rušící hřbitovy uvnitř hradeb mělo jistě své opodstatnění, nicméně způsobilo závažné změny v odvěkých pohřebních rituálech. Vzdálenost nových hřbitovů od centra města znemožnila rituální cestu pohřebního průvodu: vyzvednout tělo v domě smutku, zúčastnit se zádušní mše i pohřbu na hřbitově. Obřad se musel rozdělit na cestu z domu do kostela a na cestu z kostela na hřbitov. Původní rituál zůstal zachován na vesnici, kde vzdálenost hřbitova od venkovského kostela, jenž zůstal uprostřed návsi, nebyla příliš velká. Nařízení se tak nesešlo s valným porozuměním. Odpor však dlouho nevydržel. Podoba měst se změnila, uprázdněná místa kolem kostelů byla účelově využita.

Stejného ražení jako nařízení o pohřbívání mimo město byl pověstný císařův příkaz nepohřbívát zemřelé v rakvích, ale zašít je do pytlů nebo do plátna. Pohřbívání v dřevěných rakvích se prosazovalo od 13. století. Na důležitosti nabylo ve chvíli, kdy se rozšířil zvyk pohřebních průvodů, tehdy se rakve staly nejpodstatnější materiální složkou pohřebního obřadu. Podobou a provedením rakve se snadno vyjádřil sociální status i majetkové poměry.

Jen těla chudých zašitá v pytlích končila ve společných jamách. Není tedy divu, že přes sympatie dolních vrstev k císaři věděli prozíraví krajští hejtmané, že s tímto nařízením neobstojí, proto s jeho vyhlášením v některých krajích otáleli. Právě necitlivé nařízení pohřbívat bez rakví se setkala s největším lidovým odporem, proto bylo v lednu roku 1785 odvoláno. Opožděnou reakcí na tuto josefínskou střízlivost byly výpravné pohřby a renesance “smrtoslavných lešení” (*castra doloris*) po téměř celé 19. století, které historik Vít Vlnas nazývá “druhým životem barokních pohřbů”.

V 19. století se díky boření městských hradeb a rozšiřování měst hřbitovy do areálů měst vrátily. Velkoměstské nekropole jsou poměrně rozsáhlé (pařížský Montparnasse, pražské Olšanské hřbitovy či Vyšehrad) a často představují nezanedbatelný díl velkoměstské zeleně. Na venkově se zas hřbitovy “vrátily” ke kostelům: z kostelní kaple, součásti nově založeného hřbitova mimo vesnici, se stal kostel, případně byl nový hřbitov s kostelem založen.

Evropské křesťanské hřbitovy mají, navzdory jistým regionálním odlišnostem, řadu společných znaků. Hřbitov je ohraničen zdí, uprostřed (nejedná-li se o hřbitov interkonfesijní) se nachází kříž, znamení vykoupení a záruka budoucího vzkříšení. Na katolických hřbitovech bývala kaple, v níž se mohla sloužit mše, a kostnice, v níž byly skladovány kosti vyňaté ze zrušených hrobů. Ke hřbitovu patřila rovněž umrlčí komora. Topografie hřbitova odráží společenské rozvrstvení: i na hřbitově jsou místa určená privilegovaným, místa, kam byli pochováni příslušníci středních vrstev a místa pro chudé. Existovala (a existuje) nejen kategorizace pohřbů, ale i kategorizace místa posledního odpočinku.

Hřbitov je jak muzeem výtvarného umění, tak zahradou. Dnes samozřejmá květinová výzdoba rakve, obřadní síně i hrobu není příliš stará. Zvyk pokládat květiny na rakev, případně do rakve, je ojediněle doložen v 16. a 17. století. Zmínky o květinách jsou však až do konce 18. století vzácné, k jejich rozšíření došlo až během 19. století.

Katolický hřbitov musel být vysvěcen, církev striktně dohlížela na to, aby zesnulí byli ukládáni výhradně do posvěcené půdy. Sem však mohli být pohřbeni jen ti, kteří zemřeli jako řádní synové a dcery církve, byli pokřtěni a zaopatřeni svátostí umírajících. Pokud přece jen na katolickém hřbitovu došlo k pohřbu, který odporoval církevním nařízením, kněz se buď nezúčastnil vůbec, nebo přihlížel v civilním oblečení pouze jako svědek; záznam o úmrtí byl v každém případě v matrice proveden. Bezvěrcům nebylo místo na katolickém hřbitově odepřeno úplně, ale byli pochováni na odděleném místě.

První úřední zásahy týkající se hřbitovů spadají, jak jsme si povšimli, do doby osvícenského absolutismu. Normativní aktivity zaměřené tímto směrem však pokračovaly i v 19. století, kdy se ustálila zásada, že z hlediska komunální hygieny podléhá každý hřbitov

veřejné moci. Hřbitovy se zakládaly mimo obydlená místa a podléhaly přísným předpisům, které určovaly podobu hrobek, individuálních i společných hrobů, dětských hrobů, časovou lhůtu u otevření už existujícího hrobu či podmínky pro zrušení hrobu. Pokud měl být hřbitov zrušen, úřady respektovaly církevní nařízení, aby kosti pozůstalých byly přeneseny na nový hřbitov.

Vstup veřejné moci do vztahu mezi zemřelým a živými, zrušení monopolu církve usnadnilo vznik hřbitovů interkonfesijních. Ve Vídni byl 1. listopadu 1874 založen mezi Simmeringem a Schwechatem nový hřbitov o rozloze 207 ha, jenž byl hřbitovem interkonfesijním, pouze pro nebožtíky židovského vyznání bylo zřízeno zvláštní oddělení. Svoje hřbitovy měly předměstské okresy Vídně, svou identitu si zachoval evangelický hřbitov v Matzleinsdorfu. Na přelomu 19. a 20. století bylo ve Vídni 21 obecních hřbitovů o celkové rozloze 2 172 750 m². Ročně se uskutečnilo necelých 20 000 pohřbů.

V Čechách a ve střední Evropě se vůbec neprosadil mountauburnský typ hřbitova, *rural cemetery*, soukromý hřbitov umístěný v přírodě s nenápadnými náhrobky na travnaté ploše osázené stromy, jehož prototyp vznikl roku 1831 v Mount Auburnu v Massachusetts. Tomuto typu se přiblížily až *lesní* hřbitovy, zakládané na sklonku první republiky či na počátku protektorátu. České hřbitovy se blíží spíše - co do umístění v topografii města, shodné je rovněž vymezení hřbitovní plochy zdí, nikoli co do úpravy a výzdoby hrobů - pařížskému Père-Lachaise, vzniknuvšímu na počátku 19. století. Z přírody zůstaly jen vzrostlé stromy, rozsáhlé travnaté plochy zpravidla ustoupily náhrobkům, hrobkám a pomníkům. Díky skutečnosti, že se v Čechách udržel a zachoval zvyk zdobit hroby květinami a zelení, a především díky tomu, že česká okázalost za francouzskou pokulhává, nezměnily se hřbitovy v pochmurná kamenná města s převládající šedí.

Specifickým pohřebišťem se stal vyšehradský Slavín, který se - podle návrhu architekta Antonína Wiehla a se sochařskou výzdobou J. Maudra - stal součástí starého vyšehradského hřbitova. Jako první sem byl pochován (nejspíš proti svému předsmrtnému přání) Julius Zeyer, dále následovaly pohřby V. V. Tomka, J. L. Píče, J. V. Sládka, J. Vrchlického, Josefa Krále, Růženy Svobodové, J. V. Nováka, J. Klecandy, J. V. Myslbeka, Josefa Štursy, Josefa Grubera, Vojtěcha Hynaise, Emmy Destinnové, Karla Hilberta. Není divu, že otázka “zaslouženého” pohřbu na toto národně sakrální (správcem byl spolek Svatobor) místo budila v hašteřivé české společnosti četné rozepře, prohlubované skutečností, že sem nesměli být pohřbíváni nekatolíci (toto omezovací právo dal vyšehradské kapitule již zakladatel) a ukládány urny osob pohřbených žehem. Obdobou pařížského Pantheonu se tedy Vyšehrad nestal...

Na nově založených hřbitovech byly novým prvkem pomníky věnované větší skupině zemřelých. Například na hlavním vídeňském hřbitově to byl pomník obětem požáru v Ring-Theatru, k němuž došlo roku 1881. Po skončení obou ze světových válek se součástí hřbitovů staly i pomníky padlým, případně hromadné hroby vojáků. Dnes je nám těžko pochopitelné, jak významným zlomem bylo rozhodnutí pražské obce z roku 1866, jímž bylo povoleno pohřbívat vojáky na Olšanské hřbitovy. Až do té doby (a samozřejmě ještě dlouho potom) totiž panoval zvyk pohřbívat těla padlých vojáků do společných jam - pokud neměli štěstí a neodnesli je kamarádi a nepředali je příbuzným. Bitevní pole bývala i místem hromadných hrobů a jako taková představovala ohniska nebezpečných nákaz, což platilo i pro vojenské hřbitovy v městech, v Praze například u Strahovské brány a později v Karlíně na Invalidovně (zrušeny roku 1906). Občanský kult těch, kteří padli či zahynuli za vlast a náleží jim důstojné místo posledního odpočinku, se rozšířil především po první světové válce, daleko víc *příležitostí* pak poskytla válka následující. Stačí si vybavit rozsáhlé vojenské hřbitovy na pobřeží Normandie, pojaté jako architektonická krajina s nekonečnými geometricky uspořádanými řadami bílých křížů v zelené krajině, či podobně pojatý hřbitov v Terezíně. Na četných českých hřbitovech a v urnových hájích se nacházejí alespoň pomníky padlým.

Literatura:

Philippe ARIES: *Dějiny smrti*. I., II. Praha 2000.

Ludvík ČÍŽEK: *Oheň ve službách hygieny*. Se zvláštním zřetelem k technickým zařízením nové doby ku spalování mrtvol, zdechlin, smetí a odpadků měst. Praha 1897.

Dějiny obyvatelstva českých zemí. Praha 1996, 1999.

Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. plzeňského symposia. Praha 2001.

Petr KOVAŘÍK: *Klíč k pražským hřbitovům*. Lidové noviny, Praha 2001.

Jeronym LÁNY: *Olšanské hřbitovy*. Elfa 1991.

Jaroslav NEKVASIL: *Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec*. Knihovna českého zemského ústředí obcí, měst a okresů v Praze, Praha 1946.

Kapitola IV.

Volný čas - objev fenoménu volného času

Příklad času

Středověký čas byl časem mnichů - byl přesně rozdělen vyzváněním, které svolávalo mnichy a kanovníky na bohoslužbu, ke zpěvu *hodinek*. Byl to čas nesrovnatelný s časem naším: denní doba byla rozdělena podle římských zvyklostí na periody zhruba tříhodinové, noční čas, rozdělený mezi modlitbu a odpočinek, začínal večerními nešporami, pokračoval jitřními hodinkami uprostřed noci a končil čtvrtými nočními vigiliemi na úsvitu dne. Přesto se jednalo o pevné hodiny, které dávaly určitou pravidelnost pracovnímu dni rolníků, i když ten se ubíral, bez nároků na přílišnou přesnost, mezi východem a západem slunce. Čas mnicha a čas rolníka spolu vycházely dobře, i když se zcela nekryly. Ale ve 13. století se stalo, že takový čas už nestačil - nastal *čas kupců*, abychom užili slov Jacqua Le Goff. S *časem mnichů* bylo manipulováno, aby se přizpůsobil času práce, muselo dojít k určitému kompromisu. Nóny, původně kolem naší druhé hodiny odpolední, se posouvaly, až se ustálily kolem poledne (odtud označení poledne v angličtině, *noon*). Nóny byly pauzou v práci na městském staveništi, stále podřízeném času církevních zvonů. Zřejmě právě zde vznikl určitý nátlak, který vedl k přesunutí nón, k vytvoření dalšího rozdělení pracovní doby: *půlden* se ustálil ve 14. století. Tak se zrodil náš moderní čas, rozdělený na dvě půldne, dopoledne a odpoledne, kde se zlomem stal dlouho nedotknutelný oběd. Příklad bezvýznamný jen zdánlivě, protože všechno, co souvisí s banálními stereotypy, se stává významným rysem mentality. Charakteristický příklad toho, co nazýváme mentalitou a co je nejzřetelnější ve chvíli, kdy se mentalita mění, jak se stalo ve druhé polovině středověku.

Pojetí času

Život člověka i celé lidské společnosti se odehrává v prostoru a v čase. Prostor je vícerozměrný, uchopitelný, ale čas nenávratně ubíhá, je nezávislý, nezastavitelný. Lidé se čas snažili uchopit. Marně. Pokoušeli se ho - od sv. Augustina až po Alberta Einsteina - s větším či menším úspěchem definovat. Pochopili, že čas není jen kategorie náboženská či přírodovědná, ale i sociální (výše jsme zmínili čas rolníka a kněze, čas kupce), filosofická a historická.

Podle antických představ byl čas cyklický - nejen básníci se těšili na návrat zlatého věku. Židovská kultura vyslovila představu o neopakovatelnosti, jedinečnosti a nenávratnosti

průběhu dějin. Tuto představu převzalo křesťanství: čas někde začíná a někde končí. Na počátku je Stvoření světa, na konci Jeruzalém.

Nicméně opakující se přírodní cykly - a právě těm musel středověký člověk v zájmu uhájení holé existence naslouchat především - podporovaly představy o cyklickém čase, v němž se vrací den i rok, jaro, léto, podzim, zima. Cyklické pojetí dávalo člověku naději, že po smrti se obnoví i jeho život. K cyklickému pojetí se přikláněli i učenci, inspirovaní antikou. Po celý středověk tak lze sledovat spor mezi cyklickou a lineární koncepcí času. Lineární pojetí bylo bližší obchodníkům a prvním finančníkům, kteří se snažili čas využít ve svůj prospěch, využít ho *ekonomicky*. S rozvojem kapitalismu získalo tak lineární pojetí času převahu. Čas se začal sjednocovat: stejný měl být čas rolníka i kněze, vojáka i obchodníka.

Čas k práci, čas k odpočinku

Čas začal doléhat na stále více a více lidí. Čas k práci, čas k modlitbám, čas k jídlu a odpočinku vyplňoval den. Změnu přinesla rozvíjející se technika. Průmyslová revoluce začala prosazovat nové pojetí času, nezávislé na přírodě. Nové technologie šetřily člověka, šetřily jeho sílu i jeho čas. Mohutný rozvoj dopravy vedl k novému využití prostoru. K ovládnutí prostoru už nepudila jen ekonomická nutnost, náboženská povinnost, potřeba vládnout a ovládat, ale také zvědavost, touha po poznání, po dobrodružství. Zrodil se volný čas, určitá část mimopracovní doby, jejíž hlavní částí je regenerace fyzických a psychických sil.

Ještě v počátcích průmyslového věku se dotýkal jen omezené části společnosti, vlastně jen té, která ho vlastnila už dříve, lidí privilegovaných. Na počátku 19. století není dosud mezi časem práce a časem ne-práce evidentní rozlišení. Obě kategorie se vzájemně prolínají. Pojem "volný čas" nikdo nezná. Uvnitř rychle přibývajících továren se však vytváří *pracovní doba*, z počátku nelidsky dlouhá, nicméně pevná, dělící den na dobu *v práci* a na dobu *doma*. Druhá z nich je naopak bolestně krátká, stačí sotva na obnovu sil. Nicméně s tím, jak se doba *v práci* zkracuje (zhruba o čtyři až šest hodin v průběhu *dlouhého* 19. století), druhá, doba strávená *doma*, narůstá. A už nutně nemusí být strávená *doma*. K času návštěvy kostela, náboženských slavností, k času hospody a církevních svátků, které lidé důvěrně znali, přibyl čas nový, *volný čas*.

Pojmy *rekreace* či *osvěžení*, *zábava* celou společnost oslovily až po první světové válce. Chápala se pod nimi tělesná i duševní činnost, kterou člověk koná ve volném čase ke svému osvěžení, posílení a odpočinku jakožto změnu po práci nebo zaměstnání. Důraz byl kladen na rekreační činnost ve spojení s tělovýchovou a sportem, která lákala především osoby pracující duševně a hlavně žáky a studenty.

První Československá republika uzákonila krátce po svém vzniku osmihodinovou pracovní dobu a umožnila tak těžit z volného času i dělnictvu. Detailní rozdělení pracovní denní neb týdenní doby bylo přenecháno dohodě mezi zaměstnanci a zaměstnavateli, nesmělo však přesahovat celkový počet 48 hodin týdně. S otázkou úpravy pracovní doby souvisela též otázka *týdenního klidu*. Snahy po zařazení dne klidu po řadě dnů pracovních jsou velmi starého data, avšak uzákonění týdenního klidu ve většině evropských států spadá teprve do prvního desetiletí tohoto 20. století. Za den týdenního klidu byla volena z důvodů náboženských a tradičních neděle. V českých zemích byl roku 1905 zákonem zaveden 24hodinový nedělní klid. Původní nedělní klid byl po první světové válce rozšířen po anglickém způsobu i o sobotní odpoledne - *anglická sobota, week-end*. Zákon o osmihodinové pracovní době pak zvýšil týdenní pracovní přestávku na 32 hodiny.

Problém pracovního klidu byl spojen s problémem *placených dovolených*, určených k delšímu tělesnému i duševnímu zotavení zaměstnanců. Placené dovolené byly zavedeny na našem území nejprve pro zaměstnance ve vyšších službách roku 1910, v době poválečné pak i pro ostatní zaměstnance.

Představa osvětových pracovníků, že se manuálně pracujícím “dostane osvěžení v zábavách a zaměstnáních duševních”, narážela do určité míry na neutěšené materiální poměry hlavně nekvalifikovaných dělníků, do určité míry na problém alkoholismu, jímž byla tato sociální vrstva zachváčena. Přesto se během meziválečného období zájmová činnost dělníků, jejíž základy vznikají už v době monarchie, rozvinula. Například i tělovýchova (a později sport) měly výrazný politický aspekt, který se plně rozvinul v meziválečném období. Vzpomeňme kdysi tak oslavovaných dělnických spartakiád v Praze na Maninách či zapojení sokolů do událostí vedoucích ke vzniku samostatné republiky.

Zvláštní postavení v rekreaci má příroda. Onen “návrat k přírodě”, hlásaný ve dvacátém století skautským a trampským hnutím, nebyl však již oním návratem k přírodě v duchu romantismu.

Od vakací k prázdninám

V průběhu devatenáctého století se mění pojetí školních prázdnin. Až dosud bylo volno o církevních svátcích a pak v létě, aby děti a studenti pomohli při žních. Sekularizace zasahuje i školní prázdniny, oddělují se od církevního kalendáře a s postupující urbanizací i od venkovského života strukturovaného polními pracemi. Jediným důvodem existence prázdnin je nabídnout žákům *volný čas* k zábavě a odpočinku. Z období pozdního léta a podzimu se posouvají - nadále se budou odehrávat v plném létě.

Třebaže - aspoň podle vzpomínek slavných lidí - bylo léto dobou bezstarostnou, časem, který nabízel spoustu možností spontánních a neorganizovaných zábav, jsou od posledních desetiletí devatenáctého století patrné tendence nabídnout dětem a mládeži rozptýlení organizované, které jednak působilo jako sociální síť, jednak umožňovalo rozvoj osobnosti - ať jejich psychických, či (ve větším míře) fyzických sil.

Pro děti školou povinné vznikají prázdninové osady. Letní péče o děti měla až do let první republiky charakter spíše sociální péče než zájmové činnosti. Veřejnost tyto aktivity vítala, jistě to dokládá rychlý rozmach kongregace salesiánů, založené roku 1859 a potvrzené o pět let později. Jejich hlavním cílem byla výchova mužské mládeže. Chudí chlapci a chlapci z neúplných rodin byli ubytováni v azylech, tzv. oratořích, kam mohli docházet i chlapci ze sousedství, aby zde trávili svůj volný čas.

Pro studenty, k jejichž hlavním prázdninovým rozptýlením patřilo cestování, vznikají instituce, které jim mají, především díky výhodným finančním podmínkám, toto cestování usnadnit. Objevují se studentské noclehárny a letní byty.

Od letního sídla k letnímu bytu

Z výhod letního sídla těžila ještě na počátku 19. století výhradně šlechta. Pobyt na některém z venkovských zámků měl své přesné určení ve struktuře aristokratického roku: většinou koncem května opouští šlechta Vídeň a prací se sem až po období honů, koncem října či v listopadu. Její rok má dvě části: společenskou sezónu, dobu plesů, divadel a koncertů, a sezónu letního pobytu. Ostatně to byla také výhradně šlechta, která začala cestovat pro pouhé potěšení, nikoli tedy za prací, za obchodem, s diplomatickým posláním či v rámci vojenských tažení.

Buržoazie začíná napodobovat šlechtický model, v západní Evropě na konci osmnáctého století, v českých zemích (velmi nesměle) až po napoleonských válkách, aby se pro ni na konci století stal pobyt na letním bytě mimo město (především Prahu) takřka samozřejmostí. A pokud byl několikátýdenní pobyt na venkově nad možností obyvatel měst, pak se snaží opustit horké ulice alespoň koncem týdne. Podnikatelský duch reagoval takřka souběžně: v oblíbených výletních místech, zprvu v blízkosti Prahy, rychle vznikají hostince, taneční parkety, zábava pro děti.

Velmi oblíbeným místem letních pobytů obyvatel Prahy se na přelomu osmdesátých a devadesátých let devatenáctého století stala Chuchle, která ještě nebyla částí Prahy. Scházela se zde četná společnost, některé rodiny zde měly pronajatý dům či byt.

Zostřující se národnostní rozpory mezi českou a německou společností nezůstaly bez vlivu ani na způsob trávení volného času. Projevily se především ve volbě míst, kam se jezdilo na *letní byt*. Na Šumavě vznikaly české penziony, zbudované s myšlenkou posílení českých pozic v této německy mluvící oblasti. V devadesátých letech tak vznikl v České Kubici penzion “Krásnohorská”, jehož majitelka zásadně nepřijímala německé (ani židovské) klienty. Když majitelka zkrachovala, koupilo podnik město Domažlice, údajně proto, aby “nepřišel do německých rukou”. Naproti tomu jsou známy podobné případy na německé straně například v Liberci, kde městská rada ovlivňovala trh s nemovitostmi – i rekreačními - tím způsobem, že pokud se nenašel německý kupec, přeplácela české zájemce a kupovala dotyčnou nemovitost sama. Tak probíhal mimo jiné prodej hotelu Union či výletní restaurace Stadtwäldchen v roce 1899.

Od léčení k zábavě

Balneologie se jako skutečně vědecké odvětví medicíny dotvořila až v průběhu druhé poloviny 19. století; do té doby věřili pacienti a často i jejich lékaři, že všechny lázně léčí prostě všechno – od zaživacích potíží, přes močové kameny, neuralgie, poruchy pohybového aparátu až po ženské choroby. Pobyty v lázních – stejně jako dnes – působily mimo jiné tím, že vymanily člověka z jeho běžného prostředí, umožnily mu vydatněji odpočívat, přinesly mu společenské rozptýlení. Na psychiku nemocného působila kladně (ať už skutečně nebo domněle) i důvěra v lázeňské lékaře. Nepřehlédnutelný účinek měly rovněž klimatické vlivy, jakost ovzduší, vlhkost a teplota vzduchu, sluneční záření a estetické dojmy z většinou hezké krajiny. Ke kúře patřila zpravidla dieta, jejímž základem býval tradicí podepřený názor, že s tím či oním jídlem se tamní léčivá voda “nesnáší”. Větší zájem býval o lázně termální, vědělo se, že teplé prameny jsou při léčbě účinnější, případně o lázně slatinné. Připojme ještě postřeh, že ve stoletích, která si na hygienu příliš nepotrpěla, umožňovaly lázně celé řadě pacientů aspoň několik týdnů tělesné čistoty.

První, kdo objevili půvab lázeňských pobytů i pro osoby zdravé, byli Angličané. Na konci 18. století začali navštěvovat Bath, lázeňské místo poblíž Bristolu. Nehledali zde jen zdraví, ale i zotavení, rekreaci. Na kontinentu bylo prvním takovým místem Spa, pak Baden v Porýní a zanedlouho i lázeňská města v západních Čechách. Pokud se týče přímořské rekreace, prvenství připadlo roku 1802 Travemünde u Lübecku. Rychle se přidala další místa Scheveningen v Nizozemí, Boulogne a Dieppe, Les Sables d’Olonnes a Biarritz ve Francii.

Do počátku 19. století spadají počátky využití léčivých pramenů. V roce 1809 navštívilo francouzské Aix-les-Bains na 1200 osob. O něco později přišly na pořad dne místa

na mořském pobřeží. Využití železniční dopravy pak výrazně zkrátilo dobu cesty z vnitrozemí na pobřeží.

Pokud se týče sociálního složení lázeňské klientely, zůstávala dlouho exkluzivní. Lázeňská místa v českých zemích - od přelomu osmnáctého a devatenáctého století hlavně Karlovy Vary a Teplice - navštěvovala především šlechta, a to z celé Evropy. Od třicátých let přicházel do módy Gräfenberg - Jeseník s poněkud drakonickou léčbou doktora Priessnitze. Opožděně vznikající a šetrná jazykově česká buržoazie nepatřila k pravidelným lázeňským hostům, což platilo především pro mondénní lázně evropské. K finančním možnostem muselo přistoupit naléhání lékaře, pak se pacient - většinou v doprovodu dalších členů rodiny - vydal na cestu. Zájem vzrůstal po polovině století, mezi českými vlastenci byly oblíbeny především Sedmihorky v českém ráji.

Pokud se týče domácích lázeňských středisek, český klient se měl při jejich výběru řídit třemi zásadami: doporučením lékaře, "tobolkou" a vlastenectvím. A tak místo do západočeských lázní, tradičně vnímaných jako "německé", měl český vlastenec dát přednost Poděbradům či Luhačovicím, ale i velmi skromné Bohdanči nebo Mšenému...

Literatura:

Fred INGLIS: *The delicious history of the holiday*. London, New York 2000.

Rudolf WEILER (hrg.): *Kulturgeschichte des Sonntags*. Sien 1998.

IV. 1. Proměny festivit

Obyvatel habsburského mocnářství, který se na počátku 19. století ocitl tváří v tvář nastupujícím hospodářským, politickým a sociálním změnám, byl ještě člověk barokní. Neklid, nejistota, epidemie a všechna trápení napoleonských válek přinesla renesanci hluboké zbožnosti, posílení barokního vizionářství a mysticismu, které osvícenství a doznávající josefinismus nebyly s to v lidových vrstvách zcela vykořenit. Čas práce a modliteb na jedné, odpočinku a radovánek na druhé straně byl nadále určován církevním kalendářem. Jakmile byla úroda pod střechou, žilo se v očekávání Vánoc, jimž předcházela rozjímavý advent. Do Velikonoc bylo daleko, krátké období masopustu uvedlo dlouhý čas půstu. Rok strukturovaly také poutě, posvícení a jarmarky. Přes svůj lidový charakter a stále výraznější podíl “světských radovánek” zůstávaly jmenované svátky církevními a katolická církev dbala, aby je lidé řádně světili. Právem - vždyť “slavnost a všední den jsou dva póly životních situací, dva přístupy, které umožňují pochopení a uchopení (instrumentalizaci) života.”

Vedle církevních slavností se většina obyvatelstva týkala svátky držené v intimním prostředí rodiny (křest, svatba, životní jubilea), domácí slavnostní zábavy (soukromé hudební a divadelní produkce, domácí bály), případně smuteční slavnosti (pohřby a vzpomínkové slavnosti). Byly příležitostí k shromáždění rodiny a přátel. Některých jsme si povšimli v kapitolách věnovaných přechodovým rituálům, k jiným se vrátíme v kapitole věnované sociabilitě. Z rodinných svátků, které významným způsobem dělily rok, ale nelze je zahrnout mezi přechodové rituály, sem patří Vánoce a Velikonoce. Třebaže významnějším církevním svátkem jsou Velikonoce, současná podoba vánočních oslav sílila a na konci 19. století se z nich staly nejmilejší svátky rodinné.

Předcházelo jim období adventu, jež začíná čtvrtou nedělí před narozením Ježíše. Na advent se lidé těšili. Ještě před ním 11. listopad, svátek svatého Martina, byl považován za začátek zimy. Skončila dřina na polích, úroda byla pod střechou, pracovalo se doma, v teple, dralo se peří, předl len, opravovaly se zemědělské nástroje. Začal nový církevní rok. Po celou dobu adventní se sloužily roráte, mše k počtě Panny Marie. Sloužily se brzy ráno, za tmy, aby připomněly tmou hříchů, v níž lidstvo tonulo před příchodem Vykupitele. Zpívaly se při nich krásné rorátní písně, na zpěvníky v kostelních lavicích si lidé svítili rorátními svíčkami. Advent býval dobou klidu a pokoje, ale i příprav vánočních svátků. Svědčí o tom také tradice předvánočních, především mikulášských trhů, kde se dalo nakoupit vše potřebné, ale i zboží pro radost dětem. Všechny trhy, které se v této v Praze době konaly, provázela loutková

představení na betlémské motivy – *Jesle* - hrávaná v hokynářských krámcích a přízemních bytech.

Dne 6. prosince obcházel rodiny, kde byly děti, svatý Mikuláš, někdy doprovázený čertem a andělem. Tradice “Mikulášů” spadá do období kolem poloviny 19. století. Na 5. prosinec bylo toto obcházení přesunuto až někdy ke konci století. Kostýmy se vyráběly podomácku, všech tří rolí se vždy někdo ochotně ujal. Pro vnoučata královéhradeckého tiskaře a nakladatele Jana Hostivíta Pospíšila hrála roli Mikuláše se zdarem služebná Marijánka:

“Dvěře se rozlétly, něco huňatého se vevalilo do světnice, řetězy řinčely. Honem, mamince za sukně! Zviklaná víra se utužovala. A za čertem vstoupil - Mikuláš. Bílá dlouhá košile přepásaná, na prsou přilepený kříž ze zlatého papíru. Prsa byla arci nesmírně vysoká, hrudník báječně vyklenutý na takového starého pána. Tak se mi kmitlo hlavou, že podobnou bujnou plastikou honosí se v blízkém okolí jen Marijánka u dědečka. Tvář byla namoučena a plna podivných bílých rampouchů, splývajících už od uší. Byly to vousy. Pravda, zdálo se mi, že skutečné vousy vypadají poněkud jinak, tyto že se příliš podobají vatě. Ale nebylo mnoho času na rozbory. Za Mikulášem tlačil se anděl s rozžatou voskovicí v ruce a s košíkem dárků.”

(Ignát HERRMANN: *Blednoucí obrázky. Vzpomínky nejstarší a drobné epizody z maloměstské kroniky*. Praha, b. d. (1905?), s. 108.)

V prostředí pražských středních vrstev hrával roli Mikuláše zpravidla domovník, v dělnických čtvrtích pak byla příležitostí k drobnému výdělku. Někde si nedali roli vzít nejbližší příbuzní.

V některých, především nezámožných rodinách se Štědrý večer coby příležitost k rozdávání dárků vžíval poměrně zvolna, ještě po polovině století dostávaly děti dolních vrstev dárky k Mikuláši, nikoli k Vánocům. Pomalu se prosazoval i zvyk zdobeního vánočního stromku. Teprve poté, kdy se stal běžným jevem, mu církev přidělila nezbytnou symboliku - stromek symbolizuje dva stromy: strom v ráji, u kterého Adam s Evou zhřešili, a strom, z jehož dřeva byl zhotoven kříž. Světla vánočního stromku měla připomenout Ježíše Krista, který je světlem světa, a dárky lásku Spasitelovu. Sama vánoční jedle je skandinávského původu, stejně jako dárky pod ní. Během třicetileté války se tento zvyk dostal do Německa, odkud přišel i k nám. V Praze se ozdobený vánoční stromek prvně objevil na počátku devatenáctého století a zvolna se šířil napřed v městech v zámožných vrstvách, pak i na venkově. Významným předělem byla prusko - francouzská válka v letech 1870 - 1871. Na Štědrý večer této zimy byly na rozkaz velitelů rozsvíceny vánoční stromy ve vojenských lazaretech, ubytovnách, ale také v zákopech. Snad to mělo vyvolat pocit domova, rodiny, iluzi míru... Zdá se, že v českých zemích přispěly k rozšíření vánočního stromku slavnosti, které pro děti svých zaměstnanců pořádala šlechta, přispívající významnou měrou k evropskému

kulturnímu transferu. Jednu z takových slavností pořádali od počátku 70. let 19. století na zámku Plasy Richard a Paulina Metternichovi:

“Sešly se děti z celé dědiny i s rodiči. Kníže se zvonkem, za ruku nejmenší děvčátko, uvedl v průvodu své hosty do velkého zámeckého sálu, dvě poschodí vysokého, kde stál krásný vánoční strom až do stropu, jasně osvětlený planoucími svíčkami. Na dlouhých stolech byly připraveny dárky, pro nuzné celé oblečení, kromě cukroví a ovoce. Úřednické děti byly poděleny cukrovím, bonbonierami a různými okrasami se stromu. Vedle toho jim byl vyhrazen ještě jeden den ve vánočním týdnu. Byly pohoštěny svačinou a velká tombola přinesla každému hezké překvapení.”

(Marie STRETTIOVÁ: *O starých časech a dobrých lidech*. Praha 1949, s. 148.)

Proměnami prošla i štedrá večere, než se ustálila na tradičním smaženém kapru a bramborovém salátu.

Ponecháme-li stranou oslavu narozenin a jmenin, zůstává typologie svátků, slavností, oslav a podívaných poměrně bohatá. Festivity lze klasifikovat podle sociálních aspektů, obsahu, zaměření a společenské funkce.

Na prvním místě jmenujme slavnosti a svátky svázané s církevním rokem. Církevní svátky studuje *heortologie*; od počátku byly dvojího druhu - svátky vztahující se k určitému pevnému datu (svátky stálé) a svátky pohyblivé, připadající na různá data. Svátky stálé připomínají hlavně narození a některé události ze života Kristova, osobnost a význam Panny Marie. Patří sem i všechny svátky světců, za něž byly považovány některé starozákonní osobnosti, apoštolové, křesťanští mučedníci a mučednice... Svátky pohyblivé (nejvýznamnější byly Velikonoce, od nich se odvozovala řada dalších) se vázaly k určitému dni v týdnu, případně k jiným svátkům, připadaly tedy na různá data. Pohyblivé svátky měly své názvy. Stálé a pohyblivé svátky jsou součástí církevního liturgického roku, který začíná první nedělí adventní, tj. čtvrtou nedělí před Vánocemi.

S církevním rokem byly spojeny i lokální slavnosti, poutě, posvícení. S náboženským životem souvisely (a souvisí) také slavnosti svěcení zvonů, kostelů, veřejných budov.

Pout' (*festum patrocinii*) je slavnost na památku svatého, jemuž je zasvěcen kostel v obci či městské čtvrti. Poutě se konaly ve městech i na venkově a v průběhu slavení byla stále výraznější světská stránka oslav: pout' byla festivitou, rekreací (nabízela odpočinek na čerstvém povětří, přiměřený tělesný pohyb) i příležitostí k sociální komunikaci. Poskytovala rovněž příležitost k seznámení, tanci, nejrůznější podívané, k nákupům dárků a dalších drobností. Byla příležitostí k obdarování. Hlavní náplní pouti tak zvolna přestávala být slavnostní mše ...

Ve velkém městě, kde měla každá čtvrť svého patrona, se posvícení či pout' konaly několikrát do roka, v Praze takřka celoročně. Nejranější poutí zde byla matějská, konaná 24.,

resp. 25. února původně v Horní Šárce. Ve stejném termínu přežila až do dneška, třebaže se musela několikrát stěhovat a v roce 1969 byl svátek sv. Matěje přeložen na 14. květen. Na Josefském náměstí, dnes náměstí Republiky, našla své místo vždy 19. března pouť josefská. Blízkost kasáren jí dodávala ráz vojenské parády. Další z poutí byla pouť v Emauzích, vyšehradská pouť se konala na sv. Petra a Pavla, prokopská pouť měla své místo v Hlubočepích, slavnost na sv. Markétu ve Hvězdě. Tyto pouti jsou nejpozději z konce 18. století. Nejslavnější a nejnavštěvovanější pražskou poutí byla pouť svatojánská, konaná 16. - 17. května. Poutníci směřovali ze Starého Města přes Karlův most, Mosteckou ulicí na Radeckého (Malostranské) náměstí a na Hradčany, k chrámu sv. Víta. Poslední velkou poutí v roce byla pouť svatováclavská, k níž patřilo pražské posvícení s tradiční svatováclavskou husou a koláči.

Posvícení (na Moravě hody) je podzimní slavnost, která se konala v neděli, na paměť vysvěcení místního kostela. Vznikla z pohanského zvyku oslavit sklizeň a duševně se připravit na příchod zimy. Proto posvícení zachovalo některé pohanské zvyky, např. stínání kohouta, shazování kozla; oba se konaly před tzv. před zlatou či pěknou hodinkou, tj. v pondělí po posvícení. Císař Josef II. ve snaze zredukovat počet svátků chtěl jako závazný den posvícení prosadit svátek na neděli po sv. Havlu (16. října), ale neuspěl - naopak, někde se pak konalo jedno posvícení v původním termínu, druhé v neděli po svatém Havlu (posvícení císařské). Na konci 19. století už se posvícení slavilo jen na vesnicích a malých městech. Zůstalo však v oblibě. Velká pozornost byla věnována Božímu tělu, což byl pohyblivý svátek slavený ve čtvrtek po svaté Trojici - mohl připadnout na některý čtvrtek mezi 21. květnem a 24. červnem. Slavnost byla každoročně dlouho připravována, pro školní mládež byla účast povinná. V slavnostním průvodu šli zpravidla představitelé jednotlivých řemesel, v městech, kde byla vojenská posádka, defilovali vojáci v slavnostních uniformách. Průvod končil před kostelem, procesí provázely fanfáry, zvonění a při bohoslužbách u oltářů se střílelo z hmoždířů. Procesí církev organizovala vždy za konkrétním účelem: odvrátit od komunity nebezpečí, vyprosit si dobrou úrodu či nějakou milost. V městech se každoročně konalo několik procesí.

Někdy docházelo ke spojení církevních svátků se slavnostními projevy určité profese. Tak tomu bylo v případě Ústí nad Orlicí, kde k lesku místní pouti přispívali "blaníci", tovaryši tkalcovského cechu, kteří o církevních svátcích, oblečení do slavnostní uniformy, kterou si sami navrhli, defilovali v ulicích města a vytvářeli špalír před kostelem. Malé Svatoňovice, městečko současně hornické, lázeňské a poutní (od počátku 18. století se sem konaly pouti k zázračné *Studance* se sedmi prameny) proslavily hornické parády. Horníci byli

reprezentační složkou náchodského knížecího dvora a k jejich povinnostem patřilo účastnit se ve stejnokroji s korouhví mše k hornickým patronům, církevních slavností u Studánky a poutí - během roku se ve Svatoňovicích slavilo šestnáct církevních svátků. Už v roce 1828 vévodkyně Kateřina Zaháňská věnovala svatoňovickým horníkům prapor z červeného hedvábí, zdobený zlatem a obrazem sv. Barbory, podobný prapor jim darovaly i její sestry, Johanna a Marie, v roce 1842. První hornická slavnost spojená s církevním svátkem je v pramenech doložena k roku 1845. Součástí hornických průvodů byla hornická hudba, která se těšila přízni náchodského panstva. Pohled na slavnost byl velkolepý - to, zda jde o hold hornickému řemeslu, či Panně Marii, nebylo zjevně podstatné. Svatoňovická hornická hudba zanikla po prodeji knížecích dolů Mirošovskému těžařstvu v roce 1895, tradice hornických svátků ale zůstala uchována až do 2. poloviny 20. století. Setkání hudebníků se konají také v současnosti každoročně v blízké Rtyni v Podkrkonoší (festival Koletova Rtyně, jehož součástí bývá společný “monstrkoncert”).

S hospodářským rokem byly spojeny slavnosti typu dožínek, dočesné (chmelařské oblasti) či vinobraní.

V průběhu 19. století doznívala ještě tradice měšťanských slavností. Jednalo se především o řemeslnické (cechovní) slavnosti (slavnosti v den patrona cechu, slavnosti “přenášení matky pokladnice”, slavnosti střílení na ptáka, slavnostní zábavy řemeslníků). Zrušení cechů na konci 50. let těmito starými zvyky otřásl, přesto se některé řemeslné svátky mající velkou publicitu v Praze udržely. Nejznámější byly krejčovský Slavník, ševcovská Fidlovačka, slavnosti podskalských plavců, sladovníků, cihlářů. Vesměs zanikly za 1. světové války, s výjimkou Fidlovačky, která přežila do 40. let 20. století, třebaže několikrát změnila své stanoviště.

Také slavnosti občůzkového a společensky zábavního charakteru se udržely dlouho - připomeňme občůzkové zábavy pekařů (*vometáči, kališi*), anenské zábavy cihlářů, anenský svátek staroměstských trhovyň, který se naplno rozvinul na konci 19. století, slavil se ještě koncem 30. let 20. století a byl obnoven po roce 1945 aj.

Významné postavení měly i takové veřejné slavnosti, které se sice konaly pod patronací a za součinnosti církve, ale jejich charakter byl profánní. Byly to korunovační a holdovací slavnosti, uvítání vladařů (později státníků), oslava jejich jmenin a narozenin, uvítání významných osobností politického a kulturního života při vjezdu do města či při průjezdu panstvím (regionem), jmenování a instalace nové městské rady, instalace purkmistra či starosty. Tyto svátky byly někdy doprovázeny “stromovými” slavnostmi,

nejviditelnější bylo zjevně sázení “císařských stromů” v roce 1854 u příležitosti svatby Františka Josefa I., a pak při jeho stříbrné svatbě v roce 1879.

Tradiční festivitou, bez níž se nástup nového panovníka nemohl obejít, byla korunovace. Připomeňme v této souvislosti, že to byla korunovace Leopolda II., která na konci 18. století přinesla módu “lidových svateb”, v nichž urození našli mimořádnou zálibu. Korunovace císaře Ferdinanda I. českým králem byla poslední českou královskou korunovací. Oslavy trvaly více než polovinu měsíce - od 1. do 19. září - začaly slavnostním představením ve Stavovském divadle, pro šlechtu následovalo pozvání k císařské tabuli (pánové v uniformě, k tanci ve fraku, dámy ve večerních toaletách), jeho zlatým hřebem byla samotná korunovace dne 7. září a důstojným završením velký slavnostní ples na Hradčanech, konaný 13. září. I tuto korunovaci provázela “lidová svatba”, kdy každé panství poslalo do Prahy jeden svatební pár.

Už na začátku 19. století se typologie slavností rozšířila o politicky a společensky motivované slavnosti, které se vztahovaly ke změnám ve společnosti, k slavnosti u příležitosti vyhrané bitvy či ukončené války. Každá slavnost je více či méně výrazem politických představ a období 19. století bylo v Čechách navíc obdobím národního hnutí. Významnou společenskou událostí byly slavnosti spojené s položením základního kamene k významným stavbám (připomeňme alespoň položení základního kamene k Národnímu divadlu 16. května 1868, kdy součástí národního svátku bylo přivážení kamenů z památných míst českých zemí) či od 40. let oslavy spojené s příjezdem “prvních” vlaků.

V posledních desetiletích 19. století se v Evropě objevily národní (státní) svátky.

Po vydání zákona o spolkovém a spolčovacím právu v listopadu roku 1867 přibýly slavnosti předání a svěcení spolkového praporu. Navazovaly na tradici roku 1848, na svěcení praporů národních gard a na nedávné svěcení praporů Sokola a Hlaholu z roku 1862. Na konci 60. let měly tyto slavnosti už téměř závaznou strukturu, skládající se ze tří základních programových složek. Nejdříve pocta hlavním aktérům, matce a kmotřím praporu (kmoťři, běžní na počátku 60. let, vymizeli) formou ranního, později předvečerního pochodňového nebo lampionového průvodu a zastaveníčka. Následovala vlastní slavnost většinou spojená se mší. Slavnost završila zábava. Rámec celé slavnosti tvořil zpravidla průvod tzv. banderí, družin jezdců na koních, zástupců nejrůznějších existujících spolků ve spolkových stejnokrojích a s prapory, slavnostně oblečených družiček, matky a kmoter praporu.

Na podobu festivit měla vliv (především v první a druhé fázi vzniku moderního národa) spolupráce vlastenecké inteligence s řemeslnictvem, případně s podnikatelskou buržoazií. V národnostně zjitřeném prostředí českých zemí mívaly tyto politické slavnosti

zpravidla podobu manifestace a demonstrace realizované u příležitosti převratných změn a jejich výročí (především zrušení roboty, výročí upálení Jana Husa aj.), ale i u příležitosti výročí narození či úmrtí významných představitelů českého kulturního a politického života.

Významnými národními slavnostmi s politickým podtextem byly dvě velké pražské výstavy, které proběhly v první polovině 90. let. První z nich, Jubilejní výstava, měla být původně česko-německým podnikem, oslavou stoletého výročí, jež uplynulo od první průmyslové výstavy (tzv. Warenkabinet) konané v roce 1791 v pražském Klementinu (opravdu první byla však výstava – *velký trh tovarů království Českého* - konaná roku 1754 na zámku hraběte Rudolfa Chotka ve Veltrusích). Čeští Němci se nejdříve na Jubilejní výstavu 1891 důkladně připravovali a chtěli ji pojmout jako soutěž s Čechy, ale nakonec, popuzeni neúspěchem jednání o punktační články, ji bojkotovali. Výstava se tak stala triumfem českého národního hnutí. Pozornost vzbudila instalace České chalupy, umělého výtvaru architekta Antonína Wiehla a tesaře Antonína Kubeše. Úspěch České chalupy přivodil myšlenku uspořádat výstavu věnovanou jen a jen českému lidu a jeho umění. Myšlenka se stala skutečností na jaře 1895, kdy přivítala návštěvníky Národopisná výstava československá. Předcházely jí desítky místních a oblastních národopisných výstav a sjezdů, uspořádaných okresními a místními odbory Národopisné výstavy, na nichž bylo slyšet především mladočechy. Do národopisné práce vstoupila politika - snad proto zde nebyla realizována plánovaná expozice týkající se života českých dělníků. Jinak se však výstava setkala s velkým úspěchem nejen u návštěvníků domácích, ale i cizích. Obě výstavy inspirovaly řadu dalších lokálních a regionálních výstav (“krajinské” výstavy), bez významu nebyla ani výstava Obchodní a živnostenské komory v Praze, konaná roku 1908 při příležitosti 60. výročí panování císaře Františka Josefa I. Vedle výše zmíněných nabývaly na významu podobné akce úžeji zaměřené, například výstavy malých strojů (Praha 1894, Plzeň 1897, byly důležité hlavně pro maloživnostníky), výstavy elektrické, zemědělské, výstavy automobilů, zemědělských strojů apod. Některé z nich byly jednorázové, jiné se konaly pravidelně (např. svatojanská výstava hospodářských strojů v Praze). Pro majetnější občany samozřejmě představovaly vítaný cíl výstavy světové, pořádané od poloviny 19. století (první roku 1851 v Londýně) v předních evropských a amerických městech. Výstavy byly chápány také jako místo, kde lze nabýt nových odborných poznatků, a proto například obchodní a živnostenské komory, ale i jiné instituce poskytovaly vybraným zájemcům finanční příspěvek na cestu.

V prostředí české městské společnosti se pořádaly různé zábavy a slavnosti jako napodobeniny lidových zvyků a obřadů, slavnosti v lidovém tónu. Někdy měly tuto “krojovanou podobu” i dobročinné bazary, tedy sociálně motivované slavnosti (vedle

dobročinných bazarů např. slavnosti vánočního stromu či pověstné “květinové dny”, konané v letech první světové války).

Během druhé poloviny 19. století přibývalo dělnických slavností, ne vždy politicky a třídně motivovaných, zato s vlastními symboly a kulturou. Jejich vrcholem byly od 90. let už politicky zaměřené oslavy 1. máje. Slavilo se např. i otevření dělnického domu, objevovaly se tělovýchovné slavnosti, výlety do přírody.

Původně městský charakter školních slavností se změnil - školáci slavili i na venkově. Příležitostí (pomineme-li zmíněnou účast na církevních svátcích) byl závěr školního roku, mající podobu veřejných zkoušek a veřejného vyznamenání *nejmravnějších a nejpilnějších* žáčků a studentů. Konaly se ve školách veřejných, soukromých, smíšených, chlapeckých, dívčích, ve školách židovských, ba i v opatrovnách a mateřských školách. Do této skupiny patří i slavnosti matiční a slavnosti feriálních osad. Zato studentské slavnosti (majáles, studentské merendy) podobně jako slavnosti vojenské zůstaly městskou záležitostí.

Z reprezentačních slavností jmenujme podniky spolkové, stavovské, městské s historickými a historizujícími reminiscencemi, výstavní a tělocvičné slavnosti, městské slavnostní zábavy: besedy, bály, plesy, výlety do přírody, střelecké a konečně sportovní slavnosti.

Po vzniku Československé republiky se veřejné svátky začaly rozlišovat na svátky církevní (Nový rok, Tři králové, 25. a 26. prosinec, svátky velikonoční a svatodušní, Nanebevstoupení Páně, Petra a Pavla, Cyrila a Metoděje jen na Moravě, Nanebevzetí Panny Marie, sv. Václava, jen v Čechách, Všech svatých, Početí Panny Marie) a občanské (6. červenec, 28. říjen a 1. květen).

Ještě v 19. století vyvstala všem svátkům spojeným se slavnostní podívanou konkurence: byly jí nejrůznější produkce, které uspokojovaly především zvědavost publika, jeho touhu po napínavé či jinak zvláštní podívané. Nabízeli ji komedianti, artisté, zvěřince, znetvoření jedinci a od počátku 19. století i cirkusy, které byly vyhledávány a těšily se pozornosti publika všech věkových kategorií i všech sociálních vrstev.

V Praze se většina velkých produkcí odehrávala na prostranstvích mezi Senovážným a Josefským náměstím. Oblíbený byl i prostor před Platýzem. Produkce se konaly také v Královské oboře, na Karlově náměstí nebo na některém z vltavských ostrovů. Pořadatelé a realizátoři těchto “uměleckých” podívaných měli smysl pro reklamu, ať už pomocí slova tištěného (plakáty, *cedule*, nebo oznámení v novinách), případně mluveného. Taková propagace bývala zpravidla velmi halasná, někdy provázená hudební či taneční produkcí, tudíž nepřehlédnutelná. Nepřízeň počasí, diváků i věřitelé provázeli v Praze na Slovanském

ostrově na jaře a v létě roku 1818 cirkus paní Marie Dallmayerové, lépe dopadl ve 40. letech cirkus Jana Křtitele Loissela. Cirkusy i ostatní veřejné produkce reagovaly na politické a společenské události: po napoleonských válkách se v manéžích objevovali ruští kozáci i Napoleonovi vojáci, v době občanské války ve Spojených státech “praví” američtí Indiáni, polární objevy přáli Eskymákům a ledním medvědům.

Obecenstvo přitahovaly i různé technické hříčky, v 70. letech to byla dioráma, kterou později vystřídala první biografická představení. Vynález bratří Lumièrů nejdřív učaroval architektům Janu Kříženeckému a Josefu Františkovi Pokornému. Francouzský vynález si přivezli z Paříže, spolu s Josefem Švábem-Malostranským natočil Kříženecký několik 17 m dlouhých filmových veseloher, které pak byly předváděny ve zvláštním pavilonu na *Výstavě architektury a inženýrství* pořádané v Praze.

Počátky kinematografie jsou spojeny s obdobím kočovných kin. Majitelé kinematografických podniků využili při šíření tohoto nového vynálezu osvědčené formy kočujících atrakcí – tak byla veřejnost ostatně seznámena i např. s fonografem, mikroskopem či rentgenem. Vlastníci kočovných kinematografů nakupovali filmy francouzské, anglické, americké a zčásti i německé – kinematografii nacionální vášně alespoň zpočátku nezasáhly. V dalších letech však získaly francouzské filmy převahu a léta 1903 – 1914 už patřila jednoznačně francouzskému filmu. Filmová tvorba se postupně z malovýroby měnila ve velkovýrobu a v Evropě začaly vznikat půjčovny filmů. První vídeňská půjčovna Films et Kinematograph Co. vznikla v druhé polovině roku 1906, na území monarchie však v téže době pronikla pařížská společnost Pathé-Freres, která se zaměřila na “pronájem” filmů. V Čechách založila roku 1907 svá první stálá kina – v Plzni a Liberci. Jinak však byla kina v českých zemích odkázána na vídeňské půjčovny. První koncesovaná centrála pro půjčování filmů vznikla v Praze až v únoru 1909.

V roce 1901 založil v Praze první stálý biograf Viktor Ponrepo, vlastním jménem Dismas Šlambor (1858-1926). Zařízení se původně jmenovalo *Divadlo živých fotografií*. Ponrepo rovněž uspořádal několik kinematografických představení v dalších městech. Jeho produkce byly proslavené tím, že promítání filmu bylo provázeno mluvenými poznámkami a vysvětlivkami, které byly často tak originální, že mnoho Pražáků vyhledávalo tento malý biograf i tehdy, když už v Praze existovala velká a moderní kina.

Právní základ pro provoz kinematografů byl dán ještě v meziválečné Československé republice dvorským dekretem z roku 1836 a ministerským nařízením z roku 1912. Kina byla provozována na základě licencí, při jejichž udělování byla dávana přednost obecně prospěšným korporacím. Největší počet licencí získaly postupně sokolské jednoty.

Literatura:

- Václav FROLEC: *Rituály a slavnosti v procesu modernizace (Analýza situace v českých zemích)*. In: Město: prostor, lidé, slavnosti. Sborník příspěvků X. strážnického symposia (18.- 19. 10. 1988). Ed. Václav Frolec. Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, Uherské Hradiště 1990, s. 13 - 28.
- Milan HLAVAČKA: *Jubilejní výstava 1891*. Praha 1991.
- Jana HRABĚTOVÁ: *Svátky a slavnosti v Poděbradech do začátku 20. století*. In: Město, lidé, prostor, slavnosti. Sborník příspěvků X. strážnického symposia (18.- 19. 10. 1988). Ed. Václav Frolec. Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, Uherské Hradiště 1990, s.138 - 146.
- Mirjam MORAVCOVÁ: *Měšťanské a dělnické slavnosti ve struktuře festivit Prahy druhé poloviny 19. století*. In: Documenta Pragensia XII, s. 215 - 221.
- Jiří PEŠEK: *Slavnost jako téma dějepisného zkoumání*. In: Documenta Pragensia XII: Pražské slavnosti a velké výstavy. Sborník příspěvků z konferencí Archivu hlavního města Praha 1989 a 1991. Praha 1995, s. 7 - 27.
- Blanka SVOBODOVÁ: *Slavnost svěcení spolkového praporu jako projev národně politické aktivity na přelomu 60. a 70. let 19. století v Praze*. In: Documenta Pragensia XII, s. 203-214.
- Zdeněk ŠTÁBLA: *Vývoj filmového obchodu za Rakouska-Uherska a Československé republiky (1906 – 1939)*. Filmový sborník historický 3, Český filmový ústav 1992, s. 5 – 48.

IV. 2. Sociabilita

Formy sociability

Společenstvím ve smyslu “spolčování” je jakékoli shromáždění nejméně dvou lidí, shromážděných s jiným než pracovním cílem. Každé společenství nabízí různé možnosti sdružování, různé formy sociability. Pod pojem sociabilita můžeme zahrnout to, co Durkheim nazývá kolektivními formami vědomí.

Sdružování - ponecháme-li stranou jednu z jeho významných podob, totiž soukromé vzájemné návštěvy - dlouho zůstávalo především městskou záležitostí, od středověku do dvacátého století bylo součástí městské politické kultury, která existovala paralelně s oficiální městskou, později komunální politikou. Sdružování plnoprávných členů městských komunit mohlo mít různou formu - cechu, náboženského bratrstva, literátského kůru, barokní sodality, svépomocného a podpůrného bratrstva. Osvícenství k nim přidalo (nikoli vždy ryze městské) vzdělanecké akademie a učené společnosti - jako příklad uveďme v našich zemích Královskou českou společnost nauk a Vlastenecké muzeum v Praze. Od devatenáctého století přibýly i spolky - ještě před rokem 1848 například Jednota pro povzbuzení průmyslu v Čechách a Měšťanská beseda. Vznikají jednak jako doklad sílící národní emancipace a sebevědomí, ale i v důsledku snahy katolické církve vyrovnat se s proměnami formující se občanské společnosti. Především po polovině století, v souvislosti s přijetím konkordátu, vznikaly církevní spolky a společenství. Spolky jako forma sociability se prosazují i mimo město, na venkově.

IV. 2. 1. Vzájemné návštěvy

Vzájemné návštěvy představovaly nejjednodušší, nejvolnější a nejspontánnější formu sociability. I ona však byla určována určitými pravidly, která bylo nutno ještě po celé devatenácté století bezvýhradně respektovat, nejen v prostředí vyšších, ale i kultivovaných středních vrstev. Pravidla diktovala společenská výchova, s níž byly děti uvedeného sociálního prostředí seznamovány od nejútlejšího mládí. Každý národ si v průběhu staletí vytvořil vlastní společenské způsoby a řády, které usnadňovaly společenský i rodinný život. Zintenzívněním mezinárodních kontaktů se zásady společenské výchovy sblížovaly a také zjednodušovaly. Přesto zůstala řada pravidel obligátní a poukazovala na kulturní úroveň národa, společnosti, ba i rodiny. Úpadek společenské kultury vždy byl a stále je projevem snížení kulturní úrovně té které společnosti.

Pravidla společenské výchovy se týkala každodenní reality a zahrnovala zásady zdravení, setkávání, stolování, chování na ulici i v dopravních prostředcích. Pokud se týče sociability, týkala se především návštěv. Stanovila jejich denní dobu a trvání: 15 minut pro návštěvy oficiální, gratulační a soustrastné, konané mezi 11. a 12. hodinou dopolední, při nichž se nepodává občerstvení. Pro společenské návštěvy bylo vyhrazeno odpoledne, zpravidla mezi 17. a 19. hodinou, podávalo se při nich občerstvení. Městské vrstvy převzaly šlechtický model pozdního společenského oběda (*diner*) a večere (*souper*). Z Anglie se sem na počátku dvacátého století dostal *lunch* (vydatnější přesnídávka v poledne), *garden party* (zahradní slavnost s občerstvením a osvětlením) či *piknik* (jídlo v přírodě). Poměrně pomalu a ne zcela úspěšně se v českém maloměstském prostředí prosazoval vznik anglického odpoledního čaje.

Raut (původně studené občerstvení v pozdních večerních hodinách, například po divadelním představení) se před první světovou válkou vyskytoval v našich zemích jen ojediněle.

IV. 2. 2. Salony

IV. 2. 2. 1. Vymezení pojmu

Jednou z forem sociability, která sehrála především v prostředí elit důležitou roli, byly salony. Slovo *salon* se dnes v češtině běžně používá, a pokud chybí v Jungmannově česko-německém slovníku, setkáme se s ním už v nejstarších českých encyklopediích. Heslo v Riegrově Slovníku naučném z roku 1870 jej definuje jako “větší a zdobnější pokoj neb síň v domě, v které návštěvy se přijímají.” Původní Ottův Slovník naučný je poměrně stručný, charakterizuje salon jako jednu z místností v bytě a dodává: ” [Salon] slove též společnost, jež do s-u jistého dochází v stanovené dni k zábavě literární, aesthetické, hudební.” Přesnější definici salonu nalezneme v nevelkém populárně psaném článku Václava Žáčka, který v dubnu roku 1940 uveřejnil v Národní politice pod názvem *Pražské salony XIX. století*: “Salonem se rozuměl užší kroužek jednotlivců, scházejících se v domácnostech některého významného uměleckého nebo politického pracovníka [sic!]. Na jejich schůzkách se debatovalo o všech aktualitách soudobého života. Jedni tu překvapovali svou duchaplností a učeností, jiní svými uměleckými schopnostmi jako hudebníci a zpěváci, básníci a spisovatelé tu předčítali své novinky.”

V prostředí evropské aristokracie představoval salon důležitou součást společenského života. Byl nejen prostorem k setkávání, ale i tím, čím jsou dnes informační média, předcházela moderní kavárny či zájmovému sdružení. Měl svá vlastní pravidla, svou řeč, svůj

styl, svoji kulturu. Byl výrazem životního stylu určité společenské vrstvy. Vytvářel veřejné mínění, formoval vkus, rozhodoval o osudech uměleckých děl, přitažlivosti filosofických škol, ba i o osudu jednotlivců, prosazoval *své lidi* na rozhodující místa (což zpravidla nebývalo ve státním či správním aparátu). Už z tohoto výčtu je zřejmé, že salon byl společenskou *lobby*. Třebaže většina salonních komponentů byla proměnlivá, salon vždy charakterizovala pevná *adresa*, pevný den setkávání (*jour fixe*), konkrétní *osoba*. Rozhodující náplní salonu byla debata, v níž bylo třeba respektovat určitá pravidla. Lidé v salonu mluvili o filosofii, literatuře, hudbě, výtvarném umění nebo politice, součástí salonní zábavy bývaly hudební produkce, dramatické scénky, ba i divadelní představení.

IV. 2. 2. 2. Salony v Evropě

Třebaže kolébkou salonu je Francie, rokoko bylo dobou salonů i v ostatní Evropě. Vznikly pod vlivem šířícího se francouzského osvícenství, které v průběhu osmnáctého století pronikalo i do střední Evropy. Myšlenkové proudy přicházely z Francie nejdříve do Německa, kde se významnými učeneckými centry staly hlavně Lipsko a Drážďany. Ideje francouzského osvícenství se ve střední Evropě střetaly s domácí tradicí. S jistou dávkou zjednodušení můžeme říci, že tento myšlenkový import se na prvním místě musel vyrovnat s nebývale důležitou rolí církve ve společnosti a politice, a to jak v zemích katolických, tak protestantských. Středoevropský intelektuální život vycházel tradičně ze dvou center: jednak z aristokratických dvorů, jednak z klášterních komunit pozdně feudální katolické církve. Od sedmdesátých let osmnáctého století přibýval postupně třetí typ - tajné společnosti, zednářské lóže. Již toto velmi hrubé nastínění dává poznat základní odlišnost středoevropského a západoevropského, resp. francouzského intelektuálního života, který se ve Francii 18. století rozvíjel již zcela mimo církve. Přičtěme k tomu skutečnost, že ve střední Evropě společnost dlouho respektovala "model fraucimoru": představu nezbytné společenské segregace mezi oběma pohlavími, striktního oddělení mužských a ženských aktivit, mužského a ženského světa.

Rozkvět středoevropského šlechtického salonu spadá do posledních desetiletí osmnáctého století, tedy do doby, kdy ve Francii umírá většina velkých francouzských filosofů a anglomanie vytlačuje francouzský esprit v konverzaci, kulinářství, umění i oblékání. Městem salonů se postupně stávala Vídeň, kořeny tohoto jevu je třeba hledat už před polovinou století. Snaha napodobit Francii, francouzský dvůr a francouzskou aristokratickou společnost byla zřetelná. Lze tedy říci, že vídeňský salon se - jako jistá kopie

salonu francouzského, byť s odlišnými rysy - zrodil ke konci vlády Marie Terezie, kdy se stal hlavním výrazem sociability vídeňských horních vrstev.

IV. 2. 2. 3. Osvícenské salony v Čechách

Salony v českých zemích byly plodem středoevropského prostředí. V Čechách osmnáctého století nikdy nenabyl salon takového rozmachu a důležitosti jako ve Francii, nikdy netvořil základní formu sociability privilegovaných společenských vrstev. Také účast žen zde byla méně výrazná. V salonech, které existovaly v českých zemích koncem 18. století, nelze mluvit o “matriarchálním prostředí” jako protikladu “patriarchálního prostředí” dvorské kultury, abychom použili slov německé badatelky Vereny von der Heyden-Rynsch. Vysvětlení této skutečnosti je zatím - pro nedostatek pramenů - toliko hypotetické. Jedním z důvodů malé účasti českých šlechticů na duchovním životě společnosti mohla být jejich častá těhotenství - francouzské současnice plodných českých šlechticů, využívající některých kontraceptivních metod, přiváděly na svět daleko menší počet dětí. Ve střední Evropě zůstávají tradiční ženské ctnosti v platnosti. Přesto ve středoevropském - potažmo i českém - prostředí existovaly výjimky. V každém případě však až do počátku 19. století zůstával hlavní postavou, činitelem i organizátorem pražského i vídeňského salonu muž. Většinou se jednalo o svobodného zednáře, vždy o muže zcestovalého, zajímajícího se o vědu, politiku, národohospodářství, filantropii, muže obeznámeného s evropskými literárními a uměleckými novinkami.

V českých salonech zaujímali sice vedle aristokracie důležité místo i příslušníci vzdělané buržoazie – vždyť v osmdesátých letech počet úředníků v Praze prudce stoupl a tato měšťanská inteligence se začala významně podílet na společenském a intelektuálním životě Prahy. Podobné složení měly také salony na venkovských sídlech české zemské šlechty, kde vedle stálých návštěvníků pražských, doprovázejících svého zaměstnavatele i na jeho letní sídlo, najdeme rovněž nepočetnou intelektuální elitu místní. V salonech tak byly zastoupeny aristokracie, klérus, radní honorace, nezávislá inteligence (lékaři, advokáti), univerzitní studenti. Nicméně v salonu českém byla tato sociální heterogenost výslednicí klientských vztahů, jejichž prostřednictvím mohli neprivegovaní participovat na společenském životě privilegovaných.

Pokud se jedná o šlechtické salony v Praze, jednalo se převážně o salony české zemské šlechty, které sehrály velmi důležitou roli v prvním období (období učeneckého zájmu o český jazyk a literaturu) procesu tradičně nazývaného národní obrození. Tyto salony, ať se nacházely v Praze, či ve venkovských sídlech šlechty, měly charakter uzavřených společností.

IV. 2. 2. 3. 1. Zařízení salonu

Zařízení salonu popisuje Ottův slovník naučný: "Disposičně zaujaly salony onu prostoru, která byla v prvním poschodí ponechávána pro sál. Výzdoba jejich se řídí zámožností majitele paláce nebo i domu, ale má přece pravidelné charakteristické znaky: Štukaturu stropů a stěn, jsou-li tyto potaženy tapetami nebo tapisériemi, nebo dřevěné obložení, bohatě vyřezávané. Strop a stěny jsou vyzdobeny freskami. Nezbytné jsou krby, obložené mramorem, a zdobené dveře. Zařízení salonů se skládá ze stolků, geridonů, křesel a židlí. Doplněním je visací mohutný lustr, girandoly, zrcadla a plastiky. Obrazy, kromě portrétů, v salonech nebývají." V salonech se nacházely nejrůznější typy pohodlného sedacího nábytku, hlavně pohovek pro posezení více osob při společenských příležitostech. Šlechtický salon byl vyzdoben malbami, jež byly často výsledkem sběratelské vášně majitele paláce. Vzhledem ke skutečnosti, že jednou z rozhodujících zábav návštěvníků českého šlechtického salonu byla hudba, patřily k inventáři i rozměrnější hudební nástroje - clavicembala, klavíry či harfy.

IV. 2. 2. 3. 2. Aktivity v osvícenském salonu

V českých salonech, jež vznikaly právě v období zesilující se šlechtické opozice vůči centralizující Vídni, zaujímala politika hned od počátku prvořadé postavení. Diskutovalo se o politických i cenzurních otázkách, ale i o literatuře, hudbě a umění. Téměř všichni z majitelů salonů byli zednáři - tato skutečnost určovala další téma rozhovoru a směr činnosti: filantropii. Horlivě pěstovaná filantropie je sama o sobě dalším z rysů, který odlišuje salony pražské od salonů pařížských, ba zůstává jednou z důležitých charakteristik pražských salonů ještě ve druhé polovině devatenáctého století.

Rozhodující složkou činnosti českých salonů bylo pěstování jazyka, literatury a organizace vědeckého života. Měly-li některé francouzské salony těsnou vazbu na Akademii, pak byla činnost salonů českých úzce spojena s úsilím směřujícím k založení zemské učené společnosti. Salony plnily v obou zemích též úlohu *moderních informačních medií*. Třebaže novin a časopisů přibývalo, číst je nebylo stále příliš obvyklé a ne vždy se tisk setkával s kladným ohlasem. Mluvené slovo a konverzace si uchovávaly prioritu.

Skutečným specifikem českého šlechtického salonu posledních desetiletí 18. století byl *jazykový program*, učenecký zájem o český jazyk a literaturu. Společnost se zde zabývala hledáním jazykových norem a cest ke kodifikaci češtiny jako spisovného jazyka. Jazykový program šlechtických salonů zatím nesměřoval k intelektualizaci národního jazyka.

IV. 2. 2. 4. Salony počátku 19. století

Na rozdíl od Francií dosahuje šlechtický salon v rakouských zemích jistého vrcholu právě v období napoleonských válek. Realita francouzské revoluce a jejích destruktivních následků posílila loajalitu šlechty vůči císaři, centrem aristokratické společenské aktivity se jednoznačně stala Vídeň.

Rozmach zdejších salonů dokládají jednak svědectví návštěvníků města na Dunaji, jednak deníky či memoáry účastnic či přímo hlavních akterek těchto salonů. Vídeňský salon existuje ve dvou variantách. Jsou to salony *první společnosti*, významných aristokratických domů, staré rodové šlechty, společensky homogenní salon aristokratických rodin stojících na vrcholu sociální hierarchie, jejichž příslušníci měli přístup ke dvoru. Salony *druhé společnosti* byly místem setkávání bankéřů, lékařů, úředníků, důstojníků nobilitovaných po polovině 18. století, salony otevřené významným osobám neurozeného původu. Více se blížily klasickým salónům francouzským nejen díky propustnosti společenských bariér, ale i pokud se činnosti týče: mecenáši rakouských hudebních skladatelů pocházeli právě z těchto řad.

Podobu salonů prvního a druhého desetiletí 19. století známe z vyobrazení učitelů kreslení či urozených malířů-diletantů, méně ze soukromé korespondence či deníků. K důvěrným hovorům sloužila speciálně provedená sedačka pro dvě osoby, koncipovaná tak, aby se dalo rozprávět bez strnulého natočení hlavy, jinak měly salony většinou střízlivé empírové vybavení, mobiliář byl rovnoměrně rozestaven kolem stěn, vše působilo poměrně chladně. Až od poloviny 30. let historismus - zdánlivě paradoxně - kladl důraz na útulnost a pohodlí interiéru.

Salonní setkání v Praze, která našla svůj důvod pokaždé, když město žilo ve znamení nějaké významné politické události, se od setkání ve Vídni nelišila. Na rozdíl od salonu osvícenského byly salony tohoto období více kosmopolitní. V Čechách se šlechta spíše než v Praze bavila na svých venkovských rezidencích - připomeňme divadelní a hudební produkce na sídlech Schwarzenbergů, Lobkowitzů, Kinských, Schliků a dalších. Stejně jako salony osvícenské i salony tohoto období se na podzim, v době honů, přestěhovaly na venkovská sídla šlechty.

Pokud doba vyžadovala loajalitu k habsburskému domu, pak válečné a politické nasazení mužů přivodilo v salonech aktivnější podíl žen.

IV. 2. 2. 5. Počátky jazykově českého měšťanského (občanského) salonu

V českých zemích pokračovala geneze salonu, a to nejen ve šlechtickém prostředí. Objevily se smíšené šlechticko-měšťanské salony, provozované bez výjimky některým

bohatým pražským měšťanem. K proslulým patřil v letech 1811 - 1827 salon advokáta Jana Měchury, muže, jenž získal bývalý Mac Newenovský dům. Nacházel se v předním traktu tohoto pozdně barokního paláce. Jednalo se o salon pánský, třebaže Měchurovy dcery, hráčky na harfu, a jeho pěvecky nadaná neteř se podílely na hudebním programu. Salonní společnost byla uzavřená, mluvilo se německy, o tom, že návštěvníci salonu patří mezi elity tehdejší Prahy, nikdo nepochyboval: třebaže nebyli všichni urození, byli bohatí, vzdělaní a styk se šlechtou je povznášel. Jistě si toho byl vědom i František Palacký, který do Měchurova salonu přišel poprvé 29. června 1825. Jeho manželství s Terezií Měchurovou umožnilo, aby salon v letech 1827 - 1853 pokračoval a částečně převzal klientelu salonu měchurovského. V salonu u Palackých se tak od konce dvacátých let stýkal starý svět Kašpara Šternberka, Egona Erberta, rytíře Jeníka, doktora Helda a dalších se světem českých literátů a buditelů. K dalším významným salonům doby předbřeznové patřil salon Anny Musilové, rozené Jungmannové, provozovaný v otcovském domě na dnešním Jungmannově náměstí.

Salonní kultura dvacátých a třicátých let 19. století byla kulturou jazykově neutrální (Frank Bold nazývá takové salony “předdemokratickými”) - konverzační jazyk zde nehrál roli distinktivního činitele. Převládala němčina, v šlechtickém prostředí přetrvávala francouzština, do módy přišla angličtina (kterou však její obdivovatelé neznali do té míry, aby ji mohli použít k salonní konverzaci). Staropražské měšťanské salony byly místem setkávání spřátelených rodin, bezděky kopírujících klientské vztahy někdejších salonů osvícenské šlechty: do salonu docházel rodinný lékař, o hudbu se postaral učitel či vychovatel, ke společnosti někdy patřili i zaměstnanci pána domu. Společnost nebyla velká, čas setkávání spíše nahodilý.

Jazykově česká kultura se utvářela zprvu mimo salon. Není divu - své spojence nehledají nositelé českého národního programu už mezi šlechtou, ale mezi “lidem”. Přeje tomu jak romantismus s vizí “dobrého divocha”, tak objektivní důvody. Připomeňme si v této souvislosti, jak dlouho vládly českému povědomí kýčovitě výjevy chudých chaloupek a prostých kolébek, v nichž se *vylihli* národní buditelé. V takovém prostředí se skutečně salonu nedařilo, a kodifikaci jazyka vhodného ke společenské konverzaci rovněž ne.

Přítom se zárodky českého měšťanského salonu objevily už v osmdesátých letech osmnáctého století, ale zůstávaly spíše výjimkou potvrzující pravidlo. Pravý důvod opožděného nástupu jazykově českého měšťanského salonu je třeba hledat jinde, v plebejském charakteru utvářející se české společnosti. Převládající formu její sociability vystihl Ladislav Quis výrokem o hospodě, která byla “nejmilejším útlukem českých dušiček”. O tom, že se v nefalšovaném českém hostinci nedařilo společenské konverzaci ani dalším

normám salonního života, však nelze v nejmenším pochybovat. Pár pražských salonů, třebaže *biedermeier* vedl k jejich zútulnění, umožnil výraznější vyjádření osobnosti majitele či majitelky salonu a vytvořil nezbytnou intimitu k nehluché a zajímavé konverzaci, nemohl v očích pánů v konkurenci hostince obstát.

IV. 2. 2. 6. Hra na salon?

Salonní kultura se mohla stát - vedle převládající "patriarchální" kultury hospodské - kulturou "matriarchální". Vtažení žen do utváření jazykově českých sociálních struktur bylo předpokladem úspěchu. Salon nepatřil do řádu věcí každodenních, vyznačoval se rituály, byl jako stvořený k tomu, aby se stal konvencí. A společenské konvenci, jak si povšiml především J. K. Tyl (a kromě něj, jak dále uvidíme, F. L. Rieger), podléhají především ženy. K práci pro národ je lze přilákat nejen zábavou, ale i salonem.

Praha bachovského neoabsolutismu nabízela možnost sdružování v různých neformálních kroužcích, lidé se setkávali, muži v hospodách, ženy spíše v soukromých bytech, v oblibě zůstaly domácí bály, ale rozvoji národnostního cítění, dosud křehkému v ženské části národa, doba příliš nepřála. Převládající formou ženské sociability byly ritualizované návštěvy a kávové dýchánky. Kontinuita podobných setkání, odehrávajících se v odpoledních hodinách, nebyla nikdy přerušena, ani jejich podoba se oproti době předbřeznové příliš nezměnila. Rozhodně nepředstavovala prostředí, z nichž by mohly vyjít nějaké celospolečensky významné impulsy. Salonní život se však v Praze pěstoval - Václav Žáček rozdělil pražské salony doby bachovského absolutismu na "šlechtické" a "občanské". Protože šlechtické našel v jazykově českém prostředí jen dva, salon barona Villaniho a salon knížete Thurn-Taxisa, tedy salony, které nejen svou klientelou, ale i svou *múzou* (jak manželka barona Villaniho, tak kněžna Thurn-Taxisová byly neurozeného původu) patřily jednoznačně mezi salony "občanské", není toto dělení použitelné. O působení měšťanských salonů v Praze svědčí dále povídka J. V. Friče *Život sváteční*, uveřejněná roku 1855 v almanachu Lada Niola, i dochovaná informace, že na svatého Josefa roku 1858 uspořádala druhá manželka autorova na počest jmenin svého muže salonní *dýchánek*. Zúčastnili se především příbuzní a literáti z okruhu Máje. Četlo se z připravovaných literárních děl, deklamovalo, Frič seznámil posluchače se svými překlady francouzského písničkáře Bérangera, hrály se divadelní scénky.

Nicméně skutečných literárních (salony filosofické neměly vůbec naději vzniknout, v Čechách se filosofii nikdy příliš nedařilo) salonů bylo stále v Praze málo. Způsobil to nejen nedostatek tradice či konkurence hostinců, překážkou byla i velmi konzervativní představa o

využívání jednotlivých místností bytu. Nezapomeňme, že česká elita šedesátých a sedmdesátých let pocházela většinou z plebejských vrstev. Tradice *parádního pokoje*, který byl celý rok vzorně uklizen a uzavřen, byla příliš silná. Reflexe absence salonu coby nedostatku české společnosti byla stále častější - objevovala se v ženském tisku, ženské preskriptivní literatuře, po literárním salonu volali literáti.

Navzdory těmto pochybám skutečné salony, kde se lidé scházeli k hovorům o národu, literatuře, hudbě, politice, salony mající svá pevná pravidla, *mízu* a stálou klientelu, v Praze od přelomu šedesátých a sedmdesátých let existovaly. Nebylo jich mnoho (salon u Braunerů, později u Riegrů aj.) a jejich prvořadým úkolem nebylo dořešit problém národní emancipace, ale scházet se v příjemné, podnětné a duchaplné atmosféře. Nikoli “hra na salon”, ale skutečný salon, se širokou škálou konverzačních námětů, možností hudebních a divadelních produkcí a pravidelným masopustním plesem se zrodil v rodinách, kde žila salonní *tradice* a kde k otevření salonu existovaly i nezbytné materiální předpoklady, nejen dostatečná zámožnost rodiny, ale také velkoryse řešený dům či byt. Salon musel mít potřebný prostor, dostatek sedacího nábytku, obrazy na zdech, hudební nástroj, bibeloty pro potěšení oka.

Bezpečně víme, že tato setkání nepostrádala základní atributy salonu: pevné datum, stálou klientelu, schopnost plynule přecházet od jednoho konverzačního námětu k druhému, dobrou informovanost. Jejich hosté měli vliv na širší společenské, eventuálně i politické dění.

Předpokladem vzniku literárního salonu, srovnatelného s proslulými salony předrevoluční Paříže, byl vznik “salonní”, tedy konverzační češtiny, zřetelný stupeň strukturalizace národní společnosti a především nepopíratelná existence hodnotné literatury v národním jazyce, existence všech literární žánrů, včetně umělecké kritiky. K naplnění uvedených předpokladů došlo v Praze počátkem osmdesátých let 19. století. Tehdy vznikl nejslavnější český literární salon Anny Lauermannové-Mikschové, přijímající v domě na Jungmannově náměstí první hosty v osmdesátých letech devatenáctého století, v ovzduší již plně emancipované české společnosti. Až do počátku třicátých let minulého století se v útulném salonu (obdobou šlechtické venkovské rezidence byla její vilka v Liboci, koupená od Julia Zeyera) *bábušky* vystřídaly tři generace literátů, divadelníků, intelektuálů. Půl století trvala sláva salonu, do smrti A. Lauermannové, která uměla to, co její francouzské kolegyně více než sto let předtím: spojovala v sobě nesmlouvavou logiku a citlivost, bystrý postřeh, životní moudrost, dovedla udržovat zajímavou konverzaci a ulamovat hroty příliš vyhraněným názorovým střetům. Salon paní Lauermannové obstál v konkurenci mladších: Růženy Svobodové, vybavený vzácným starým nábytkem a renesančními goblény, stěhující se z bytu do bytu a sledován věrnou klientelou, salon Gabriely Preissové, silně kosmopolitní

salon herečky Marie Laudové. *Bábuščin* salon se věnoval debatám o literatuře a umění i v letech první světové války a obstál v konkurenci všech dámských “ritualizovaných setkání”. Patrně proto, že v něm ženy nikdy neměly většinu. Snad právě její salon měl na mysli T. G. Masaryk - právě on podal českou nejpřesnější a nejuplněnější definici salonu: “Salon je vlastním shromaždištěm společenským. Byly a jsou salony po výtce umělecko-literární, filosofické a politické. Obyčejně ženy, vlastně dámy [sic!], měly a vedly salony. V saloně vedle něco hudby převládala diskuse, nevylučující i dost ostré polemiky. Avšak i tyto polemiky, dostupující někdy rozohněnosti hádek, vedou se formou neurážející. Proto vtíp, vtípnost vůbec, je dobrou zbraní netoliko, nýbrž i hlavním rekvizitem salonů. [...] Každý salon je něco sui generis: je závislý na osobě, která ho dovedla organizovat. Salony jsou proto dost efemérní. Protože hostění vyžaduje finanční požadavky, zmocňují se salonu boháči, tím dostává docela jiný ráz a přestává být salonem vůbec. [...] Proti tomuto zlu, ohrožujícímu jemnou společenskou družnost, tu a tam staly se pokusy scházet se po večeři a nepodávají se pak jídla, leda netěžké zákusky a nějaký občerstvující nápoj.”

IV. 2. 3. Spolky

Impulsem k výraznému rozmachu rozličných forem nejen jazykově české sociability bylo obnovení ústavnosti po roce 1860. Vznikla nová sdružení - pěvecký sbor Hlahol, tělocvičný spolek Sokol, Umělecká beseda, nadace Svatobor, vznikl Americký klub dám, který působil v úzké součinnosti s o něco starším salonem u Náprstků. Všechny jmenované vlastenecké asociace svou další činnost rozvíjely ve velmi úzkém kontaktu s pražskými vlasteneckými salony.

Spolek 19. století se stal jednou z možností, jak ovlivňovat chod věcí veřejných. Přihlášením se ke spolku byly demonstrovány postoje a názory, každý člen spolku se tak do značné míry veřejně ztotožňoval se spolkovými cíly a záměry. Činnost na spolkové platformě byla ve většině případů nehonorovaná, byla považována za čestnou.

Spektrum oblastí, v němž spolky působily, bylo proměnlivé v čase i prostoru. Jednak dávalo široké možnosti zcela legálně uplatňované občanské svépomoci, jednak představovalo stále reálnější veřejnou a politickou sílu a konečně prostřednictvím spolků bylo možné realizovat zájmy a záliby.

IV. 2. 3. 1. Právní základna

První všeobecnou zákonnou normou, která se v habsburské říši této oblasti dotkla, byl zákon č. 253 ř. z. z 26. listopadu 1852. Jím byla, stručně řečeno, spolková agenda vyjmuta

z osobního rozhodování panovníka a předána do všeobecných kompetencí ministerstva vnitra. Jeho ustanovení byla změněna po vydání tzv. prosincové ústavy z roku 1867, kterou byl teprve vytvořen poměrně stabilní prostor pro široké občanské aktivity. V článku 12 zákona č. 142/1867 ř. z. bylo zakotveno všeobecné právo občanů “se shromažďovati a spolky tvořiti”, které bylo v rámci komplexu ústavních zákonů specifikováno zákonem č. 135/1867 ř. z. o právu shromažďovacím a především zákonem č. 134/1867 z 15. listopadu 1867 o právu spolkovém. Pro fungování spolků byla v díkci obou uvedených norem obsažena základní změna. Zatímco zákon č. 253/1852 ř.z. považoval za legální takový spolek, jehož činnost byla kompetentním orgánem výslovně povolena, pak zákon č. 134/1867 ř.z. považoval za právoplatný takový spolek, jehož činnost nebyla kompetentním orgánem v zákonné lhůtě zakázána. Kompetentním orgánem bylo stále ministerstvo vnitra, které svou výkonnou pravomoc přeneslo na místodržitelství v jednotlivých zemích, a ta pak registrační povinnosti delegovala na jednotlivá okresní hejtmanství, tedy na svou vlastní první instanci. Tam byli zakladatelé spolku povinni předložit stanovy, jenž vytyčovaly cíle spolku a cesty, kterými jich má být dosaženo, právě tak jako oznámit osoby odpovědné za činnost spolku nejen vůči veřejnosti, ale především vůči státní moci.

Tento legislativní komplex se stal základem pro působení spolků na velmi dlouhou dobu. Do konce trvání podunajské monarchie byl pozměňován jen nepatrně v dílčích záležitostech jednotlivých druhů spolků, nově vzniklá Československá republika jej novelizovala jen potud, pokud bylo třeba zaměnit pojmenování státního celku, v němž spolky působily.

IV. 2. 3. 2. Rozmach spolků

Takto vymezený prostor veřejného života dával spolkům možnost obrovského rozšíření, kterou obyvatelé podunajské monarchie bezezbytku využili. Zatímco v první polovině 19. století se spolkový život soustřeďoval především do hlavního města a zemských center a projevoval se zakládáním spolků, které je možné svým způsobem pokládat za celozemské, ale jejichž konkrétní aktivity byly vázány na relativně úzký okruh lidí a dopadaly zase jen do svého sídla, ve druhé polovině 19. století tomu bylo docela jinak. Spolky byly zakládány nejenom ve všech venkovských městech, ale velmi záhy se začaly šířit i na vesnice, dokonce je možné některé z nich objevit i ve velmi malých lokalitách. Každý takový spolek byl zcela individuální záležitostí a teprve postupem doby se začaly objevovat nadřazené stupně organizovanosti, jako byly okresní spolky či nejrůznější zemské jednoty nebo svazy. Celostátní spolková základna téměř neexistovala. Na konci 19. století se zformovaly velké

celozemské spolky, které naopak stavěly na tom, že centrální spolková struktura je složena z regionálních a místních částí, jejichž pravomoci byly ve prospěch centra dílčím způsobem omezeny.

IV. 2. 3. 3. Typologie spolků

Vzhledem k naznačené situaci není jednoduché rozčlenit spolky této doby podle jednoznačných kritérií. Dělení, které uplatňovala soudobá statistika, není s ohledem na zkoumání postavení spolků a dopadů jejich působení do života společnosti příliš vhodné, protože vycházelo z kompetenčního přístupu resortních ministerstev, takže tu existovala velmi početná skupina zvaná “jiné”, která zahrnovala neobyčejně široké spektrum konkrétní spolkové činnosti.

Rozlišení spolků podle principů fungování v kombinaci s oborem jejich činnosti osvětlí vztahy k jednotlivci i celé společnosti dané doby zřejmě pregnatněji. Zpočátku náležela do působnosti tehdy nového spolkového zákona i ta seskupení občanů, která se zabývala vyloženě ekonomickými aktivitami, a tyto spolky poněkud postrádaly určité části všeobecných charakteristik spolkového života. Nicméně i ony byly seskupením občanů, které mělo za úkol vstupovat do věcí veřejných a jako takové prosazovat zájmy svých členů. V první fázi šlo dokonce i o všechny akciové společnosti a následně především o všechna družstva. Tím z kompetencí spolkového zákona vycházela nezanedbatelná část ekonomiky venkovských měst a vesnic, protože do této sféry náležela všechna prodejní, skladištní, konzumní a vůbec hospodářská družstva, včetně družstev peněžních.

Názvem příbuzné, nicméně podstatou poněkud jiné byly spolky hospodářské, zemědělské a lesnické a podobné. Měly své místní organizace, ale relativně záhy se začaly vytvářet okresní spolky, které byly zastřešující a komunikující složkou, koordinující například styk regionu se zemskými úřady, případně s místodržitelstvím či dokonce resortními ministerstvy. I touto cestou docházelo k výrazné podpoře ekonomiky nejenom v obecném slova smyslu, ale až na jednotlivá konkrétní hospodářství. Spolek v tomto případě byl v pozici organizačního článku.

V jisté ohledu byly spolkům ekonomického zaměření velmi blízké podpůrné spolky. I ty shromažďovaly majetek, aby jej následně za určitých, přesně stanovených pravidel dále rozdělovaly svým členům. Část těchto podpůrných spolků vznikala velmi řízeným způsobem a vyplňovala tehdejší dost citelnou mezeru v sociální sféře. Svým charakterem sem náleží i relativně velmi mladé profesní spolky, sdružující lidi stejné či srovnatelné profese, které svým způsobem předcházely novodobé odborové organizace. Do kategorie podpůrných spolků

náležel i jejich zvláštní druh - spolky vojenských vysloužilců (veteránské). V jejich působení však byla patrná i další rovina spolkového života té doby, totiž složka reprezentativní. Pro všechny podpůrné spolky bylo charakteristické, že prostředky k zabezpečení svého členstva aktivně získávaly, vyhledávaly, případně i rozmnožovaly a eventuální dary a odkazy byly realizovány v souladu se stanovami spolku, většinou zcela nezávisle na případném přání dárců či zůstavitelů.

Zcela jiný způsob práce vykazovaly charitativní spolky. Šlo seskupení lidí, kteří shromažďovali prostředky pro podporu předem určených skupin obyvatelstva či funkčních aktivit, ovšem bez aktivního zapojení těchto potenciálních příjemců a dokonce většinou i bez jejich vyjádření a vědomí. Podporovaný se stával do značné míry pasivním objektem zájmu jiných osob. Charitativní spolky bývaly velmi často doménou žen, v určitém společenském postavení se dokonce do jisté míry očekávalo, že se žena do takové aktivity zapojí. Tak je možné tuto oblast považovat za jednu z prvních, v níž ženy středních a vyšších středních vrstev opustily soukromou sféru a zapojily se do života veřejného.

Podpůrné i charitativní spolky lze obecně označit jako spolky svépomocné, které občanům usnadňovaly zvládnání určitých životních situací, pro něž v dané době nebylo příliš jasné jiné řešení. Svým charakterem výrazně svépomocný byl i spolek dobrovolných hasičů. Ačkoliv státní správa už od konce 18. století podnikala řadu kroků k omezení vzniku požárů, které měly v té době ve svých důsledcích jednoznačně ekonomicky ničující charakter, mnohdy velmi těžko napravitelný, přesto bylo v zájmu všech obyvatel měst i vesnic napomoci k zamezení těchto katastrof. Spolková půda byla velmi vhodná a hasičské spolky byly jednoznačně nejrozšířenější v českých zemích. Vzhledem k tomu, že jejich členové museli zvládnout odbornou přípravu a byli připraveni zasáhnout prakticky kdykoliv ve prospěch svých spoluobčanů, získali si značný respekt, společenské uznání a v konečné podobě i náklonnost k materiální podpoře své činnosti. V českém kulturním okruhu českých zemí navíc právě hasičské spolky rozvinuly svou činnost daleko za tuto primární svépomocnou rovinu a souběžně vědomě a cíleně posilovaly obecně společenskou část svého života, která byla ovšem charakteristická i pro jiné spolky té doby. Řada z nich měla například vlastní kapely, zřizovala divadelní odbory, pořádala spolkové výlety, bály či promenádní koncerty. Protože byly uniformovaným sborem, jejich přítomnost zdobila slavnostní bohoslužby, městské či vesnické veřejné slavnosti, návštěvy vzácných hostů či významné pohřby.

Německý kulturní okruh v českých zemích v této rovině využíval raději jiné spolky (ve městech většinou střelecké sbory, pokud existovaly, na vesnicích především spolky

veteránů, případně nejrůznější sportovní či tělovýchovné spolky), i když význam hasičských ani v nejmenším nepodceňoval.

Svépomocný charakter měly i spolky vznikající za konkrétně daným účelem. Cílem takových spolků mohlo být zřízení pamětní desky, postavení nějakého pomníku, realizování jednorázové akce (zorganizování významné návštěvy právě tak jako výstavy), zřízení instituce obecně prospěšného charakteru, třeba muzea, nemocnice nebo sirotčince, a podobně. Tyto spolky mnohdy proklamovaly určitou myšlenku, nezřídka i ostře politického charakteru, a členství v nich znamenalo nedvojsmyslnou deklaraci názorů a přesvědčení. Například účastí ve spolecích budujících pomníky Josefa II. dával každý najevo své sympatie s německými nacionály podunajské monarchie obecně, českých zemí pak zvlášť. Na české straně nebylo zřejmě výraznějšího příkladu v tomto směru nad Spolek pro zbudování Národního divadla, který na celozemské úrovni deklaroval jednoznačnou politickou ideu. Zcela specifickou záležitostí tohoto typu pak byly Maticе školská a Deutscher Schulverein, v podstatě paralelní spolky, které od 80. let 19. století na zemské úrovni zaštiťovaly organizování především základního školství ve smíšených oblastech, případně oblastech převažujícího opačného jazyka. Oba tyto spolky měly v českých zemích početné místní organizace, těžily z rozsáhlé dobrovolné aktivity svých členů a jejich soupeření bylo mnohdy velmi tvrdé. Jejich činnost však byla završena viditelným úspěchem.

Spolky vzdělávací tvořily spojnici mezi spolky svépomocnými a těmi, jejichž cílem byla především zábava. Měly velmi rozdílnou podobu odpovídající záměrům zakladatelů, která většinou také odpovídala společenskému prostředí, k němuž se obracely. Jinak vypadal vzdělávací spolek založený v dělnickém prostředí, jinak vzdělávací spolek vázaný na některou politickou stranu. Tyto spolky provozovaly knihovny a veřejné čítárny, pořádaly přednášky a nejrůznější osvětové akce. Mohly být založeny i za účelem šíření zcela konkrétních myšlenek, tak jak to dělaly například abstinenční spolky, bojující proti alkoholismu jako ekonomickému a sociálnímu problému.

Tím se výrazným způsobem lišily od další neobyčejně rozšířené skupiny spolků, které je možné souhrnně charakterizovat jako zábavní. Nebyly to spolky výlučné, sdružující úzkou skupinu lidí, ale naopak platformy, u kterých se očekávala účast těch, jejichž dovednosti jim umožňovaly zapojit se aktivně do spolkového dění. Tyto aktivity musely členy spolku bavit a přinášet jim osobní potěšení. Patřily sem jednak spolky uměleckého zaměření (pěvecké, nejrůznější hudební nebo divadelní), jednak rychle se rozvíjející a popularitu získávající spolky tělovýchovné a sportovní. Tělovýchovné spolky organizované převážně na výrazně nacionálním principu byly zároveň velmi často ještě důsledněji profilovány, v pozdější době i

spojovány s konkrétním politickým hnutím. Český Sokol v sobě nesl myšlenku vojenské zálohy národa nemajícího vlastní armádu. Tyto charakteristiky naopak tak zcela nenaplnovalo například organizované turistické hnutí, právě tak jako spolky organizující jednotlivá sportovní odvětví, jako byli cyklisté, lyžaři, bruslaři, veslaři, hráči obou druhů tenisu a postupně i spolky kolektivních sportů typu fotbalu a podobně.

K těmto spolkům se v 19. století řadily i střelecké sbory, tehdy podle zákona rozdělené na spolky ostrostřelců a spolky střelců. V praxi tuto specifikaci mnohdy současníci příliš nebrali na vědomí s tou výjimkou, že ostrostřelecké sbory měly v celé monarchii jednotnou uniformu, zatímco sbory střelecké byly uniformovány podle vlastních stanov, tedy v každém místě rozdílně. Tyto spolky patřily svou podstatou k těm nejstarším, které se vůbec u nás vyskytovaly, ovšem byly omezeny výhradně na prostředí měst. Jejich původní charakteristika je směřovala mezi spolky svépomocné, ale v 19. století již jednoznačně šlo o “střelbou se bavící pány”. V rámci každého z těchto spolků se střetávalo mnoho různých vlivů, historickými tradicemi počínaje, přes výraznou průběžnou ekonomickou zainteresovanost po aktivní sportovní a společenskou rovinu. Střelecké spolky byly aktivnější v místech s převažujícím vlivem německého kulturního okruhu, případně mezi společenskými vrstvami, jímž příslušelo tzv. zemské, eventuelně černožluté vlastenectví. V českém kulturním okruhu existovaly střelecké spolky v menším počtu. Jejich význam spočíval i ve skutečnosti, že mohly mít i volební právo, a to mnohdy v první volební kurii, tedy mezi elitou daného místa.

Ke spolkům vyloženě zábavního charakteru náležely i v dané době velmi oblíbené spolky absolventů škol nejrůznějšího druhu, případně studujících z daného místa na některé z univerzit v monarchii. Tyto spolky mohly mít, ale častěji neměly výraznější politickou orientaci a sdružovaly lidi mnohdy velmi rozdílného zaměření. Až na výjimky se příliš neorientovaly na působení na veřejnost. Jejich specifikem byl důraz na vnitřní vztahy spolku, formální návrat do minulosti a z něj zřejmě vyplývající velký důraz kladený na formální zvyky a tradice pěstované uvnitř spolku. Je možné k nim velmi volně přiřadit i celé hnutí *Burschenschaft* v podobě, která se etablovala v podunajské monarchii a tím i v českých zemích.

Zábavní spolky měly blízko k původním stolním společnostem. Jejich působení bylo orientováno na zábavu zúčastněných a většinou si nekladlo žádné vyšší cíle, i když výjimky z tohoto pravidla nejsou vyloučeny. Mnohé napovídají už samotné názvy těchto společenství: Gambrinus, Schlarafia, Počestný cech starých mládenců ... Ačkoliv o nich nezůstalo příliš mnoho zpráv, zdá se, že šlo o vyloženě pánskou záležitost.

Specifické postavení zaujímaly náboženské spolky a politické strany. Náboženské spolky patřily k těm nejstarším ve městech, postupem doby se dostávaly také na vesnice. Své kořeny měly i mimo zemská centra mnohdy až v barokních, ojediněle i ve starších formacích, sdružujících lidi k praktické podpoře i vykonávání úkonů souvisejících se zbožností a vírou. Jejich existence byla komplikována skutečností, že musely dosáhnout zároveň souhlasu příslušných světských i církevních správních struktur. Kromě toho především josefínská administrativa jejich existenci nepodporovala, místy sahala až k principiálním restrikcím. Po vydání spolčovacího a spolkového zákona se všechny náboženské spolky dostaly z pohledu státu na stejnou úroveň jako jiné spolky, nevyžadující zvláštní ustanovení. Z pohledu římskokatolické správy tomu tak však nebylo a její souhlas k fungování takového spolku byl nadále nezbytný. Stejný princip ostatně uplatňovaly i další v té době u nás působící církve. Ani to však výraznějším způsobem neomezilo četnost náboženských spolků u nás.

Politické strany byly rovněž poněkud zvláštním druhem spolků, protože se jich týkala přísnější legislativa než většiny ostatních, především mohly být jednodušším způsobem rozpuštěny nebo jim alespoň zastavena činnost. Politické strany (od 70. let 19. století opouštějí postupně svou honorační podobu a začínají se formovat jako tzv. masové) byly spolky, které měly jako primární cíl vytyčeno prosazování zájmů skupiny lidí při ovlivňování věcí veřejných. Případný profit pro jednotlivce byl v této části spolkové sféry dlouhodobou záležitostí, naopak požadavky na finanční, časové i obecně lidské investice bývaly okamžité a značné. Postupně se politické strany profilely jako sféra, která byla lidmi vnímána samostatně, a právní základ řadící je do spolkové sféry zůstával ukrytý hluboko pod nánosem jinak působících vnějších projevů.

Vzhledem k tomu, že spolky byly zakládány v mnoha případech jako samostatná, nezávislá seskupení lidí, byly svou podobou velmi variabilní a je třeba při jejich posuzování velmi opatrně užívat analogie či srovnávací hypotézy. Spolek, byl-li funkčním, spoluvytvářel společenskou i ekonomickou rovinu každého jednotlivého místa, v němž působil. Na druhou stranu mohl postupně rušit dosavadní značnou izolovanost a uzavřenost jednotlivých lokalit a provazoval je do dalších organizačních struktur širší dimenze. Poskytoval příležitost jednotlivci, aby snáze realizoval některé své představy a tužby či se jenom bavil ve společnosti stejně nebo podobně smýšlejících lidí. Umožňoval identifikovat se, ale svým způsobem se i “zařadit”, pokud o tuto rovinu někdo projevil zájem. Pomáhal nejenom realizovat filantropické představy, ale reálně vyrovnávat sociální propady, pro které nebylo v daném právním a společenském prostředí jiné řešení. Spolkový princip umožňoval existenci zcela jedinečného spolku stejně tak dobře jako několikasměrné organizační struktury.

Literatura:

- Vladimír HELLMUTH-BRAUNER: *Paměti rodu*. H+H, Jinonice 2002.
- Vladimír NOVOTNÝ (ed.): *Hospody a pivo v české společnosti*. Praha 1997.
- Václav LEDVINKA, Jiří PEŠEK (ed.): *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům*. Sborník referátů a materiálů ze 17. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, uspořádané ve spolupráci s Institutem mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy a Ost- und Südosteuropa Institut Wien-Aussenstelle Brno ve dnech 5. a 6. října 1999 v Clam - Gallasově paláci. Documenta Pragensia XVIII, Praha 2000.
- Anna LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ: *Lidé minulých dob. Kniha lidských a básnických osudů*. Praha 1941.
- Helena LORENZOVÁ, Taťána PETRASOVÁ (ed.): *Salony v české kultuře 19. století*. Praha 1999.
- Marie MACKOVÁ: *Střelecké spolky a jejich vliv na život venkovských měst v letech 1918 - 1938*. In: Studie k sociálním dějinám 7, Opava 2001, s.194 - 216.
- Maryša RADOŇOVÁ-ŠÁRECKÁ: *Ozářené krby. Vlastenecké rodiny české*. Praha 1945.
- Marek LAŠŤOVKA et al.: *Pražské spolky. Soupis pražských spolků na základě úředních evidencí z let 1895 - 1990*. Praha 1998.
- Jiří ŠOUŠA: *Jak to bylo a být nemělo. Ke vzniku tzv. neformálních struktur v dějinách správy českých zemí 19. a 20. století*. In: Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 1, Z pomocných věd historických XIII. Praha 1996, s. 55 - 62.
- Robert SAK: *Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*. Praha-Litomyšl 2003.
- Petra WILHELMY: *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert (1780-1914)*. Walter de Gruyter Verlag Berlin-New York 1989, s. 25 - 26.
- Václav ŽÁČEK: *Pražské salony XIX. století*. Národní politika 53, č. 116; 26. 4. 1940, nestr.

IV. 3. Písemná kultura, četba, čtenáři

Třebaže je evropská kultura výrazně spojená s psaným projevem, s písmem, problematika četby se do zorného pole historiků dostala poměrně nedávno.

Písmo bylo garantem kulturní paměti - a paměť nemá pro společnost o nic menší význam než pro jedince. Od objevu písma se zachycovaly náboženské a filosofické texty, vedla evidence daní a dávek, psala poezie, pořizovaly dokumenty právní povahy. Psaním se zabývala početně omezená společenská vrstva. Vedle kněží, kteří byli v raně středověké evropské společnosti nositeli vzdělanosti, to byli i písaři, tedy “profesionálové”. Stejně jako znalost psaní, ani znalost čtení nebyla zdaleka všeobecná.

K rekonstrukci světa knih, novin, časopisů a především čtenářů užíváme celé škály pramenů úřední i osobní povahy. I zde je namístě svědomitá kritika pramenů - ze soupisu bohatých knihovnických fondů či z nabídkových katalogů nakladatelů nelze jednoznačně usuzovat na dobrou úroveň čtenářské gramotnosti.

O tom, co se skutečně četlo, vypovídají více prameny osobní povahy - korespondence, deníky, memoáry, kde velmi často objevíme i zajímavé hodnotící soudy. Ty nám také dokládají, že jedna kniha jednoho majitele mohla mít významně větší okruh nejen čtenářů (knihy se půjčovaly, ostatně vznik prvních veřejných knihoven na sebe nedal dlouho čekat), ale i recipientů, tedy těch, kteří naslouchali hlasitému čtení někoho jiného. Předčítalo se prokazatelně ve šlechtických a měšťanských kruzích, tedy rozhodně nešlo (či nešlo především) o předčítání analfabetům. Příklad nad jiné výmluvný: předčítat si dával i východočeský nakladatel Jan Hostivít Pospíšil, jehož podnik opouštěly nejen nejrůznější úřední tiskoviny, ale i balíky většinou hodnotné četby. Malý vnuk Ignát Herrmann ovšem nepředčítal dědečkovi z jeho vlastní kvalitní knižní produkce, ale z náboženské literatury, především životopisy svatých, “vždy toho, jehož svátek na ten či onen den připadal”. Chlapce, který jako odměnu dostával krejcar denně, to valně nebavilo, dědečka zřejmě také ne, neboť při předčítání zpravidla usínal.

V řadě rodin patřilo předčítání k pravidelným večerním rituálům. Především sledování “moderní” české literatury bylo takřka povinností každé české rodiny.

IV. 3. 1. Čtenáři

Gramotnost sílila od pozdního středověku a rozhodující roli zde sehrála města a městská kultura. Proces alfabetizace zrychlila reformace, rozhodující krok učinilo pak osvícenství, jemuž bylo vlastní přesvědčení, že umění psát a číst patří k základnímu vybavení člověka, bez ohledu na pohlaví a sociální postavení. Gramotnost, která vyplynula ze

školských reforem, uplatňujících se v evropských zemích od posledních desetiletí 18. a v podstatě po celé 19. století, měla ovšem různou podobu a několik stupňů. Je třeba mít na paměti, že nejen u venkovského, ale do značné míry také u městského obyvatelstva nepřesáhla až do konce 40. let 19. století průměrná vzdělanost hranice pasivní gramotnosti. V elementární škole se dítě naučilo většinou jen číst, psát a počítat - pokud tam vůbec pravidelně docházelo. Čtenáři a čtenářkami se stávaly jen děti, kterým se dostalo luxusu “nadstandartní” domácí výchovy, tedy děti horních, středních, méně dolních středních vrstev. V prostředí dolních vrstev byli čtenáři vzácností, což neznamenovalo, že zde nebyli vůbec. Rozmach zájmové četby byl rovněž brzděn přesvědčením, patrným i v relativně zámožných rodinách, že je četba mařením času.

“Maminka, vždy pilná a pracovitá, nás nenechala ovšem zahálet, stříhla na košile, a když byly ušité, na nové prádlo, bylo nás pět dcer a vše se šilo doma, takže o práci nebyla nouze. To však nebylo to, co bych si přála dělat. Touha po dalším vzdělání byla ve mně stále živá, a tu mě zachraňovaly opět mé zamilované knihy! Jakmile jsem měla prázdnou chvíli, už jsem měla knihu v ruce, a hlavně, když rodiče šly [!] spát, [...] čítala jsem dlouho do noci.”

(Božena FRÍDOVÁ: *Moje paměti*. Rukopis. LA PNP, Bedřich Frída, rukopisy cizí, s. 28.)

Přes vzestup vzdělanosti buržoazie zůstávali urození v období “mezi časy” hlavním zákazníkem evropských edičních domů a současně hlavním konzumentem literatury. Jedním z dokladů kosmopolitního charakteru české a moravské aristokracie a její evropské “spřízněnosti” byl nadnárodní charakter šlechtických knihoven, dokladem jazykové vybavenosti urozeného čtenáře zastoupení hlavních evropských jazyků (vedle latiny, případně řečtiny), dokladem její všestrannosti (i když připouštíme, že knihy v knihovně nemusely být i knihami skutečně čtenými) pak žánrová rozmanitost, ba přímo encyklopedičnost knižního fondu. V šlechtických knihovnách se nacházely publikace z nejrůznějších humanitních, přírodovědných i technických oborů, beletrie, cestopisy, literatura genealogická, heraldická, politická, právníká, ekonomická, lesnická, zemědělská, publikace z oboru architektury (včetně zahradní), militaria, teatralia i hudebniny.

Kniha byla majetek (nebylo vzácností, že v případě šlechty tvořily knihovny část fideikomisu) a velká knihovna sloužila tak někdy k (výhradně) reprezentačním účelům. Ne vždy byla čtena - svědčí o tom nerozřezané stránky svazků v knihovnách - nejen šlechtických. V měšťanských rodinách patřily skvostně vázané knihy k výzdobě salonů, které byly uzavřeny a kam se vodily jen vzácné návštěvy.

Na druhou stranu i odtud pramenila úcta ke knize, snaha uchovat ji v dobrém stavu, odtud pečlivá evidence jednotlivých svazků v rozsáhlých soukromých knihovnách. Tato úcta

nebyla však absolutní - připomeňme hromadné ničení “závadných” knih či prostě jen ničení takových, které se už neprodávaly - takový byl i osud neprodaných tisků Jana Hostivíta Pospíšila:

“V letech šedesátých [19. století], kdy ustupoval [Pospíšil] již ze života veřejného, zanecháváje další činnosti synům svým, celé stohy nejrůznějších tisků byly zmakulovány a prodány buď za papír obalný nebo snad i do stoupy. Nastala nová doba, tisk švabachový dávno ustoupil latince, nové, zcela jiné věci objevovaly se na trhu.”

(Ignát HERRMANN: *Blednoucí obrázky. Vzpomínky nejstarší a drobné epizody z maloměstské kroniky*. Vydání čtvrté. F. Topič, Praha, b.d., s. 76.)

IV. 3. 2. Knihtisk, tiskárny

Rozmach četby nezávisí jen na úrovni vzdělanosti, na životním stylu, ale rovněž - a neméně - na technických podmínkách a možnostech dané společnosti. Rozhodujícím mezníkem vzestupu čtenářské gramotnosti a čtenářského zájmu (ale i rozhodujícím předpokladem rozvoje kultury orientované na psané slovo - a taková byla kultura evropská) byl vynález knihtisku. Umožnil vydávání tiskovin nejrůznějšího druhu - od mandátů a patentů, přes učebnice a cestopisy až po přepychově vypravené herbáře; knihy mohly vycházet ve stále větších nákladech. Umožnil standardizaci písemného projevu, ustálení nauk a doktrín, vznik knižního trhu. Na jedné straně byl předpokladem šíření a cirkulace myšlenek, na druhé straně je - uplatněním cenzury - zakazoval a kontroloval.

První tiskaři byli současně nakladateli i knihkupci - ke specializaci docházelo až od 17. století a dokončena byla teprve v první polovině 19. století, kdy se tiskařská výroba výrazně zmechanizovala a tiskař se stal příjemcem zakázek. Jen velká nakladatelství měla i vlastní knihkupectví.

Po celé 19. století tiskáren v českých zemích přibývalo a lze bez nadsázky říci, že existovaly nejen ve všech sídlech politického okresu, ale vlastně v každém jen trochu větším městě. V některých se tiskly i knihy, vydávané většinou nákladem samotného autora či některé korporace. Většina nakladatelství byla soustředěna v Praze.

IV. 3. 3. Sociální kontext četby

Četba i její recepce, případně interpretace byla vždy svázána s rychle se proměňujícím sociálním kontextem.

O tom, jak významnou roli sehrála četba v českém jazyce při vzniku moderního českého národa, byly popsány stohy papíru. Před rokem 1810 vykonali velký kus práce Václav Matěj Kramerius jako lidový novinář, nakladatel, knihkupec, a Jan Nejedlý jako vydavatel první české literární revue, jejíž dopad ovšem byl, ve srovnání s působením

Krameriovým, omezenější.

Rok 1815, kdy do Prahy přichází Josef Jungmann, je dalším významným předělem. Odtud vede přímá cesta k Lindovým "Pražským novinám" či Čelakovského "České včele", oslovujícím laickou veřejnost, či roku 1827 k Palackého "Časopisu českého museum", který se obrací ke vzdělancům. Matice česká vytváří roku 1830 základ pro vydávání knih v češtině. V čtyřicátých letech 19. století se rodí moderní česká žurnalistika - obrací se již k jazykově české čtenářské veřejnosti. Tento proces je dovršen po obnovení ústavnosti nejen v oblasti žurnalistiky, ale i vznikem moderních nakladatelství a zrozením první české encyklopedie - Riegrova Slovníku naučného.

IV. 3. 4. Kniha jako zboží. Nakladatelství a knihkupectví

Přestože s literaturou se obchodovalo od jejího vzniku, skutečný obchod s knihami mohl vzniknout až po vzniku knihtisku. Už v průběhu 16. století se v německé říši stal centrem knižní kultury Frankfurt nad Mohanem, kde se knižní obchod ustálil jako pojítka mezi nakladatelem a zákazníkem. Podobných obchodů rychle přibývalo. Později se centrum přeneslo do Lipska, kde vznikly velikonoční knižní trhy, knihkupecká škola a časopis »Börsenblatt«. Lipsko se stalo centrálním sídlem všech knihkupců nejen německé říše včetně rakouských zemí, ale i Švýcarska, Nizozemí, Švédska a Dánska, jejichž knihkupci přistoupili k lipskému ústřednímu spolku a jsou v něm zastoupeni svými komisionáři. V pozdějším Rakousko-Uhersku pak vznikla obdoba lipského ústředního spolku - centra byla ve Vídni (pro německá knihkupectví), v Praze (pro česká) a v Budapešti (pro Uhry). Ve všech třech městech byla založena knihkupecká gremia, spolky a začala vycházet profesní periodika.

Pokud se týče knižního obchodu v Čechách, již jsme se zmínili o České expedici, knihkupectví spojeného s nakladatelstvím - V. M. Kramerius ji založil v roce 1795. Na počátku 19. století následovalo Landfrassovo knihkupectví v Jindřichově Hradci a firma Jana Hostivíta Pospíšila v Hradci Králové. Další rozkvět začal až v 60. letech - Ignác Leopold Kober (vydavatel Riegrova naučného slovníku, jehož firma sídlila u Řetězového mostu), Jaroslav Pospíšil, později Jan Otto na Václavském náměstí (z Ottova nakladatelství vyšly např. stovky svazků Světové knihovny a osmadvacetisvazkový naučný slovník, který nebyl v mnoha ohledech dodnes překonán), dále Josef Richard Vilímek (otec a syn), Eduard Grégr a Ferdinand Dattel (Ferdinandova třída, místo schůzek českých literátů), František Topič, František Řivnáč (ve staré muzejní budově na rohu Nekázanky), Bedřich Stýblo (Václavské náměstí), Bursík a Kohout. Prosperující obchod s hudebninami vlastnil František August Urbánek.

Na konci 19. století bylo v českých zemích přes 150 firem sdružených ve *Spolku českých knihkupců a nakladatelů*, který vydával svá odborná periodika. Pražští knihkupci byli sdruženi v gremiu, při kterém existovala pokračovací škola pro knihkupecké praktikanty.

Podle vzpomínek pamětníků nebyla ovšem knihkupectví v posledních desetiletích 19. století obchody, v nichž by se dveře netrhly, naopak, v některých dnech zde bylo “ticho jako v lékárnách”. Český knižní trh nebyl veliký a navíc většina zájemců o četbu měla hluboko do kapsy.

IV. 3. 5. Knihy všem

Vynálezem knihtisku došlo k rozšíření knihoven - nastal jak rozmach knihoven soukromých, tak zakládání knihoven veřejných. Pokud ještě v 18. století zůstávala kniha předmětem sběratelství a knihovna distinktivním znakem vyšších vrstev, pak rozvoj vědění ve století následujícím přinášel výrazný nárůst příležitostí k četbě. Ke starým knihovnám klášterním, zámeckým a univerzitním, jejichž vznik spadá do období vrcholného středověku, nověji pak farním, případně školním, přibyly (pod vlivem USA) knihovny veřejné, určené nejširším čtenářským kruhům. V knižním fondu byla nejen beletrie, ale i některá populárně naučná díla. Významnou roli sehrály knihovny školní; děti, vedené k četbě učiteli, byly často pilnými čtenáři. Tak se kniha - pro nezámožné vrstvy cenově většinou nedostupná - stala přístupnou všem, kdo o ni měli zájem.

Současně se rozšiřoval počet soukromých knihoven, které přestaly být atributem bohatství a významného společenského postavení. Na svých knihovničkách si zakládali studenti, rodiny české inteligence i vznikající podnikatelské vrstvy. Tyto rodiny odebíraly také české literární časopisy, které v průběhu posledních tří desetiletí 19. století vznikaly (a často také zanikaly).

S rozšířením čtenářských aktivit se oslabil význam hlasitého předčítání; zůstalo určeno jen malým dětem, nemocným, členům venkovských rodin a návštěvníkům literárních salonů, kteří se tímto způsobem seznamovali s úplně čerstvými literárními novinkami.

Pokud se týče dolních vrstev, jejich přístup k četbě byl usnadněn po pádu Bachova absolutismu, kdy dochází k rozmachu spolkové činnosti. První projekt *Dělnické knihovny* byl otištěn v časopise *Dělník* v roce 1871 a prohlouben L. Zápotockým v článku v *Budoucnosti* v roce 1877. Většina spolků zakládala své knihovny, což platilo i pro dělnické besedy a vůbec dělnické spolky - zájem o četbu byl většinou značný.

Četba se lišila podle věku i pohlaví. Jistý deficit, který měla vzestupující česká čtenářská gramotnost vůči ženám, se pokusil roku 1865 vyrovnat Vojtěch Náprstek založením

Amerického klubu dám s bohatou knihovnou a dobře vybavenou čítárnou. Jistě existovaly v české společnosti ženy, které byly náruživými čtenářkami, o jejichž čtenářskému vkusu a vyspělosti nelze mít nejmenších pochyb. Nicméně nelze úplně věřit slovům českého literáta Lubomíra Jeřábka, který nostalgicky vzpomínal na padesátá-šedesátá léta 19. století, kdy

“Tehdejší společensky vynikající dámy ještě četly a znaly (podtrhl L. J.) současnou krásnou literaturu, jak českou, tak jinojazyčnou a zejména i slovanskou. – Dámy pak, které stály v popředí tehdejší české společnosti, braly vřelou účast na každé události (podtrhl L. J.), která se týkala osudu našeho národa, dychtivě sledovaly každý nový literární zjev (podtrhl L. J.), kterému věnovaly nadšený obdiv svůj!

(Luboš JEŘÁBEK: *O společenském životě českém. Kulturní studie*. Praha 1896, s. 12.)

Pravděpodobnější bude, že navzdory stoupající kvalitě české literatury sahala (zřejmě) většina žen po “pokleslém” žánru. Jak vzpomíná Eva Vrchlická, občas mu neodolaly ani dívky vedené svými rodiči ke kvalitní četbě:

“Brzy poté jsem po vzoru svých spolužaček zhltna Svěhlavičku, tou dobou oblíbený dívčí román... Nesdílela jsem sice nadšení svých družek, přesto však jsem dočetla toto čtyřsvazkové dílko, vybavené kýcháckými obrázky, s jistou dychtivostí. Cítila jsem předobře, že takovou četbou mařím čas. I skrývala jsem tyto knížky jako zakázané ovoce a hleděla se jich co nejdříve zbavit.”

(Eva VRCHLICKÁ: *Dětství a mládí s Vrchlickým*. Praha 1988, s. 291.)

“Červená knihovna”, původně název konkrétní edice určené ženám, vydávané ve dvacátých a třicátých letech 20. století akciovou společností Rodina, se stal označením pro romány, v nichž vždy vítězila láska, dobro a ctnost. Braková četba existovala ovšem i pro muže, ostatně většina národa si libovala v čtení kalendářů, snářů a brožovaných, nevalně vytištěných *románů*, kupovaných od podomních obchodníků. Zajímavé svědectví o významu brakové literatury pro české menšiny v jazykově německém pohraničí českých zemí zanechal ve svých pamětech Josef Váchal:

“... krvavé romány [Černý papež aj.] ... mladý Hynek [syn nakladatele, který je vydával] vykládal nám, kterak právě četbou těchto knih lid v pohraničí se neodnárodnil, neboť jiná kniha tam krom románů donášených Hynkovými kolportéry nezavítala a nebylo tam ani modlicích knih, ani kalendářů.”

(*Paměti Josefa Váchala, dřevorytce*. Praha 1995, s. 293.)

Kalendáře hrály v 19. století velmi důležitou úlohu jako zřejmě nejrozšířenější lidová četba, dlouhou dobu představovaly jednu z mála tiskovin v domácnostech lidí z nižších vrstev. Bylo to jednak z důvodů praktických, protože v kalendářích lidé nacházeli údaje o svátcích, termínech konání trhů v celé zemi, fázích měsíce, o času východu a západu slunce, o vlivu planet, dále astrologické předpovědi, některé kalendáře nabízely celoroční (!) předpověď počasí (například: *Březen: Dne 7., 8. a 9. pošmourno, 13., 14. a 15. déšť, 18., 19. a 20.*

okluzko, 22. hrubé počasí a bouřlivý vítr až do 29., dne 31. déšť.), vycházející většinou ze stoletého kalendáře, ale také z pranostik. Kalendáře určené pro venkov uváděly podrobné měsíční rozpisy zemědělských prací (včetně např. *pronásledování hmyzu, chytání štíra krtonohého* apod.). Kalendáře byly různě tematicky zaměřené – zpočátku hlavně náboženské a zemědělské, později se začaly více prosazovat také řemeslnické, dělnické, obchodní, vojenské, hasičské, učitelské, studentské, vystěhovalecké, reklamní, pro paní a dívky, některé vycházely jako přílohy periodik, existovaly i kalendáře regionální a krajské. Často měly vysokou odbornou úroveň a zčásti nahrazovaly odborné příručky nebo přímo učebnice. V průběhu 19. století jejich informační funkce podstatně sílila, hlavně v oblasti hospodářské, finanční a právní, ale také dopravní, poštovní aj. Zvyšoval se počet a tematická rozmanitost příspěvků obecně vzdělávacího a výchovného zaměření, projevovala se snaha přibližovat lidem výsledky vědeckého bádání a kultury. Kalendáře ale obsahovaly také texty pro pobavení. Dříve podceňovaná beletristická složka v průběhu 19. století nabývala na významu a mezi autory lze nalézt i jména známých literátů, jakými byli například J. Neruda, B. Němcová, G. Pflieger-Moravský, P. Chocholoušek, J. V. Sládek, A. Heyduk, S. Čech, Ž. Podlipská a další.

Velkou oblibu kalendářů lze zdůvodnit nízkou cenou a jejich mnohostranným využitím. Chudí lidé jednak neměli peníze na to, aby si kupovali knihy určené jen pro zábavu, jednak neměli k četbě pro zábavu vhodné podmínky (mj. nedostatečné osvětlení) ani čas. Podle K. Světlé bylo čtení pro zábavu ještě v 2. pol. 19. století některými venkovany odsuzováno jako mrhání časem. Přesto získávalo stále více příznivců:

V rohu kalendáře prostrčí spořivý hospodář provázek a pověsí na stěnu, aby v čas potřeby byl po ruce. Za dlouhých zimních večerů čítává buď sám, nebo dítě některé shromážděným sousedům z kalendáře všelijaké “kroniky” a směšná “říkání”.

(Čeněk Zíbrt: *O staročeských kalendářích*. Velký slovanský kalendář na rok 1888. Praha 1887. Cit. dle: Zdeněk URBAN, *Století českého kalendáře*. Praha 1987, s. 98.)

Ačkoliv měly české kalendáře mnohem delší tradici, zlatý věk pro ně představovalo právě 19. století, kdy byly nejrozšířenějším druhem literatury. Ve století následujícím již spíše upadaly. Ztrácely svůj dřívější význam, vytlačovaly je početné nové tiskoviny jako zdroje informací a zábavné četby, postupně působila také další media.

Pro úplnost dodejme, že beletristická díla zprostředkoval svým čtenářům také periodický tisk, přinášející povídky, novely i romány na pokračování. Často se jednalo o díla hodnotná. Zanedbatelné nebyly ani anotace a recenze nových literárních děl.

Od začátku 20. století lze sledovat snahy o legislativní zakotvení veřejných knihoven -

první zákon o veřejných knihovnách byl v Rakousku roku 1908, další byl československý zákon o veřejných knihovnách z roku 1919, který ukládal obci založit veřejnou knihovnu při určitém počtu obyvatelstva. Zákon přihlížel k existenci národních menšin na území republiky.

Literatura:

Petr MAŠEK: *Zámecké knihovny v zemích Koruny české*. In: K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Opera romanica 1, Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis, České Budějovic 2000, s. 43- 45.

Jaroslav ŠVEHLA: *Jan Otto*. Ed. Robert Sak. Jinonice, 2002.

Marie TOŠNEROVÁ (ed.): *Průvodce po rukopisných fondech v České republice I. Rukopisné fondy zámeckých, hradních a palácových knihoven*. Studie o rukopise, Monografia I, sv. 1, Praha 1995, s. 43 - 44.

Zdeněk URBAN: *Století českého kalendáře*. Praha, Svoboda 1987.

IV. 4. Sport

Nelze pochybovat o tom, že kořeny sportu coby masové zábavy je třeba hledat právě v 19. století. Tehdy - a opět díky rozšíření kategorie volného času - se zrodilo pojetí sportu jako “systému tělesných cvičení a her, prováděných závodně i rekreačně.” Sport dal rovněž vzniknout další a nové podobě sociability - byl organizačně řízen, což znamenalo vytvoření účelových struktur, a současně znamenal příležitost ke sdružování, těch, kdo sport aktivně provozovali, i těch, kdo jim přihlíželi. Sport měl (ačkoli to v současnosti může znít občas archaicky) silný etický náboj a vedl k navazování přátelství, občas jdoucích až za příslovečný *hrob* - vzpomeňme na tragický příběh Hanče a Vrbaty z roku 1913.

Slovo sport pochází z angličtiny a původně znamenalo obveselení, rozptýlení, vlastně útek od práce, útek od povinnosti k zábavě. Nejdřív se vztahovalo jen na aktivity prováděné pod širým nebem, především na ty, které byly nějakým způsobem spojeny s lovem. Patřilo sem jak střílení po živých zvířatech a rybolov, tak střílení do terčů. Později se význam pojmu rozšířil na činnosti, které se prováděly venku a obsahovaly prvek soutěžení: začalo se závodit v běhu, skoku, veslování, jízdě na koni, házení míčem či kroužkem... Hry, ať již závodivé, nebo rekreačně prováděné, se do sportu v anglosaském pojetí dostaly mnohem později.

Sport, ačkoli se jedná o činnost prováděnou převážně v přírodě (sálové sporty jsou vynálezem pokročilého 20. století a šachy nebyly za sport dlouho považovány), vznikl paradoxně v době, kdy se lidstvo od přírody notně vzdálilo. Ostatně o kolébku se dělil s průmyslovou revolucí; vždyť industrializace a jevy s ní spojené se prosadila nejdříve rovněž v Anglii. Zde, a později i jinde v Evropě, se sport rozšířil jako kompensace práce, povinnosti prováděné mimo domov. A to přesto, že byl zpočátku výlučnou činností společenských elit.

Zárodky sportovní činnosti spatřujeme totiž v aktivitách šlechty, kladoucích nároky na fyzickou zdatnost: v jezdectví, lovu, v různých míčových hrách, střelbě. Šlechta se také jako první věnovala cestování, které nesledovalo žádný praktický cíl. Bylo to jen cestování pro cestování samé, cestování za poznáním cizí země, jiné kultury. Právě z takových cest vznikla moderní turistika.

IV. 4. 1. Turistika

“Turistika slove cestování za účelem zábavy, která spočívá najmě v rozkoši z pobytu v přírodě vůbec, a pak ve vyhledávání méně známých a krajinářsky vynikajících končin, pak také za účelem osvěžení tělesného i duševního,” praví Ottův slovník naučný, XXV. díl z roku 1906.

Jisté je, že toto slovo evropské jazyky dlouho neznaly. Užívalo se v angličtině, ve francouzštině se jako synonymum slova “cestovatel” objevilo v roce 1816. Jungmannův Slovník česko-německý, vycházející v letech 1835 - 1839, slovo *turistika* ještě nezná.

Ve skromných podmínkách českých zemí byl turistou především člověk, který cestoval pěšky, železnicí a občas parníkem, Anglie tak označovala cestovatele do střední Evropy, zejména do Německa, Švýcarska, do Itálie či do Orientu, v Itálii bylo slovo *turistika* synonymem slova *alpismus*.

Nejrozšířenější byla turistika letní, pod zimní turistikou byly dlouho chápány cesty zámožných lidí za sluncem. Především Nice na pobřeží Středozemního moře, v letech 1815 - 1860 italská (jméno si změnilo na Nizza) a poté opět francouzská, byla v oblibě i mezi Čechy. Připomeňme alespoň pobyty Terezie Palacké a později rodiny Riegrovy. Teprve s rozšířením lyžování nabyl pojem zimní *turistika* dnešního obsahu.

Turistikou nebyly jen cesty do dalekých zemí, naopak. U zrodu tohoto sportu stály v Čechách pěší výlety, *landpartie*, pořádané do okolí města. Byly napůl společenskou záležitostí s nepřehlédnutelným vlasteneckým zabarvením, napůl sportovním výkonem:

“Bylo to nejspíše v létě 1835, ne později, když nějakí mladí lidé podnikli “landpartii” (tehda se ještě neřikalo výlet) do nedalekých Smiřic, kde bývalo výborné pivo. Vzpomínám, že i za mých dětských let mívalo ‘smiřické’ dobrou pověst. Ověšení kytarami s pestrými fábory - kytara bývala tehda skoro nezbytným hudebním nástrojem v každé měšťanské rodině - vybrali se synkové i panny hradecké za krásné neděle Pražskou bránou a za hovoru i zpěvu kráčeli ke Smiřicům. Kde byly dívky, tak se vždy vyskytlo i “dvoji sukno”, a byly-li to dívky měšťanské, táhli se za nimi pokaždé i páni oficií.”

(Ignát HERRMANN: *Blednoucí obrázky. Vzpomínky nejstarší a drobné epizody z maloměstské kroniky*. Díl druhý. Vydání čtvrté. F. Topič, Praha, b.d., s. 22 - 23.)

Podobné výlety byly oblíbeným rozptýlením české vlastenecké společnosti hlavně v místech s aktivní vlasteneckou agitací. Směřovaly většinou na nějaké památné místo - v zachovaných nevydaných rukopisech M. D. Rettigové najdeme písemné vyličení dvou výletů, prvního z roku 1827 na Kunětickou horu, někdy později na Potštejn. Nebyl to výlet s pouhým chlebníkem přes rameno - *biedermeier* dbal na řádný jídelníček a stolování i v polních podmínkách.

Jazykově německá společnost holdovala výletům stejně jako česká.

Turistika, třebaže se tohoto pojmu neužívalo, se od padesátých let pěstovala i v rodinách - stačí připomenout *výšlap* Karoliny Světlé a jejích příbuzných na Ještěd, podniknutý v srpnu 1855.

Brzy bylo zřejmé, že *turistika* není jen záležitostí toho, kdo ji aktivně provozuje, ale že má nepřehlédnutelný význam hospodářský. To rychle pochopili i podnikatelé v končinách

turisticky přitažlivých. Z krkonošských bud, kdysi středisek budního hospodaření, se stávaly turistické ubytovny. Sami turisté přispěli v nemalé míře k rozšíření svého sportu a k vytvoření značených turistických cest a turistických ubytoven, ke stavbám rozhleden i k vydávání turistických map a průvodců.

Od šedesátých let 19. století vznikaly v Evropě turistické kluby. Když byl v Čechách v roce 1888 z iniciativy Vojtěcha Náprstka založen Klub českých turistů a v témže roce začal vydávat svůj měsíčník *Časopis turistů*, potvrdil jen skutečnost, že turistika v českých zemích – i bez organizačního rámce – existuje, ba že je dokonce jedním z atributů národně svébytné a emancipující se české společnosti. Ne nadarmo se říkalo, že prvními turistickými pochody byly vlastně národní pouti, které od obnovení ústavnosti, ve větší míře od přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století směřovaly na památná místa českých dějin – na Říp, Bezděz, Blaník, Oreb, na pomezí Krkonoš, Jizerských hor a Českého ráje. Na počátku 20. století měl KČT 40 odborů a skoro 4000 členů. Cíleně se zaměřil na turisty z řad studentů, pro které zakládal studentské noclehárny, do konce 19. století jich vzniklo 238 a nacházely se ve 218 obcích.

“Alpskou”, tedy vysokohorskou turistiku pěstoval v českých zemích Český odbor slovinského Planinského družstva, který vydával od roku 1900 i svůj *Alpský věstník* s důkladnými články a bohatými zprávami.

Výlety do přírody daly vzniknout tábornickému sportu, pobytu v přírodě pod stany nebo v jiném improvizovaném dočasném přístřeší, postaveném obyčejně ve větším a uzavřeném celku. Tábournictví vzniklo v USA v souvislosti s turistikou (putovní tábory), lovectvím, skautingem, s automobilismem a vodní turistikou. V českých zemích k jeho rozvoji přispěly Vysokoškolský sport Praha (od 1910) a skautské (junácké) hnutí - první tábor Svojsíkových skautů se konal o prázdninách 1912. Jeho významnější rozvoj však spadá až do meziválečného období.

IV. 4. 2. Cyklistika

Ke sportům provozovaným v přírodě patří rovněž cyklistika. Kolo, nejjednodušší a zdravý dopravní prostředek, vzniklo jako náčiní ryze sportovní. Už na konci šedesátých let 19. století se v Anglii a ve Francii konaly první cyklistické závody, kterých se aktivně účastnily i ženy. Závodilo se zpravidla na zvlášť upravených dráhách (velodromech), ale také na silnicích. Na start prvního kontinentálního silničního závodu z Paříže do Rouenu v roce 1869 se dostavili 323 závodníci.

Rozmach cyklistiky umožnil vynález nízkého kola (roveru) a pneumatik.

V devadesátých letech 19. století byla jízda na kolech už velmi populárním sportem, třebaže sportem pro zámožnější vrstvy. Nešlo jen o koupi velocipédu, ale i o vhodné vybavení jezdce.

Brzy se cyklisté začali organizovat v kluby, kluby se sdružovaly v ústřední svazy, unie. Jednotlivé národní unie vytvořily světovou organizaci, Mezinárodní unii cyklistickou, *Union Cycliste Internationale* (UCI). Cyklistické kluby měly původně vyhraněně sportovní ráz, věnovaly se pořádání závodů. Proto když kolo přivedlo své vyznavače do přírody, vznikly vedle unií turistické svazy, *Touring-kluby*.

Prvním cyklistou v Čechách byl bezpochyby strojník Josef Pechánek, který si podle Michauxova velocipédu s klikami na předním kole, předvedeného na světové výstavě v Paříži roku 1867, zhotovil doma podobný a najezdil na něm mnoho kilometrů. V českých zemích zakotvil cyklistický sport natrvalo teprve koncem sedmdesátých let. Jeho průkopníky byli synové smíchovského továrníka Kohouta, z nichž Josef, který vyhrál několik mezinárodních závodů, byl velmi populární. Kolem bratří Kohoutů se vytvořil kroužek podobných nadšenců, jichž přibývalo. Roku 1880 založili na Smíchově *Český klub velocipedistů*, první český cyklistický klub, roku 1883 následovala *Česká ústřední jednota velocipedistů*.

Rozšíření výroby velocipédů vedlo k jejich větší dostupnosti a nižší ceně - kolo se tak díky své relativní láci stalo ideálním dopravním prostředkem širokých vrstev. Jezdilo se na něm do zaměstnání, do školy, později i na pole a pomalu se zapomínalo na trudné počátky cyklistiky:

... Kdo by se ze starších nepamatoval na to, s jakými obtížemi bylo v létech osmdesátých a devadesátých spojeno naučení se jízdě na kole. Takový učební běh na jízdní dráze trval celé týdny a u méně nadaných jednotlivců mnohdy celé měsíce. A když se pak konečně smělo vyjetí po prvé v průvodu učitele ven na silnici, tu odehrály se mnohdy při takové vyjížděce prakomické scény. Vůz se senem naproti po silnici přijíždějící vyvolal pravé zděšení. Malá část jezdců projela sice potácejíc se povážlivě sem a tam šťastně kolem tohoto netvora. Ostatní sřítli se však střemhlav do příkopu u silnice a někteří, - a k těm patřily zpravidla starší dámy – přitahování byli přímo magnetickou silou k této překážce a vlétli s pronikavým křikem a otevřenou náručí udiveným koním kolem krku.

V Praze musil svého času každý, dříve než se mu dostalo čísla a legitimace, skládati před přísnou policií zkoušku a při tom stávalo se dosti často, že někteří zkoušenci pojeti byli takovou hrůzou, že se vůbec ani nahoru do sedla nedostali, v zatáčkách se stroje spadli, nebo i do zdi vjeli. Dnes však zmizely tyto potácející se postavy z našich silnic téměř úplně.

(*Plavba vzduchem. Moderní studie. Kalendář fy F. Missler, Brémy na rok 1913, s. 82-83.*)

IV. 4. 3. Veslařství

Doprava po vodě je téměř tak stará jako lidstvo samo, ale zábavou a sportem se

veslování stalo až ve čtyřicátých letech 19. století. Kolem roku 1840 se v Praze lidé bavili na tzv. hamburských “jollách”. Při různých slavnostech, např. korunovacích, se pořádaly různé “lodní kolby” a “veslařské turnaje”. Roku 1845 se konaly veřejné veslařské závody v místech pozdější vojenské plovárny v Praze. V šedesátých letech už v Praze existovala veslařská mužstva, trénující ve dvou-, čtyř-, šesti- ba i dvanáctiveslicích. Veslařských spolků v Čechách přibývalo, vedle Prahy vznikly veslařské kluby v Roudnici, Mělníku, Lounech, Beřkovicích, Písku atd.

Jezdilo se však na určitou vzdálenost a na “hladké” vodě. Vodní turistika je dítětem až pokročilejšího 20. století, vodní sjezd a vodní slalom vznikly v návaznosti na ni.

IV. 4. 4. Bruslení

Tak jako většina sportů, také bruslení vzniklo z praktické potřeby, nicméně už ve 12. století se londýnští mladíci vozili po zamrzlé Temži na hrubých bruslích přivázaných k noze a odstrkovali se okovanou holí. Nejstarší brusle byly ze dřeva ve tvaru chodidla, na spodní straně bylo zapuštěno želízko, ocelová lišta se žlábkem. Připevňovaly se řemeny k noze. Ocelové brusle se prosadily v 19. století.

Při bruslení se mohlo povídat, flirtovat, nezřídka zde byla navázána známost. Bruslení se tak brzy stalo oblíbeným sportem, protože vedle sportovního vyžití poskytovalo rovněž možnosti společenské zábavy:

“Bíločervené prapory vesel vládly nad dřevěnou ohřívárnou a do červena rozpálenými bubínkovými kamny, s černými kalužemi roztáleného sněhu na podlaze, s pošťuchujícími se zmrzlými kluky, dýchajícími si na zmrzlé ruce, se slečnami, jimiž klečící páni připevňovali brusle otáčejícími se olovenými kličkami. Chodili jsme se zkřehlí ohřát a pekli jsme na bubínku lesklé, praskající kaštiny. V neděli dopoledne hrávala na kluzišti vojenská hudba. Oba mosty i nábřeží bylo přeplněno přihlížejícími lidmi. Jak kouzelně zněl v tom bílém jiskření valčík z Hoffmannových povídek, jak se to při něm jezdilo, kroužilo a tančilo s přítelkyní nebo s krasobruslařem kamarádem.”

(LA PNP, Růžena Schwarzová, Osobní fond, rkp. vlastní. *V záři vzpomínek.*
Díl první: Dětství a domov. Strojopis a rukopis, nestr.)

Už v sedmdesátých letech měla řada českých měst zimní kluziště, většinou vznikala na řece nebo na zaplavené louce, na slepém ramenu řeky, na rybníce. V Pardubicích se bruslilo či klouzalo na lukách pod zámek. V Českých Budějovicích se na přelomu století bruslilo jednak na Malši, kde bylo sokolské kluziště, jednak u Dlouhého mostu, na primitivním kluzišti s nepolévaným hrboatým ledem u slepého ramene Vltavy. Malé smrčky zapíchané do

hromad shrabaného sněhu oddělovaly české kluziště od německého - i do sportu zasahovala česko-německá rivalita.

S bruslením přímo souvisí lední hokej, jenž vznikl v Kanadě. Tam také byla - studenty McGillovy univerzity v Montréalu - sepsána v roce 1878 jeho první pravidla, která se ovšem dále vyvíjela a sjednocovala. V Evropě se například ještě na počátku 20. století hrál tzv. bandy-hokej s krátkými holemi a míčkem, jen postupně se přecházelo na kanadské dlouhé hole a puk. Tak tomu bylo i v českých zemích, kam hokej zřejmě přivezl Josef Rössler – Ořovský, který se s ním seznámil za svého pobytu v Anglii a po návratu domů jej zavedl v pražském Bruslařském závodním klubu. Nový sport díky nevelkým nárokům na vybavení a vhodným přírodním podmínkám v českých zemích poměrně rychle získal širokou oblibu a řadu schopných hráčů, o čemž svědčí i úspěchy za hranicemi. Mezinárodní hokejovou federaci založili v roce 1908 Francouzi, Češi do ní vstoupili jako druzí ještě téhož roku, po nich následovali Britové, Švýcaři, Belgičané a další, Kanadčané a Američané se připojili až v roce 1920. Češi již v roce 1911 vybojovali v Berlíně titul mistrů Evropy, stejně jako v letech 1912 a 1914. O tento zdánlivě výhradně mužský sport se brzy začaly zajímat i dámy, již v lednu 1908 vznikl v Praze první dámský hokejový kroužek.

IV. 4. 5. Lyžování

Roku 1887 zakoupil Josef Rössler - Ořovský jako první v Čechách lyže z Norska (tehdy ještě připojeného k Švédsku) a stal se tak zakladatelem českého lyžařského sportu. Jím založený Český skiklub v Praze (1893) byl prvním lyžařským spolkem ve střední Evropě. Roku 1893 Rössler uspořádal první lyžařské závody v Praze ve Stromovce, ale brzy zjistil, že lyžování vyžaduje větší převýšení, a zaměřil svoji pozornost na Krkonoše. Spolu s Janem Bucharem a lyžaři z Vysokého nad Jizerou se podílel na založení Svazu lyžařů v Království českém (1903), prvního lyžařského svazu na světě. Své organizace tam měli již dříve místní Němci, například Spolek německých lyžařů v Krkonoších (1896) či Spolek zimních sportů ve Špindlerově Mlýně (1902). Svým zimním hostům nabízeli mimo jiné jízdu na saních, ale lyže rychle získaly navrch. Spolek zimních sportů každoročně pořádal závody ve sjezdu, běhu i skoku na lyžích. Původně se skákalo z můstku sněhového, v roce 1906 byl postaven ve Svatém Petru první pevný můstek. Spolek zimních sportů zřídil v roce 1909 500 m dlouhý elektrický saňový vlek, patrně první v Evropě, který během zimní sezóny vyvezl asi 3 000 osob. Vlek sloužil následujících zhruba padesát let.

Nelze opomínat skutečnost, že využití lyží mělo i svůj praktický význam - roku 1892 hrabě Jan Harrach nechal přivést lyže ze Skandinávie pro své lesníky.

IV. 4. 6. Fotbal (kopaná)

Fotbal se zrodil ve 30. a 40. letech 19. století v Anglii, přesněji v anglických středních školách v Rugby a Etonu. Od poloviny 19. století začal “etonský soccer” pronikat mezi britské průmyslové dělnictvo, po vzoru kriketu vznikaly profesionální fotbalové kluby. V roce 1871 se začala hrát první fotbalová soutěž na světě, Anglický pohár.

Do českých zemí přišel fotbal někdy kolem poloviny 80. let, kdy se objevily první zprávy o něm a první pokusy o vysvětlení pravidel:

“Hra foot-ball zvaná, aneb míč kopaný, jež se provozuje mezi dvěma bránami pevně vytýčenými, na poli ohraničeném šňůrami neb holemi či deštníky na zem položenými, kdež dvě skupin borců proti sobě kopáním kožený míč prohání, až posléze jedna vžene jej skrze bránu nepřátelskou.”

(Dokumenty z dějin hry Foot-ball. Plamen 8, 1967, s. 117.)

Fotbal během krátké doby okouznil především mužskou mládež, a to přes nepříznivý postoj, který k němu zaujala většina pedagogů a často i rodičů. Navzdory tomu vynikly právě sportovní týmy při pražských středních školách - při Akademickém gymnáziu, Malostranské reálce, gymnáziích v Křemencově a Žitné ulici, při Smíchovské reálce ... Pokud se ovšem o připravovaném utkání dověděl některý z profesorů příslušné školy a dostavil se v nevhodný čas na hřiště (např. po upozornění příznivcem soupeřova mužstva), stávalo se, že postižený tým utrpěl nenahraditelné ztráty na hráčích a zápas nemohl být v dané chvíli dohrán.

Opět se zde setkáváme se jménem Josefa Rösslera – Ořovského, který se spolu s dalšími nadšenci zasloužil o vydání prvního českého autorizovaného překladu pravidel kopané Anglické fotbalové asociace v roce 1897. Již v předcházejícím roce se hrála první fotbalová soutěž v Čechách, prozatím s malým počtem účastníků. K založení *Českého svazu fotbalového*, který měl dohlížet na dodržování pravidel a organizovat fotbalové soutěže, došlo až roku 1901.

Tak jako všechna sportovní odvětví, i fotbal se na přelomu 19. a 20. století stal kolbištěm česko-německého nesportovního soupeření. Egon Ervín Kisch o tom napsal:

Po prosincových bouřích v roce 1897 ... byl vyhlášen bojkot českých sportovních klubů. V onom bouřlivém týdnu byla zapálena klubovna německého veslařského a fotbalového klubu “Regatta” na Císařské louce a demonstranty prý vedl kapitán českého sportovního klubu “Slávia” pan Freya. Proto byl vydán zákaz zápasů, nejen se “Slávií”, nýbrž se všemi českými sportovními kluby. Tenhle bojkot trval čtvrt století až do konce první světové války. Jen jediný německý klub se nezúčastnil tohoto bojkotu, a to ... “Sturm”, kde jsem hrál na levém křídle. ...

(Egon Ervín KISCH: *Češi a Němci*. In: *Tržiště senzací*. Praha 1963, s. 69.)

Nemuselo se ale jednat jen o domácí záležitosti. Čas od času fotbal posílil sebevědomí

národa i na vyšší úrovni - když například v roce 1899 česká Slávia nepodlehla vídeňským a berlínským fotbalistům.

IV. 4. 7. Tělovýchova a organizace

První tělovýchovnou organizací, která se vyskytovala na území rakouské říše, byla *Turnerschaft*, německá celoříšská tělovýchovná organizace. První tělocvičné či turnerské spolky vznikaly v německých zemích na počátku 19. století, jejich duchovním otcem byl Friedrich Ludwig Jahn. Roku 1868 vznikl společný svaz *Die Deutsche Turnerschaft*, rozčleněný do 15 krajů. Turněři z Rakouska, kde byl první turnerský spolek založen roku 1861 ve Vídni (měla jste tu ve Wienu) a v Praze, tvořili 15. kraj. Roku 1890 založili rakouští turněři vedle kraje spadajícího do *Deutsche Turnerschaft* vlastní *Deutscher Turnerbund*, kladoucí důraz na národní a brannou výchovu. Od turnerského hnutí se odloučila dělnická tělovýchova; roku 1892 vznikl dělnický tělocvičný svaz, pozdější *Arbeiter-Turn- u. Sportbund*. Rakouské katolické turnerské spolky se roku 1914 sloučily v *Christlich-deutsche Turnerschaft Oesterreichs*.

Na konci 19. století rozšířili turněři své aktivity i o sport, o cvičení v přírodě, hry, pěší turistiku, lehkou atletiku, plavání, zimní sporty.

IV. 4. 8. České tělovýchovné a sportovní organizace

Sport se po určitou dobu rozvíjel nezávisle na tělovýchově, na niž v Čechách měl po dlouhou dobu monopol Sokol, tělovýchovná národní organizace založená roku 1862 Miroslavem Tyršem a Jindřichem Fügnerem. Tělocvik se v Čechách ovšem pěstoval už předtím, od roku 1843 zde působil jako zemský učitel tělocviku Rudolf Steffang. Ve své škole, která se nacházela v Ledeburském paláci na Malé straně, učil chlapce ze šlechtických a bohatých měšťanských rodin. Vedle Steffangovy školy existovaly i další instituce, které se věnovaly výuce tělocviku.

Vznik Sokola umožnilo obnovení ústavnosti, ale jeho organizační vývoj nebyl jednoduchý. Přestože už roku 1862 vzniklo v Čechách vedle pražské osm dalších jednot, do počátku osmdesátých let vzrostl tento počet na 130 a roku 1882 se v Praze na Střeleckém ostrově konal první slet, teprve o dva roky později mohla být ustavena sokolská župní organizace.

Sokol byl zprvu skutečně organizací všennárodní, jistě i díky tomu, že spojoval tělovýchovnou, zájmovou a kulturní činnost v národním duchu. Tato jednota však nevydržela navěky - sociální rozdíly nemohl překlenout ani vypjatý nacionalismus, pro sokolské hnutí

typický. Státoprávní prohlášení českých sociálních demokratů v rakouském parlamentu v roce 1897 se stalo záminkou k vylučování těch dělníků, kteří byli příznivci sociální demokracie, ze sokolských jednot a urychlilo vznik Dělnických tělocvičných jednot - první byla založena 22. srpna 1897 v pražské Typografické besedě. K vnitřní krizi Sokola přispěla rovněž jeho programová nechuť ke sportu, který sokolští činovníci považovali za záležitost sobecké ctižádosti. Prostná cvičení však především mládež, okouzlenou dynamikou jednotlivých sportů, příliš nelákala. Teprve rozvoj sportovních klubů vzniknuvších mimo půdu Sokola vedl k přehodnocení těchto postojů. To už Sokolu ale konkurovaly nejen četné jednoty DTJ, ale i tělovýchovné organizace Orla.

Orel vznikl roku 1908 spojením tělovýchovných odborů zřizovaných od přelomu století u katolických vzdělávacích spolků. Pojmenován byl podle vzoru tělovýchovných organizací slovinských katolíků.

Několik sportovních spolků založil již zmiňovaný Rössler-Ořovský: Bruslařský závodní klub v Praze, Český lawntennisklub, Český yachtklub aj. Další sportovní organizace na sebe nedaly dlouho čekat. Slavia (původně Sportovní klub Slavia) vznikla roku 1893 jako Akademický cyklistický odbor při Řečnickém a literárním spolku Slavia. Sdružovala studenty, kteří propadli kouzlu cyklistiky. Roku 1895 byl založen samostatný sportovní klub stejného jména, zpočátku klub převážně studentský. Vedle cyklistiky se v jeho rámci pěstovaly i další sporty včetně kopané, která se dostala na první místo až začátkem roku 1896. Slavia brzy měla nejlepší české mužstvo a 1899 sehrála první zápasy s cizinou, z nichž nejznámější je vítězný zápas s oxfordskými studenty. Před první světovou válkou byli fotbalisté Slavie nejlepším mužstvem pevninské Evropy. Členové Slavie pěstovali rovněž lehkou atletiku (1899 byly uspořádány první studentské závody) a lední hokej, od roku 1904 šerm a další sporty.

Pozdější největší rival Slavie, pražský sportovní klub Sparta, má jen o málo delší historii. Byl založen jako klub pěstující lehkou atletiku, jehož název se změnil na Athletic Club Sparta v létě 1894. Jeho členové pěstovali i cyklistiku, lední hokej, tenis, stolní tenis, plavání (plavalo se také s překážkami, tj. po a proti proudu), přetahování lanem, chůzi, šerm, zápas, vzpírání břemen aj. Také ve Spartě se velmi brzy do středu zájmu prosadila kopaná a spartanští fotbalisté začali dosahovat úspěchů i na mezinárodním poli.

Hranice českých zemí nezůstaly dlouho uzavřeny ani dalším sportům a široce založeným představám o rozvoji tělovýchovy a sportu. Již v 90. letech 19. století zde získala ohlas myšlenka novodobého olympismu. Josef Rössler-Ořovský (1869 - 1933), s jehož

jménem je spojen rozvoj několika sportovních odvětví v Čechách (především veslování, kanoistiky, bruslení, lyžování, lehké atletiky, hokeje, kopané), patřil spolu s Jiřím Guthem-Jarkovským (1861-1943) také k propagátorům olympijského hnutí v Čechách, roku 1896 se zasloužili o vznik Českého výboru pro hry olympijské. Guth – Jarkovský v té době již pracoval v Mezinárodním olympijském výboru, jehož členem zůstal až do své smrti.

IV. 4. 9. Ženská tělovýchova a sport

Tradice ženské tělovýchovy sahá do renesance, která znovu objevila kult těla. V prostředí šlechty se dámy věnovaly jízdě na koni, házení míčem a střelbě z luku. V Benátkách se dokonce venkovské ženy zúčastňovaly regat - veslařských závodů. Jako dědictví osvícenské pedagogiky se ještě před polovinou devatenáctého století tělesné cvičení rozšířilo i do měšťanského prostředí, týkalo se však výhradně chlapců. Jim byla určena i školní tělovýchova.

Rozšíření tělesných cvičení mezi dívky a ženy naráželo na řadu předsudků. Cvičení ženy na náradí nepovažovali lékaři ani autorky didaktických spisů za vhodné; ženám a dívkám doporučovali spíše chůzi a dlouhé vycházky.

Tu a tam se ženy osmělily ke koupeli v řece. Na českých tocích, které ještě nepřipomínaly stoky, přibývalo říčních lázní, na přelomu století byly již poměrně rozšířené. V Praze se nacházelo několik plováren, koupací kabiny byly dlouho oddělené a ani později, po jejich zrušení, nebudil cudný dámský koupací úbor pohoršení.

Za vhodný sport pro dívky bylo uznáno i klouzání. V průběhu druhé poloviny devatenáctého století se přidalo bruslení, vhodné jen pro malé a neprovdané dívky.

Významným mezníkem v ženské tělovýchově bylo založení Sokola. Vlastenecký tělocvičný spolek se vůči ženám neuzavíral. Do spolku chodila cvičit i děvčátka, vedle dcerky jednoho ze zakladatelů, Renáty Tyršové-Fügnerové, i dívky z dalších vlasteneckých rodin. Cvičil je doktor Musil, lékař, aby se zamezilo námitkám některých matek, že by tělocvik mohl děvčatům škodit.

Mezi cvičitelkami dívek vynikla Klemeňa Hanušová, dcera univerzitního knihovníka. Když pak 29. listopadu 1869 vznikl na Tyršův podnět Tělocvičný spolek paní a dívek pražských, sestavila pro něj Hanušová celý ženský cvičitelský sbor. V roce 1877 vydala knihu nazvanou *Dívčí tělocvik*. Předsedkyní prvního ženského tělocvičného spolku se stala Kateřina Fügnerová, tajemnicí Věnceslava Lužická, pokladní Betty Smetanová, manželka Bedřicha Smetany. Spolek vzbudil u části veřejnosti nevoli: tělovýchova prý připraví dívky o jejich

přirozený půvab, stanou se z nich mužatky, tělocvik škodí ženskému organismu a je nebezpečný budoucímu mateřství.

Ženská tělovýchova se však prosadila především proto, že se spolek mohl opřít o nespornou autoritu Sokola a o dobrozdání některých známých lékařů, za ženský tělocvik se později zasazovala především Anna Bayerová. Pod heslem *Volnost a zušlechtění* se tři sta prvních cvičenek pustilo do boje za místo na slunci. Veřejnost je zvolna brala na milost. Zastaly se jich Národní listy, přinášející pravidelně zprávy o ženských tělovýchovných aktivitách.

Prostná jako první ztratila ódium nemravnosti - jejich rozšíření do škol napomohl školský zákon z roku 1869. Většina rodičů sice dívčí školní tělocvik odmítala - nakonec se však přece jen prosadil.

V devadesátých letech, když vysoké kolo vystřídal *rover*, se dámám otevřela cyklistika. Bylo třeba překonat názor o škodlivosti tohoto sportu pro ženský organismus. Průkopníci cyklistiky a výrobci bicyklů upozorňovali na podobnost šlapání na kole a neškodného šlapání na šicím stroji, otřesy při jízdě na bicyklu byly přirovnány k otřesům při jízdě na koni. Jízdní kolo přivedlo převrat v dámské toaletě. Z počátku se sice jezdilo v sukni - v krátkou řasnatou suknicí a široké turecké spodky byly oblečeny první závodnice, které vyjely v žižkovské Ohradě v září 1894 při startu chorvatských cyklistů, pak se však ukázalo, že i takto upravená sukně je pro jízdu nevhodná. Na pořad dne se dostaly kalhoty, většinou nabyly umírněné podoby kalhotové sukně.

Počátkem 20. století se ženy objevily na zasněžených svazích hor. První lyžařky sjížděly opatrně bílé svahy v dlouhé sukni a kloboucích na hlavě. Časté pády do sněhu je přesvědčily o nezbytnosti dlouhých kalhot, žádných kalhotových sukní, ale již nefalšovaných pánských kalhot. Při cestě do hor je z opatrnosti zakrývaly sukni ...

Sport a tělovýchova, aktivity doprovázené vlasteneckou rétorikou, ovlivnily významným a několikerým způsobem postavení ženy. Především do značné míry narušily stereotyp o somatické méněcennosti ženy - žena se chopila většiny sportů, které provozovali muži, s výjimkou těch nejdrsnějších a nejsilovějších. Tělesný pohyb stál u zrodu nového typu sociability, tělovýchovných jednot a sportovních kroužků, prolomil beztak se tenčící bariéru oddělující mužský a ženský svět. Tělovýchova a sport představovaly významný krok v emancipačním procesu žen. A jistě není nezanedbatelné, že některé ze sportů umožnily obléci ženu do kalhot, až dosud nedobytné bašty maskulinity ...

Literatura:

Historie tělesné výchovy a sportu. Praha 1996.

Věra OLIVOVÁ: *Odvěké kouzlo sportu.* Praha 1989.

Václav PACINA: *Sport v Království českém.* Praha 1986.

Karel PETRŮ: *Dějiny československé kopané.* Praha 1946.

František KOLÁŘ: “NESMÍŘITELNÁ” rivalita Slavie a Sparty. (*Kapitola z počátků českého fotbalu.*) In: Sborník prací k 65. narozeninám prof. dr. Roberta Kvačka. Praha 1997, s. 165-190.

Sokol, jeho vznik, vývoj a význam. Praha 1998.

Jiří SOMMER: *Malé dějiny sportu aneb o sportech našich předků.* Olomouc 2003.

Kapitola V.

Lidé na okraji

Historie byla dlouho vnímána i psána jakoby *z centra*. Zdálo se, že historický význam mají jen role přidělené mocenským, hospodářským nebo kulturním elitám. Historie lidu se rozpouštěla v dějinách dynastií, historie víry v dějinách církví a kleriků. Z centra vyzařovala pravda, k níž se vztahovaly všechny omyly, úchytky či jenom odlišnosti: jen tak mohl historik legitimně psát *autentickou a objektivní* historii.

Jak už víme, tato tradiční perspektiva se ukázala jako nedostatečná, omezená svým vlastním vymezením: z centra je nemožné zachytit celou společnost a psát historii jinak než jako záznam jednohlasých partů držitelů moci. Víme také, jak proběhl *koperníkovský obrat* k hospodářským a sociálním dějinám, víme rovněž, že ani u nich se zvědavost historiků druhé poloviny 20. století nezastavila. Jedna položená a zodpovězená otázka vyvolávala otázky další, ty přibývaly úměrně hloubce ponoru do někdejších na první pohled jednoduchých sociálních struktur. Každá společnost, jak dnešní občanská, tak dávná středověká, je vnitřně rozmanitá, obsahuje různé *subkultury*, sociální, kulturní, náboženské i politické a každá tato subkultura má své světlé i temné stránky, s nimiž se musí (či se aspoň domnívá, že musí) vypořádat jak *centrum*, tak ta či ona subkultura. Měl by se s nimi vypořádat i historik, u vědomí toho, že ony dvě barvy, světlá a tmavá, se měnily v závislosti na době, v níž se společnost nacházela.

Spolu se sociálními dějinami vyvstala nutnost změnit až dosud převládající “anekdotickou historii zločinu”, soustředěnou na omezený počet proslulých kriminálních příběhů, na výzkum zaměřený na dějiny kriminality, založený na vytěžení archivů soudní provenience, na jejich sériovém zpracování a na kvantitativním vyhodnocení získaných údajů. Již prostá kritika seriálních pramenů však nutí k vyslovení otázek v tradiční historii nemyslitelných či nevyslovených: jak použít středověkého berního rejstříku či soupisu právozárečného měšťanstva z počátku 19. století k rekonstrukci obyvatel nějakého města, když obsahuje jen jména těch, kteří nějaké daně platili? Jaký byl poměr mezi těmi, co nic neměli, jaká byla jejich váha v tom kterém městě? A stáli tito lidé nutně *na okraji*? Byli nutně kriminalizováni? Kde byla ona hranice mezi mlčky nesouhlasícími či tiše revoltujícími na jedné a zločinci na druhé straně? Jaké bylo postavení těchto okrajových vrstev obyvatelstva, představitelů *marginálna*? Jak je vnímali ti, co na okraji nestáli?

Kdo všechno patřil a patří mezi tyto *lidi na okraji*? Současný sociolog, psycholog, pedagog či kriminalista by *marginálnítu* označil nejspíše pojmem sociální patologie – dnes by

sem náležela problematika drogové závislosti, kriminality, prostituce, prostě vše, co spadá pod pojem sociální deviace, tedy každá odchylka od všeobecně respektované normy sankcionované zákonem (případně mravní normou). Marginalita, sociální deviace je tedy porušení nebo podstatná odchylka od společenské normy nebo skupiny norem, nerespektování požadavků, které na jednotlivce či skupinu společnost klade. I v historickém kontextu je zde možné objevit obecné znaky, které se vyskytují u moderní sociální deviace:

1. určitá zákonitost v podmíněnosti marginalizace: *na scestí* se dostávají především lidé z určitých sociálních skupin, kteří žijí ve shodných či podobných podmínkách;
2. podobnost nebo dokonce identita příčin, jejichž působením deviace vzniká;
3. určitá opakovatelnost, stabilita deviantních jevů v čase a v místě a určitá hromadnost, stabilita a rozšířenost při stejných podmínkách.

Chceme-li objevit určitou strukturu *marginality*, můžeme využít soudobou klasifikaci sociálních deviací, které dělíme:

1. podle typu porušované normy (právní, mravní, náboženské, etické);
2. podle subjektu (jednotlivci nebo skupiny);
3. podle objektu (vůči čemu je odchylka zaměřena: vůči společenskému pořádku, vůči vlastnímu já, vůči bližnímu)

Do první kategorie patří zloději, podvodníci, vrazi, jsoucí v konfliktu se zákonem, heretici, porušující náboženské normy, všichni ti, kdo porušovali tehdejší poměrně rigidní normy sexuální morálky, ať už mimomanželskou sexualitou nebo homosexualitou. Porušování zákona bylo často “kolektivní” záležitostí, také heretici se zpravidla vyskytovali ve skupinách. Druhé kritérium nepotřebuje vysvětlení, třetí pak pomáhá rozlišit např. násilí proti sobě (sebevražda, záměrné zmrzačení, alkoholismus) od revolt či násilí proti druhému (vražda, ublížení na těle, psychické týrání).

Ale tak jako dnes nejsou zdaleka všichni, kdo dávají najevo svůj nesouhlas se stávajícím pořádkem, zločinci, nebylo tomu ani v minulosti. I tehdy existovaly rozsáhlé skupiny *lidí na okraji*, lidí “beze cti”, nebyli to však pokaždé zločinci - vždyť sem patřili (někdy jen dočasně) mlynáři (bydleli a pracovali na kraji vesnice či města), lazebníci, markytánky, pohodní, kati, lázeňští, podomní obchodníci, komedianti, ba i herci ...

To, že se společnost nedělila jen na *ne-kriminálníky* a *kriminálníky*, vyvstalo i z tematických okruhů formulovaných na jednotlivých setkáních členů Mezinárodního sdružení pro dějiny kriminality a trestní odpovědnosti (*International Association for the History of Crime and Criminal Justice*, IAHCCJ), založeného v roce 1978 na VII. mezinárodním kongresu hospodářsky vyspělých zemí v Edinburgu. Pokud témata jako

- hospodářské a sociální aspekty kriminality,
- zločin a trestní spravedlnost,
- trest a soudní postih,
- zločin a společenský dozor aj.

s kategorií *kriminalita* úzce a bezprostředně korespondují, pak u dalších témat

- zločin, násilí a sociální protest,
- násilí v atlantské a středomořské oblasti,
- čarodějnictví, kouzelnictví a zločin,
- historické bádání o dohlédacích (policejních) institucích aj.

cítíme jistý přesah do jiných končin historického bádání. A patří témata jako

- kouzelnictví, čarodějnictví a čarodějnické procesy,
- patologie měst,
- inkvizice a židé, násilí a jeho dějinný kontext

do dějin mentalit, nebo do dějin kriminality?

Jiná byla patologie města středověkého, jiná města rané industrializace; patologické jevy typické pro město počínajícího 21. století si naši dědečkové nedovedli představit ani v nejděsivějších snech. A navíc - jak různá může být interpretace marginálních jevů, např. pokud se týče čarodějnic a čarodějnických procesů? “Posttotalitní” historik má stále v živé paměti *marx-leninskou* interpretaci tohoto jevu, vysvětleného jako důsledek třídního rozdělení společnosti.

Pozornost historiků věnovaná okrajovým skupinám obyvatelstva byla nepochybně vzbuzena obecným společenským vývojem. Pozornost deklasovaným skupinám obyvatelstva v minulosti byla dána vždy snahami státu o řízení života obyvatelstva - ať se jednalo o sňatkový *konsensus*, zákon o *domovském právu* či nařízení o reglementaci (či později o abolicí) prostituce. Podobná souvislost je zřetelná mezi problémy meziválečného západního hospodářství, politickými a sociálními důsledky krize roku 1929 - stačí vzpomenout si na *Hrozny hněvu* nebo na Brechtovy divadelní hry - a rozvojem sociologického bádání o *sociální marginalitě*, které se objevilo hlavně ve Spojených státech. Nicméně na to, aby nová sociální historie, ještě docela mladá, mohla hned vstřebat výsledky sociologického zkoumání, bylo příliš brzy. Až dvě desetiletí po skončení druhé světové války, přesněji od roku 1968, se obzory historického bádání opět rozšiřují a spolu s adjektivem *nová*, jimž se slovo *historie* přidělo, se v odborném tisku a historických pracích objevuje i adjektivum *marginální*.

Co je *marginální*?

Při použití tohoto slova si vzpomeneme na mocnou protestní vlnu, která nejprve ve Spojených státech a pak i v Evropě zpochybnila ty nestabilnější hodnoty židovsko - křesťanské civilizace, kapitalistického světa a průmyslové a byrokratické společnosti vůbec: beatníci a hippies, sekty, radikální ochránci přírody - jedni po druhých ztratili svým chováním tradiční morálku, včetně sexuální, instituci rodiny, bezpočtukrát skloňované ideje pokroku, práci i zisk, plýtvání konzumní společnosti i průmysl ničící přírodu. Jejich záměrná a vědomá sebe-marginalizace, jejíž formy se měnily od prostého pacifistického odmítání násilí až k evropským událostem května 1968, jen odkrývá a prozrazuje formy marginality či úplného vyloučení, formy neprovokující, každodenně postupované a bezděčné, ale daleko významnější s ohledem na počet osob, kterých se dotýkají, a na sociálně nespravedlivou společnost, jejímž produktem tito lidé na okraji jsou. Atributy marginalizace (a marginálna) jsou odlišné, ale jejich důvody a motivy mívají společného jmenovatele.

Pojem marginalita obsahuje dvě různé úrovně

Nelze nabídnout jednoznačnou definici marginálních jevů, nicméně několik pojmů můžeme *a priori* určit:

1. pojem vyloučení, který označuje rozchod - někdy rituální - s daným sociálním útvarům - rozchod může být nucený nebo dobrovolný;
2. pojem marginality, který implicitně zahrnuje i více méně formální statut *uvnitř* společnosti a vyjadřuje situaci, která, alespoň teoreticky, může být přechodná;
3. pojem integrace (nebo reintegrace), značící absenci marginálního statutu, případně návrat *dovnitř* společnosti.

Obsah těchto pojmů je proměnlivý; už proto, že se dotýkají dvou rovin sociální skutečnosti, které spolu nemusí nutně souviset: roviny sociokulturních hodnot a roviny socioekonomických vztahů. Jednotlivec nebo skupina se mohou podílet na výrobních vztazích a přitom odmítat etické normy dané společnosti.

Společnost může kodifikovat přechod od marginálního postavení k vyloučení a dávat mu rituální formu: vzpomeňme na význam pojmu marginalizace v analýze *přechodových rituálů*, které podle A. van Gennepa zahrnují postupně tři etapy: oddělení, marginalizaci a přidružení.

A ještě jeden důležitý atribut *lidí na okraji*. Ať stáli kdekoli, v dobách společenských krizí představovali ideální hromosvod, na který společnost svedla svůj neklid, nejistotu a

zlost. Mezi pogromem na židy či tažením skinheadů proti Romům je rozdíl jen časový. Pokaždé stačilo naznačit, že za krizi a problémy mohou ti nebo oni ...

Hranice světa

Náš křesťanský (evropský, chceme-li) svět měl své hranice, své *okraje*. Po dlouhou dobu dokázal žít jen ve svém prostoru obklopeném neznámými pevninami a moři, jejichž podoba nabyla na zřetelnosti, jakmile se člověk vzdálil od *centra* svého prostoru: nejisté rozsáhlé končiny, oblasti zázraků a divů, nebezpečí, které jako okraj obklopuje bezpečně známé země a napájí kolektivní imaginaci. Nemusíme jít až k imaginární hranici, prostor znal i jiná ohraničení: jako kdysi se Řím definoval v opozici vůči barbarům, bylo západní křesťanství obklopeno *pohany* (Skandinávci a Maďaři v době středověku), *schismatiky* (Byzanc) a především *bezvěřci* (musulmané).

Ale zalidněný prostor měl své *okraje*. Prostor okrajů byl rozdrobený: nebylo žádné *tržní hospodářství* schopné sjednotit celý známý svět. Dálkový obchod se týkal jen některého zboží, především soli a koření. A nezávisle na hraničních zónách odděloval porost křovin a lesů lidský svět - vesnice a města - od světa divokého, neobydleného prostoru, doupat zvěře, lupičů, ba i neznámých démonických bytostí, jak lidé věřili. A tento les byl prostoupen pasekami, kde pracovali uhlíři a modlili se poustevníci, kteří utekli *do samoty*, do *marginálna*.

Mimo *prostor*, třebaže v blízkosti obydlených míst, na okrajích města vesnic, se nacházely mlýny otáčející se v proudu řeky či ve větru přicházejícím z kopců. Mlýnář, disponující technickými dovednostmi, vlastník či častěji nájemce tohoto nejdůležitějšího technického zařízení tradiční společnosti, patřil (dokud stály mlýny mimo aglomeraci lidských sídel) také *na okraj*. Nebylo náhodou, že se často přidal k herezi - Menocchio Carla Ginzburga je nad jiné výmluvným dokladem.

S postupující industrializací se tento prostor za *hranicemi světa* zalidňoval. Ubývalo místa pro poustevnictví, fantazii i herezi.

Města, prostor marginálů

Ve světě, v němž od zániku antiky a barbarských vpádů převládal venkov a rozsáhlé lesnaté plochy, bylo obnovení měst hlavním katalyzátorem *marginálna*. Rozvoj měst stimuloval a předpokládal aktivitu nových sociálních skupin, nazíraných původně s podezřením, jejichž tlak však vedl k rozvrácení společenské hierarchie a žebříčku hodnot.

V široké škále městských řemesel byly některé z aktivit považovány za nedůstojné, byť hrály důležitou roli v městském hospodářství. Jednalo se o profese řezníka, pohodného,

kata, tedy lidí, kteří přicházeli do styku s krví; v některých městech byl příznačně dům kata postaven u hradeb, ale vně města. Nečistí byli i katovi pacholci. Také řemesla, která přicházela do styku s nečistotou, byla považována za diskreditující - komunální hygiena byla až do 19. století prázdný pojem, a tak *lidmi na okraji* byli čistič stok, pohodný, ale i textilní profese, valcháři a barvíři s věčně modrými nehty. Rovněž profesní aktivity vedoucí k rozmachu směny, jež předpokládala ponižující manipulaci s penězi, vyvolávala ve středověku nedůvěru a opovržení. V městě se rozvíjel i jiný obchod: prostituce, která byla v očích církve chlípou neřestí, obchodem prodávajícím tělo, které stvořil Bůh. Pak zde byli i ti, kdo prodávali slova a vědění: muži práva, advokáti.

Židé a antisemitismus

Ještě v 11.- 12. století se židé od ostatní populace téměř nelišili: mluvili stejným jazykem jako jejich okolí, neboť hebrejščina byla pouze učeným a liturgickým jazykem, nebyli nijak označeni, věnovali se zemědělství, řemeslu a obchodu, lékařství, v některých zemích mohli dokonce zastávat veřejný úřad. Jistě, už tehdy patřili statutárně na okraj společnosti, neboť nebyli *údy křesťanské církve*. Vyloučení ze společnosti však mělo teprve přijít.

Jeho první náznaky lze spatřit v obžalobách z rituálních vražd křesťanských dětí, které byly častěji vznášeny proti židům od konce 11. století u příležitosti první křižácké výpravy v oblastech, kterými křižáci táhli, ve 12. století v Německu, méně nápadně v severní Francii a Anglii, ve 13. století již také v Languedocu. Těchto žalob, k nimž se přidaly i žaloby ze zhanobení hostie, přibývalo a na mnoha místech vedly k masakrům židů. Ve stejné době nařídila církev - na čtvrtém ekumenickém koncilu v Lateráně roku 1215 - židům zvláštní oděv, zakázala jim vlastnit půdu a věnovat se řemeslům. Marginalizace byla i fyzická: židé byli násilím přesazeni do určené čtvrti, gheta. Měli vlastní lázně, svou synagogu, zaměřili se na určité aktivity, hlavně na půjčování na úrok, což křesťané nesměli. Chtěl-li někdo půjčit peníze, neváhal se na židy obrátit, ale bližším kontaktům se lidé vyhýbali ze strachu před jakousi nákazou: pokud se na trhu žid dotkl zboží, především dokonce potravin, byl přinucen je koupit. Téma konfliktních křesťansko-židovských vztahů má poměrně rozsáhlou tradici, ani česká historiografie zde není výjimkou.

V rakouských zemích museli židé vyčkat až vlády Josefa II. a pak roku 1848, aby se stali plnoprávními občany. V rámci emancipace a rovnoprávnosti popřel centralizující se stát jejich odlišnost, odmítl vyhánění židů a požadoval jejich asimilaci. Tím jejich marginalizace, která se měla proměnit ve skutečné martyrium, neskončila.

Romové

Už na konci středověku vstoupili na scénu další *lidé na okraji*: Romové - či, jak se tehdy říkalo, Cikáni. Silná emigrační vlna Cikánů pronikla do Evropy v průběhu roku 1417. Vydávali se za poutníky egyptského původu, což jim v některých zemích vyneslo přezdívku *Egyptánek*. Z počátku je nikdo nevyháněl, třebaže si občas přilepšovali krádežemi a žebrotou. Přitažlivost exotiky a milosrdnost k těm, kteří byli považováni za poutníky, převážily ještě nad nedůvěrou. Ale pokud jim městské rady nabídly živobytí, zakázaly jim překročit městské hradby a brzy jim raději zaplatily či poskytly nějaké dary, aby je vystrnadily. Jejich skutečnou marginalizaci však způsobily až zásahy centralizované státní moci. Od 16. století (Ferdinand I. vydal první proticikánský mandát roku 1545) přiřadily úřady Cikány k *žebrákům a tulákům*, kteří nemají *ani zaměstnání ani bydliště*. Tento postoj, utvrzený mandáty Leopolda I., se neměnil. Teprve Marie Terezie zahájila jejich asimilaci, po její smrti se ale vše vrátilo do starých kolejí. Ještě nesporně demokratická a snášenlivá první Československá republika nepovažovala Cikány za plnoprávné obyvatelstvo. Za války je postihl holocaust, který organizovali nacisté na všech územích, jež ovládli. Své dluhy k romskému etniku nesplatila ani soudobá česká společnost, která zatím nedokáže zajistit ani jejich bezpečnost.

Marginalizace nemocných

Malomocní, kteří byli podobně jaké židé pronásledováni, nebyli v úplně stejné situaci. Byli křesťany, nebylo možné je exkomunikovat z církve. Nicméně ze společenství lidí byli vyháněni ještě dříve než židé, a daleko rozhodněji. Ve 12. a 13. století přibývaly na křižovatkách cest a mimo obydlený svět špitály pro malomocné, v nichž byli zavřeni daleko od lidí. Tato zařízení vznikla z dobročinnosti zakladatelů, kteří doufali, že budou odměněni na onom světě, s poskytováním konkrétní péče malomocným se však ze strachu před nákazou nepočítalo. Lepra byla tělesným dokladem hříchu, hniloba těla ukazovala na hnilobu duše. Proto byla izolace malomocných také způsobem jejich odsouzení za jejich domnělé hříchy, či za hříchy, které spáchali všichni, ale jen malomocní je měli vykoupit. Jejich zvláštní šat (kapuce, límec z bílého plátna), *mošna* a hlavně řehtačky již zdaleka oznamovaly jejich příchod a umožnily, aby se jim ostatní vyhnuli. V průběhu 16. a 17. století lepra v Evropě viditelně ubylo, ale na okrajích měst na ni zůstávala památka v podobě neobydlených míst... Moderní doba pak internovala nezámožné nemocné v nemocnicích, nezámožné rodičky v porodnicích, nechtěné děti v nalezincích. Pobyt v tomto *kolektivním* zařízení byl až na samý konec 19. století znakem sociální nedostatečnosti a vylovení.

“Sodomie”

Podobně jako etnické či náboženské minority byli na okraj společnosti vyobcováni nositelé menšinových sexuálních praktik. Termín sodomie zahrnoval mnoho deliktů, pohlavní styk se zvířaty, trestaný zpravidla upálením provinilce i se znásilněným dobytčetem, byl jen jedním z nich. Marginalizováni (a většinou i trestáni) byli homosexuálové, transsexuálové, manželé souložící pro pouhé potěšení, nikoli za účelem početí ... Ti všichni byli více či méně vnímáni jako vyvrženci z lidské společnosti a jako ti, kdož mohou přivolat boží trest.

Špitál či vězení nepečuje, ale izoluje

Vyhnání žebráků z města nestačí k vymýcení strachu ze zločinu, ani k uspokojení poptávky po sociální hygieně: proto jsou zavíráni. Ve špitálech - vězeních se nejedná o léčení, ale o přinucení. *Chovanec* dostane najíst, ale ztrácí svobodu. Děje se tak v celé Evropě: pařížský *Hopital Général*, *Zuchthäuser* v Německu, *workhouses* v Anglii jsou výrazem této politiky. Čechy nezůstaly pozadu - v 80. letech 19. století se zde nacházely tři věznice pro mužské provinilce (v Praze Pankráci, v Plzni-Borech a v Kartouzích) a jedna pro ženské (v Řepích).

Internace provinilce nesleduje jenom zajištění sociálního míru. Chce také nucenou práci morálně zocelit chudáky. Už jenom uzavřený prostor zařízení určuje diferencované pole bláznovství a sociální zbytečnosti: pohromadě jsou ničemové, žebráci, mrzáci a blázni - kromě těch zvláště nebezpečných, kteří byli *sputáni*.

Faktory integrace

Jaká byla tendence celého komplexu sledovaných postojů a rozmanitosti sledovaných marginálních kategorií? Zdá se, že můžeme nabídnout dvě hypotézy, nutně schematické a zjednodušující: hypotézu o společnosti, která se stávala stále více a více *exkluzivní*, kde po první fázi systematické integrace, odpovídající upevňování nové společnosti od 11. - 13. století, následovala dlouhá fáze stále přísnějšího vylučování, a konečně fáze všeobecného *uzavření*. A druhá hypotéza o progresivní akumulaci stále početnějších a rozmanitějších marginálních typů si všímá přibývání nových marginalit v průběhu času, které jsou jen slabě kompenzovány mizením starších marginálních skupin.

Ale nelze stavět jen na vývoji odmítnutých a zavržených: od nich nemůžeme oddělit integrační síly, které působily ve stejné době a rozvíjely se paralelně s faktory vyloučení. Což je především případ rodiny, jíž historici marginálna věnovali poslední léta, aby objasnili její

mnohonásobné funkce a mimořádnou důležitost. V životopisech lidí z *okraje* značí často zpřetrhání rodinných pout začátek kariéry tuláka či zločince. Vzdálení od rodiny provází také marginalitu v podstatě provizorní: marginalitu potulných studentů, marginalitu bludných kleriků bez beneficí, marginalitu tovaryšů. Rodina byla však zastupitelná: učedník a tovaryš jsou integrováni do rodiny svého mistra, bydlí pod jeho střechou a podléhají jeho autoritě. Do orientační rodiny se posléze vracejí, pokud tato ještě existuje. Vedle rodiny brání marginalizaci i další integrační struktury rázu institucionálního, které mírní důsledky neexistence rodičovských pout. Marginálno představovali ti, kteří unikli všem těmto četným a komplementárním integračním strukturám. Ve vztahu ke společnosti byli a-sociály. Neměli ve svém *prostředí* své vlastní společenské normy?

Loupežník, lidový hrdina

Hranice mezi světem marginálna a *řádným* světem byla prostupná. Ne každý *marginál* byl vystaven všeobecnému odsouzení. Postava *sociálního loupežníka*, *loupežníka s velkým srdcem*, jehož prototypem byl podle E. Hobsbawma Robin Hood a jemuž bok po boku se řadí Jánošík, mstitel chudých a utlačovaných, který bere jen bohatým ... Tento typ banditismu nachází v prostředí dolních vrstev sympatie i podporu - i proti zákonu. Ani bandita, ani dolní vrstvy nebrali ostatně zákon vážně - stačí vzpomenout na "Klemu" Gottwalda, který měl "pod čepicí" a hlásal programové porušování zákonů. Další z dokladů, že část dolních vrstev vždy spíš fandí majetkovému zločinu než právu.

Paralelní svět a marginální kultura

Převládající část společnosti definovala *marginální svět* negativně: byli to lidé *bez stálého bydliště, bydleli všude a nikde*, byli to *pobudové, zbyteční na světě*.

A přesto už jednoduchá zkoumání marginální oblasti odkryje existenci *paralelního* tkaniva vztahů pro ostatní neuchopitelného: svět marginálna existuje paralelně se světem řádným.

V marginálním prostoru se pohybují nejrůznější skupiny, některé neformální, jiné alespoň trochu organizované. U skupinek zlodějů *dělba práce* mezi ručně pracujícími a přechovávající připomene kupecká sdružení, jež se sdružovala a rozpadala podle příležitosti. Pevnější a také impozantnější byly velké bandy lupičů operující v rovinatých oblastech a čelící spravedlnosti.

Ve skupinách kvetla skutečná kultura, mající své vlastní znaky (tetování, tonzury falešných kleriků), svá pravidla (důležitost přísahy, tajemství), své techniky (umění označit

kostky a karty či vyrábět *háčky* k násilnému otevření dveří) a svůj jazyk, tvořící řeč nesrozumitelnou všem, kdo nepatřili k tomuto světu.

Zbývá zjistit, zda v organizačních zásadách tohoto *marginálna* je zřetelná nějaká speciální marginální kultura (či *sub-kultura*, jak říká B. Geremek), v čem spočívá její specifická a eventuální síla jejího odporu.

Otázka pramenů

Historikové *marginálna* zpočátku zaplňovali mezery tradiční historie, vraceli do paměti ty, na které dějiny zapomněly: obyčejné tuláky, neznámé zločince, venkovské čarodějnice a prostitutky. Rázem vyvstala otázka použitelných či snad specifických pramenů. Pokaždé, když se historie obrátí k novým *teritoriím*, objeví se stejná otázka: existují speciální prameny, které dovolí odpovědět na nové problémy? V daném případě je otázka ještě obtížnější: jak zaslechnout hlas těch dávných *lidí na okraji*, hlas, který byl systematicky dušen držiteli moci, kteří o těchto lidech sice mluvili, ale je samotné mluvit nenechali. Vystihnout to, co *marginálové* říkali, aniž bychom se tak či ona obešli bez prostředkování oficiálního či učeného diskursu, to je v podstatě beznadějně snažení.

Historik *marginálna* využívá pramenů institucionálních, úřední povahy, tedy pramenů vzniklých v *centru*, nikoli na okraji společnosti. Jedná se o legislativní texty, předpisy, policejní reglementace, zčásti též filosofické traktáty. Dále produkty kriminálních soudů, protokoly z procesů a soudní dokumenty. Výslechové protokoly najdeme ve smolných knihách, knihách městského sporného soudnictví i ve fondech jednotlivých institucí moderní soudní správy. Právě zájem o *marginálno* obnovil zájem o tento typ pramenů a jejich mimořádné využívání: jeho historik byl jedním z prvních - po historikovi hospodářských dějin a historickém demografovi - kdo projevil zájem o seriální prameny. Jen jejich interpretace byla odlišná. Tak mohl historik v dávno známých archivních fondech zaslechnout (téměř) autentický hlas *lidí na okraji*. Ve snaze zachytit co nejpřesněji průběh jednání a využít co nejlépe materiál k likvidaci souzeného zaznamenal inkvizitor výpověď heretika s úzkostlivou přesností. Přesto se mějme na pozoru: slova, která pocházejí z míst represe (z mučírén či tribunálů), dokládají především ustálenou funkci soudních orgánů a známou skutečnost, o jaké míry je manipulovatelný člověk vystavený fyzickému či psychickému trápení.

Méně využívané (dostupné?) jsou u nás archivní fondy vzniklé činností vězeňských institucí, či nejrůznější polemické práce zaměřené proti *marginálům*, práce o jejich výchově a integraci atd.

Tyto prameny stejně jako další (dobová odborná literatura, díla krásné literatury, prameny ikonografické i hmotné) považuje historik marginálna za svědectví jak o *centru společnosti*, tak o místech, kde tyto dokumenty vznikly. Neboť hlavním přínosem historie marginálna je nejen vyplnění *okrajových částí* dějin, ale i nový pohled na dějiny *středu společnosti*.

Kritérium sociální “užitečnosti”

Základní hypotézou je konec konců tvrzení, že celá společnost se odhalí prozkoumáním jejího marginálna. Teoreticky se nabízejí dvě možnosti: teorie o integraci marginálů, či naopak o jejich vyloučení. Konkrétně jsme si povšimli marginálních kategorií, které představují jak první možnost, jako byli například kupci, na než společnost hleděla zprvu s podezřením, ale jejichž reputace se - díky jejich hospodářské a sociální důležitosti - stále zlepšovala a jejichž mluvčí brzy hráli důležitou roli při určování závazných norem pro danou společnost; sledovali jsme však i obrácený pohyb, jak tomu bylo u bláznů, tlačných postupně do izolace, zavřezných, ukřívanzých a nakonec uzavíraných; nebo u procesů ještě komplexnějších, například u židů, stále více a více vylučovaných, později postupně integrovaných, ba v 19. století asimilovaných, dokud Dreyfusova aféra ve Francii a Hilsnerova v Čechách znovu nerozběsnila antisemitismus dokládající děsivé představy o vyloučení.

V každé epoše existuje tedy dělicí čára, která rozhoduje buď o integraci, nebo o vyloučení *marginálů*, a kde (abychom vybrali dobový termín, který se nám zdá nejvhodnější pro všechny uvažované případy) se nachází kritérium sociální *užitečnosti*.

Podívejme se na toto slovo ze všech možných úhlů pohledu: naznačuje především, jaký hmotný užitek očekává společenství od jednotlivých osob, v tomto smyslu pak *užitečnost* usnadňuje integraci obchodníků, lichvářů, tkalců ve stejné chvíli, kdy svoluje k vyvrzení zahalečů fyzicky schopných manuální práce. Uvedené slovo stanoví rovněž hranici, kdy se bezpečnost majetku, osob a stávajícího pořádku může zdát - ať oprávněně, či nikoli - ohrožena.

Společenská *užitečnost* určuje rovněž pomyslnou hranici, na níž se sbíhají ti, kteří maří sociální taxonomii, ti, kteří jsou zbaveni *statutu*: je to zřetelné na příchodu cikánů do Evropy. V představách současníků nebylo pro tyto snědé nomády ve společnosti místo. Proto jsou nejdřív pokládáni za poutníky, a oni sami se prokazují glejty císaře, krále či dokonce papeže, a hodlají dojít do Říma k hrobu svatého Petra. Ale již usedlá mentalita evropských populací se tuláků bojí, a pokus o integraci je zmařen: jsou vytlačeni za onu dělicí čáru, přiřazeni

k ničemům na galejích. Nicméně v obou případech, ať jsou přiřazeni k poutníkům, či loupežníkům, není jim v tradičních představách společnosti přiznáno žádné pevně určené místo.

Ve společnosti, stejně jako v knize, je okraj prázdný a náhodný marginální záznam je nejčastěji prchavý, buď se na jedné straně rozplyne, či přetiskne na druhou, neboť nedbá předepsaného rámce společenské *pravdy*.

Podstatné však je, že hranice se v průběhu věků pohybuje.

Zdá se, že teprve na konci středověku a především novověku je marginálno skutečně vytlačeno na periférii společnosti. V lůně sociálního tělesa není už místo pro tento *zlom nejistoty*, který poznal středověk. V srdci společnosti teď trůní monarcha, nadaný božskou pravomocí. Z něho vyzařuje státní zájem, který je nejen politikou, ale přímo mystikou. Opírá se o *státní aparát*, v němž je církev, vedle dalších institucí (justice, policie...), jejichž působení se tříbí a moc sílí, jen jedním z koleček mocného soukolí. Středověká společnost vznikala integrací. Moderní společnost vzniká opozicí: tulák a kriminálník, s vypáleným znamením, jsou vyobcováni a posláni na galeje.

Ukazatel společenských transformací

Dějiny marginálna umožňují nový pohled na *dějiny centra*, obojí představuje podstatný přínos pro historii: jednak posílá bez přestání historika z centra na periférii a z periférie do centra objektu zkoumání, ale hlavně proto, že při studiu praktik marginality a vyloučení jsou zřetelně vidět ty nejdůležitější z transformací ekonomických, sociálních a ideologických struktur. Bronislaw Geremek má hlavní zásluhu, neboť jako první dal do souvislosti růst počtu marginálních skupin v západní Evropě na konci středověku s *krizí feudalismu*, která zasáhla současně venkovské hospodářství, městský trh práce a biblický ideál dobrovolné chudoby. A vidíme, že v odpovědi držitelů moci jsou zřetelné první náznaky *prvotní akumulace kapitálu*: přinucení fyzicky schopných žebráků k práci umožní stlačení mezd v období nedostatku ruční pracovní síly: zisk cechovních mistrů nebyl ohrožen, pořádek byl udržen. Stejně příčiny měly stejný výsledek: když se východní Evropa zbavovala v 18. století *druhého nevolnictví* a zaznamenala rozmach kapitalistických vztahů, přijatá opatření se blížila dávným západoevropským opatřením. Západní společnost je v moderní epoše více než kdy jindy exkluzivní, je tomu tak díky hluboké transformaci: hodnota práce se stává nejdůležitějším kritériem sociální *nepotřebnosti* ve světě, kde *workhouses* představují pandány k prvním manufakturám. Moderní doba má své vlastní zavržené, ale všichni nejsou

nováčky: asi nejdůležitějším rysem historie marginálna a vyloučení je existence *archeologie našeho vědění*, hodnoty a zavržení naší vlastní společnosti.

Literatura:

Richard van DÜLMEN: *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku*. Praha 2003.

Michel FOUCAULT: *Dohlížet a trestat*. Praha 2000.

Carlo GINZBURG: *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*. Praha 2000.

Milena LENDEROVÁ: *Francois Villon: osudy středověkého básníka v Čechách*. Scientific Papers of University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities 6 (2000), s. 153-170.

Pavel HIML: "Odlišné chování" v raném novověku - Plaidoyer za odklon od státně-centralistické a "elitní" perspektivy a za historicko-antropologický přístup. *Kuděj* 2001/2, s. 53 - 60.

Jaroslav PÁNEK: *Dějiny kriminality a hrdelního soudnictví v evropském kontextu (Středověk a raný novověk)*. In: Jindřich FRANCEK a Tomáš ŠIMEK (ed.): *Hrdelní soudnictví českých zemí*. Zámorsk - Pardubice 1995, s. 3 - 14.

Jiří PEŠEK: *Ponížení a odstrčení. Úvodní slovo na konferenci Archivu hl. města Prahy o problémech městské chudiny a uzavřených substruktur uvnitř městské makrosociální společnosti*. In: *Ponížení a odstrčení. Města versus katastrofy*. Sborník příspěvků z 8. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy, konaného ve dnech 2. a 3. října 1990 a z 13. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy, uspořádaného ve spolupráci s Ost- und Südosteuropa Institut Wien - Aussenstelle Brno ve dnech 3. a 4. října 1995. *Documenta Pragensia XVI.*, Scriptorium, Praha 1998, s. 9 - 11.

Martin RHEINHEIMER: *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450 - 1850*. Praha 2003.

Jean - Claude SCHMITT: *Histoire du marginaux*. in: *La nouvelle histoire*. Sous la direction de Jacques Le Goff. Retz CEPL, Paris 1978, s. 277 - 305.

V. 1. Marginalizace menšin: příklad židů a cikánů

V. 1. 1. Židé

Patrně první zmínka o existenci židů v českých zemích pochází z roku 965, kdy se v Raffelstettenském celním a platebním diplomu píše o povinnosti židovských kupců, kteří přicházejí na Moravu, platit clo ve výši jednoho denáru. Jejich pobyt v Praze zaznamenává zpráva arabského obchodníka Ibráhim ibn-Jákúba z roku 965. Tak jako v jiných zemích, ani v našich nebylo pro židy bezpečno: zřejmě první pogrom zde proběhl v souvislosti s první křížovou výpravou roku 1096. Zprávy o vztahu křesťanské většiny v Čechách k židům v dané době lze nalézt v Kosmově kronice, která mimo jiné uvádí:

“... Nikde se lépe neobohatíš ani se lépe nezvelebiš než v podhradí pražském a v ulici vyšehradské. Tam jsou židé mající plno zlata a stříbra, tam jsou ze všech národů nejbohatší kupci, tam jsou nejzámožnější peněžníci ...”
(Kosmova Kronika česká)

V Praze byla židům od roku 1098 na Starém Městě vyhrazena čtvrť, která zůstala jejich sídlem, ghettem, až do pražské asanace na konci 19. století (v druhé pol. 19. století už přece mohli z ghetta vyjít). Nejstarší dochovaná synagoga v českých zemích, Staronová synagoga v Praze, pochází z doby kolem roku 1280.

Od konce raného středověku se střídala období opakujících se útoků proti jejich životům i majetku s etapami účinné ochrany židů ze strany panovníka. I v českých zemích se někteří vládci snažili židy chránit, řadili je ke skupině tzv. *homines minus potentes*, k nimž patřili i mniši, klerici a ženy. Tito lidé nesměli nosit zbraně, nemohli se tedy sami bránit, a proto jim panovník zaručoval zvláštní ochranu.

Mnozí panovníci vydávali privilegia (například Přemysl Otakar II. v roce 1254), na něž se židé v případě tísně mohli s větším či menším úspěchem odvolávat.

Od vlády Karla IV. byli židé povinni nosit oblečení, které je odlišovalo od křesťanů. Protože byli významným zdrojem příjmů královské koruny, ochrana některých panovníků, především Vladislava Jagellonského, byla účinná. Od předhusitské doby sídlili po celé zemi, v městech i městečkách, někde na zádušní půdě.

Roku 1541 rozhodl český sněm o vyhoštění židů z českého království. Ferdinand I. jim skutečně pod trestem smrti pobyt v zemi zakázal. Židé z Čech a Moravy odešli hlavně do Polska. Tolerantnější Maxmilián II. jim povolil návrat, ale sněmovním snesením jim bylo přikázáno platit židovskou daň, která se postupně zvyšovala. Za Rudolfa II., který se s židovskými učiteli a dalšími osobnostmi stýkal (Mordechaie Maisla učinil svým

finančníkem), jim byl dopřán klid.

Za třicetileté války se jejich postavení poněkud zlepšilo. Ferdinand II., jemuž poskytli peněžitou podporu ve válce s českými stavy, je roku 1627 přijal pod ochranu a dovolil jim provozovat obchod i v sousedství svého dvora. Pokusy přimět židy ke konverzi ale nevyšly, zato pražský žid Jakub Baševi, finančník Ferdinanda II., který se obohatil při podvodných finančních operacích, byl prvním židem povýšeným do šlechtického stavu. Za Ferdinanda II. bylo rovněž židovskému etniku povoleno učit se řemeslu, provozovat obchod, kromě se zbraněmi a střelivem, a najímat cla i mýta. Byla jim trpěna i lichva, ale úrok nesměl převyšovat 6%. A protože v roce 1648 pomohli při obraně Starého i Nového Města pražského, udělil jim Ferdinand III. jednak právo polepšit si znak a právo usadit se v zemi kdekoli, s výjimkou báňských měst - to však bylo později zpochybněno.

Počet židovského obyvatelstva stoupal hlavně v Praze a židovská čtvrť se po ničivém požáru v roce 1689 rychle vzpamatovala, měla asi 300 domů, 12 000 obyvatel a 13 synagog. Počty židů se snažil omezit jak Leopold I., tak hlavně Karel VI., který roku 1714 jmenoval komisi, jejímž úkolem bylo vypracování návrhů na řešení židovské otázky. Nejzávažnějším ustanovením, které z práce komise vyšlo, byl rodinný (famiantský) zákon, *Familiengesetz*, na jehož základě byl určen *numerus clausus* - přesný počet židovských rodin, které mohly být v českých zemích usazeny. V Čechách smělo bydlet 8541 rodin, pro Moravu byla stanovena kvóta 5106 a pro Slezsko 199 židovských rodin (jednalo se o potvrzení tehdejšího stavu). Aby se počet židů nezvyšoval, mohl se v každé rodině oženit jen nejstarší syn.

Židovské obyvatelstvo bylo zdecimováno pogromem roku 1744, který měl být odvetou za jejich údajnou kolaboraci s Prusky. Ze stejných důvodů vydala Marie Terezie 18. prosince 1744 reskript, kterým vypověděla židy z celé země. Nařízení však bylo především z ekonomických důvodů odvoláno. Židům zůstala zakázána jen Praha, nicméně po protestech ze zahraničí jim panovnice v srpnu 1748 umožnila návrat. Dekretem ze 16. října 1755 byl obnoven stav před rokem 1744.

V. 1. 1. 1. Cesta k zrovnoprávnění

Josefínské reformy se týkaly také židovského obyvatelstva - zahájily proces jeho emancipace. Toleranční patent sice neznamenal zrovnoprávnění židů a jejich náboženství, platila pro ně modifikace patentu, tzv. systemální patent o toleranci vůči židům z 13. února 1782, který vycházel ze zásady, že židé jsou jen trpěnou menšinou. Nicméně zbavili se potupného označení na oděvu, získali přístup do veřejných škol, dokonce i na univerzitu (s výjimkou teologické fakulty) a mohli získávat akademické tituly. Několik patentů

upravovalo jejich práva a povinnosti a ovlivnilo jejich soukromý i veřejný život. Od roku 1784 podléhali židé stejné jurisdikci jako křesťané. Židovské soudy směly nadále jen posuzovat pouze manželské spory a rozhodovat v náboženských a ceremoniálních otázkách. Součástí těchto patentů byla i nová jazyková nařízení. Židovské matriky a knihy obřezek musely být od této doby vedeny v němčině, každý svobodný žid musel mít určité příjmení.

Židé se mohli věnovat všem živnostem s výjimkou šenkoven, desátků a mlýnů, provozovat všechny druhy řemesel, získávat mistrovský titul, stát se členy cechu i cechy zakládat. Získali právo najímat panské grunty i neobdělanou půdu, ale směli zaměstnávat jen židovskou čeleď. Mohli zakládat směnárny, velkoobchody a provozovat obchod s určenými druhy zboží. Mohli chodit do hostinců, bydlet v jednom domě s křesťany, muži byli povinováni vojenskou službou, ale byli odváděni pouze k vozatajstvu a měli možnost se ze služby vykoupit. Vojenské službě nepodléhali lékaři, rabíni, představení obcí a tři synové velkých boháčů platících daně nad 700 zlatých ročně. Dobrovolníci, kteří se přihlásili k doživotní službě, získali výjimku z familiantského zákona (zrušen byl až roku 1847) a směli se oženit.

Povinnost bydlet v ghettech byla roku 1782 částečně zrušena: pouze zámožní pražští obchodníci, bankéři a továrníci dostali úřední povolení bydlet mimo území ghetta, ale správně patřili k Židovskému městu a platili tam daně. Týkalo se to jen několika rodin. Přes snahu josefinismu přispět k integraci židů též poučováním křesťanského obyvatelstva, že židé jsou jejich bližními, docházelo stále k protižidovským projevům. Roku 1846 dokonce Pražané požadovali, aby se všichni židé do ghetta vrátili.

Židé nesměli sloužit ve státních úřadech, nemohli se stát měšťany, maloobchod mohli vést jenom ve svých obcích. Půdu si směli koupit jen židé, kteří se nechali pokřtít.

Toto velké množství změn se neprosazovalo ani snadno, ani rychle. Systemální patent pouze nepatrně zvýšil počet povolených rodin (famipliantů) v Čechách na 8600, na Moravě a ve Slezsku na 5400. Upravoval rovněž podmínky, za nichž se židé směli ženit.

V červenci 1841 vyšel dekret do určité míry uvolňující familiantský zákon a příkazy týkajících se stěhování. Zámožní židovští podnikatelé směli bydlet v hlavních ulicích Prahy, byla povolena koupě a nájem dominikálních (nikoli rustikálních) a městských pozemků a právo stavět na nich. V platnosti zůstal numerus clausus.

V letech 1848 – 1849 byla provedena zásadní změna v právním postavení židovského obyvatelstva. Získali svobodu pohybu a usídlení, přístup do veřejných úřadů, mohli se svobodně ženit a vdávat, byl zrušen familiantský zákon a numerus clausus, byla zrušena ghetta, v nichž zůstala bydlet jen židovská chudina. I židé jako městská komunita měli své

vlastní okrajové vrstvy - své vlastní *lidi na okraji*, v pramenech jmenované jako *pauper Judeus, Judeus pauper* nebo *der arme Jude* - chudý žid. Z pražské “páté čtvrti” se postupně stala čtvrť lidské a morální bídy, čtvrť prostituce.

V Rakousku a v Uhrách získali židé plnou rovnoprávnost v roce 1867. Prosincová ústava jim zaručovala samostatnou správu jejich vnitřních církevních záležitostí. Židům bylo přiznáno státní občanství, politická a občanská rovnost před zákonem, aktivní i pasivní volební právo. Poprvé získali stejná práva jako ostatní obyvatelé země.

Většina se židů dlouho hlásila k německé řeči, josefínská germanizační politika byla v jejich případě úspěšná, nicméně při sčítání obyvatel roku 1900, kdy se Židé poprvé přihlašovali k obcovacímu jazyku, se jich přes 55% přihlásilo k češtině. Byl to výsledek vývoje v předcházejících desetiletích, kdy se mnoho židů pokoušelo o sblížení s českým jazykovým prostředím. Básník Siegfried Kapper (1821-1879) již v roce 1846 vydal sbírku *České listy*:

“... Jen Nečechem mě nejmenujte.

Syn jako vy jsem české země!

Jak srdce vaše pro vlast tluče,

tak moje vroucně plane ve mně.

I jsem-li z kmene nad Jordánem, to s Čechem bratrství neruší! ...!”

Větší oživení v česko-židovském hnutí nastalo v 70. letech. Vznikl Spolek českých akademiků židů (1876), jenž měl dle stanov šířit lásku k vlasti a k mateřskému jazyku českému mezi českými židy. Od roku 1881 začal vydávat česko – židovský kalendář, podporoval vznik českých knihoven, snažil se zrušit německé židovské školy a zavést užívání češtiny v židovských matrikách v českých obcích. V tomto směru dosáhl spolek jistých úspěchů, do roku 1900 bylo zrušeno 40 náboženských německých škol, 41 obcí mělo matriku českou, 9 dvojjazyčnou.

V roce 1884 byl založen spolek Or-Tomid pro pěstování bohoslužeb v jazyku hebrejském a českém. O užívání češtiny při jednáních židovských obcí se zasazovala Jednota česko-židovská v Praze (1880), narážela ale na odpor konzervativní pražské židovské obce, která měla v českých zemích hlavní slovo. Židé hráli významnou úlohu v hospodářském životě českých zemí, a v tomto směru se stali žádoucími spojenci, o jejichž přízeň usilovaly obě soupeřící národní strany. V 1. polovině 80. let měli čeští židé nespornou zásluhu na tom, že byl poražen německý monopol v obchodních a živnostenských komorách v Praze, Českých Budějovicích a Plzni. Na popud a s finanční podporou průmyslníka B. Bondyho byla

realizována Jubilejní výstava roku 1891. Vztah většiny obyvatelstva k židům se však příliš neměnil a zůstával přinejmenším obezřetný. Ještě v samém závěru 19. století otrásl Prahou protižidovský pogrom, na který navázala hilsneriáda. Vypjatý antisemitismus opadl až roku 1907 v souvislosti s volební reformou.

V. 1. 2. Cikáni

Předkové cikánů patřili ve své pravlasti, v Radžastánu ve střední Indii, patrně k nejnižším kastám. Tato skutečnost je nejspíš přiměla k exodu, který se odehrál v několika proudech. Začal zhruba ve 3.- 5. století a ukončen byl v 9.- 10. století. Přes Perskou říši dosáhli Romové Evropy. Jeden proud zamířil do Konstantinopole a směřoval přes Dardanely na Balkán, druhý došel v 9. století na Pyrenejský poloostrov. Balkánští Romové se za svého pobytu v Byzantské říši setkali s křesťanstvím.

Ze 14. století pocházejí nejstarší zprávy o výskytu etnika v Uhrách, pro jejich příchod do českých zemí máme několik informací, vydávající se za první údaj. První migrační vlnu máme bezpečně doloženou pro rok 1417. V první polovině 15. století prošli celou Evropou, vydávali se za poutníky do Egypta, za kmen, který nepřijal Ježíška, když prchal před Herodesem. Za trest prý byli vyhnáni ze své země a musí si hledat nový domov. Tak Cikáni využívali statutu poutníků. V českých zemích je od delšího pobývání odradily husitské války. Zprávy o nich máme opět z roku 1481, kdy se vyskytovali na Novém Městě pražském a v Kutné Hoře.

V. 1. 2. 1. Proticikánská opatření

K projevům odporu proti Cikánům došlo nejdříve ze strany cechovních řemeslníků, kterým konkurovali některými lacinými výrobky. Řemeslo (hlavně práce s kovem) je však nemohlo při jejich putování uživit, proto si životní úroveň vylepšovali drobnými krádežemi a žebrotou - což rovněž snižovalo jejich sociální prestiž a nakonec vedlo k vydání prvních proticikánských dekretů. Vydal je říšský sněm na přelomu 15. a 16. století. V Čechách vydal první mandát proti cikánům Ferdinand I. v roce 1545. Nenabyl ještě krutosti mandátů pozdější - přistíženým cikánům měli být odebrány zbraně a měli být hnáni k zemské hranici. Roku 1549 vydal panovník nové mandáty, jímž zřejmě reagoval na některé excesy ze strany domácího obyvatelstva: cikáni byli hnanci i nadále, ale nemá se jim "škodit na zdraví". Roku 1556 opět nařídil, že nemají být topeni, ale využiti k nuceným pracím. Protože v českých zemích bylo proticikánské zákonodárství ve srovnání s ostatní Evropou mírnější, stahovali se

sem cikáni z ostatních zemí. Pokud se zabývali řemesly, byli vcelku trpěni. Další dekrety ovšem nabývaly na ostroti.

Zažehnání tureckého nebezpečí v roce 1683 umožnilo úřední moci, aby se pustila do “konečného řešení” cikánské otázky. Císař Leopold I. vypověděl 21.dubna 1688 cikány ze země a reskriptem z 11. července 1697 je prohlásil za psance. Muže směl kdokoli zabít jako škodnou zvěř, ženy a děti měly být trestány uříznutím uší a vyhnáním ze země. Přesto se cikáni na území českých zemích zdržovali - svědčí o tom soudní i literární prameny, především cestovní zprávy cizích návštěvníků.

Patent Karla VI. z 20. června 1721 nejenže stávající stav potvrdil, ale zavedl trest smrti i pro ženy.

Teprve Marie Terezie roku 1749 zmírnila zabití na vyhoštění, pouze při opakovaném návratu měli být cikáni trestáni smrtí. V letech 1694 - 1763 proběhlo v českých zemích celkem 527 procesů, z toho 514 v Čechách a 13 na Moravě a ve Slezsku. Souzeno bylo 1040 cikánů, z toho 347 mužů a 693 žen. Dekretem Marie Terezie z roku 1761 přestalo trestání cikánů, ale měli se vzdát kočovného života a trvale se usadit. Dekret zakazoval používat slovo cikán, místo toho se muselo říkat Nový Rakušan. Panovnice nechala spálit jejich vozy a pobít koně, dospělým dala domky a pracovní povinnost, děti byly posílány do sirotčinců. Realizace dekretu ale narážela na neochotu cikánů přizpůsobit se. O nic úspěšnější nebyl ani Josef II., snažící se o administrativní připoutání cikánů k půdě. Měli bydlet v Uhrách a Sedmíhradsku, ale opustili tam pro ně vystavěná obydlí a vrátili se ke kočovnému životu. Vedle drobné kriminality provozovali obchod s koňmi, kotlářství, kovářství, ženy hádaly z ruky. Jen část se jich usadila na jižní a jihovýchodní Moravě.

V. 1. 2. 2. Společnosti proti Cikánům

S výjimkou exotického romantického mýtu, typického pro evropský literární romantismus (Puškin, Byron, Mácha), společnost cikánům nakloněna nebyla. Dokládá to nejen výnos vídeňského ministerstva vnitra ze 14. září 1888, který nabádá úřední místa k vytrvalému pronásledování cikánů, ale i definice etnika v Ottově naučném slovníku:

“V štěstí jásají, v neštěstí si zoufají, v radosti se opíjejí. Rádi se oddávají snění a stávají se mystiky. ... Jsou opojeni přírodou. Stan jest jejich domovem, opovrhují usedlým životem a jsou oddáni kočovnictví. Jsou uchvázeni horečkou bloudění. Musí mít stále nové, živé, hluboké dojmy. O budoucnost se nestarají, o povinnostech nemají pojmu. Čest' je jim cizí a zásadám nerozumějí. Čit jejich jest hluboký, žádost neukojitelná. Jejich bol a vášně dojíhá v hudbě. Poesie je dost jednoduchá; krátké, smutné popěvky, žerty, satiry, povídky. Zpívají a básní zároveň při tanci. Ženy jako tanečnice, muži jako hudebníci prosluli. Cikáni mají své pověry, věří ve všeliké duchy a mocnosti přírodní. S kouzly a čarami provozují sice obchod, ale sami jim nejvíce věří. Svých názorů ovšem si nikdy neupravili a není v nich důslednosti. Zevně mají víru svého kraje, ale

bez průtahu dají dítě několikrát křtít (k vůli darům od kmotrů), nebo přijmou jinou víru. Mravností muži nevyčníkají, ženy ještě méně. Zlodějstvím a nepočetností smutně prosluli. Pozoruhodná jest jejich láska k dětem. Práce se štítí.”

(*Ottův Slovník naučný* 5, 1892, s. 365-366.)

Postavení cikánů se nezlepšilo ani v podmínkách Československé republiky, v letech německé okupace byli podobně jako židé vystaveni genocidě. (pojem holocaust je příliš úzce spojen s židy)

Literatura:

Bartoloměj DANIEL: *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku.* PF UP Olomouc 1994

Ctírad NEČAS: *Romové v České republice včera a dnes.* 4., dopl. vyd. Olomouc 1999.

Ctírad NEČAS: *Historický kalendář. Dějiny českých Romů v datech.* Olomouc 1997.

Tomáš PĚKNÝ: *Historie Židů v Čechách a na Moravě.* Praha 2001

František ŠTAMPACH: *Cikáni v Československé republice.* In: *Československá vlastivěda II. Člověk.* Praha 1933, s. 287 -293.

V. 2. Prostituce

V. 2. 1. Definice a typologie prostituce

V současné době je prostituce definována jako “propůjčování vlastního těla k sexuálním úkonům s jinou osobou za úplatu ...”. Existovala od starověku; od středověku až do dvacátého století najdeme v dějinách epochy jejího mimořádného rozmachu s obdobími zákazů a represí. Ty však pokaždé skončily neúspěchem a rezignací jednotlivých států.

Prostituce může být registrovaná (postavená pod policejní a lékařský dozor), tajná nebo trpěná (tolerovaná) bez jakýchkoli legislativních omezení. Má tři určující znaky: chování prostitutky/prostituta, které má pro klienta sexuální význam a směřuje k uspokojení jeho přání a potřeb; úhradu poskytovanou zákazníkem (může být peněžitá, hmotná, může mít podobu nějaké výhody); třetím znakem je neutrální citový vztah, který panuje mezi prostitutkou/prostitutem a klientem.

Svět prostituce vykazuje všechny znaky světa marginálního, všechny atributy sociální subkultury. Status prostitutky, provozovatele/provozovatelky nevěstince, kuplířky či pasáka naplňuje obsah pojmu *marginalita*. Na okraji společnosti stojí prostitutka z hlediska sociokulturních hodnot, jež vyznává, i z hlediska socioekonomických vztahů, do kterých vstupuje. Status prostitutky (bytosti stojící “na okraji” společnosti) v sobě nese i riziko trvalého vyloučení, definitivního rozchodu s daným sociálním útvarem.

Každá lidská společnost, každý společenský řád se snaží s prostitucí již od jejího objevení se nějak vyrovnat. Toto úsilí trvá celá staletí - dokonce tisíciletí. Jistě přineslo tu a tam ovoce, současně ukázalo nezničitelnost zkoumaného fenoménu. Ve vztahu k prostituci tak můžeme rozlišit tři typy legislativního úsilí: prohibici, reglementaci a abolicionismus.

V. 2. 2. Období “bezvládí” a prohibice

Pod pojmem prohibice rozumíme úplný zákaz prostituce a trestní postih osob, které ji provozují, organizují nebo z ní těží. Mocenské represivní zásahy proti prostituci byly pokaždé reakcí na její rozmach, v průběhu středověku a raného novověku se s nimi setkáme několikrát.

Informace o oficiálním postoji křesťanské církve k prostituci nám pro první staletí v podstatě chybějí. Jakmile křesťanství své pozice upevnilo, prosadila církev zásadu, že pohlavní styk je oprávněn, jen je-li jeho cílem početí. Protože prostituce takový cíl rozhodně nesledovala, byly prostitutky pronásledovány coby hříšnice. Nicméně někdejší výrok svatého Augustina “Odstraníme-li ze společnosti prostitutky, budou všechny věci poskvrněny vilností,” neztratil po téměř dvě tisíciletí nic na své aktuálnosti. Snahy vymýtit prostituci

nikdy a nikde neuspěly. Spolu s postupující koncentrací obyvatelstva a vznikem lidnatějších aglomerací nevěstek přibývalo navzdory všem zákazům, navzdory tomu, že byly trestány bitím, vypalováním potupných znamení, byly mrzačeny, vystavovány veřejným urážkám a ponížení.

Již kolem poloviny 13. století nejprozíravější teologové značně oslabili závažnost hříchu pouhého smilstva. Tomáš Akvinský s výslovným odvoláním na Augustina prohlásil: “Odstraň ze světa prostitutky, a naplníš jej sodomií...” Andělský doktor dokonce přemýšlel o tom, jaká prostitutce náleží mzda. Po roce 1300 autoři traktátů a příruček pro zpovědníky zařadili smilstvo mezi hříchy lehčího rázu. Klerici se začali zajímat o otázky zisku a kvality práce lehkých žen, ba i o tarify za výkon. Tak vnesli do prodejné lásky prvek měřitelnosti a racionalizace. Někteří z nich dospěli k názoru, že svobodní muži se mohou stýkat s prostitutkami s podmínkou, že po svatbě zachovají věrnost manželce. Prostituce, která se mezitím stala samozřejmou součástí středověkého města, získala tak souhlas církve. Městské rady prostituci institucionalizovaly, veřejné domy se staly nástrojem veřejného prospěchu.

Fenomén prostituce se ve středověku neomezil jen na město. Nevěstky najdeme i v místech koncentrace venkovské společnosti, na trzích a jarmarcích, u mlýnů a v krčmách, cestovaly z jedné vesnice do druhé, přidružovaly se ke skupinám ženců, dělníků nebo kupců. V českých zemích se stávalo, že nevěstka z městského bordelu našla zaopatření na některé venkovské faře. Přesto byla prostituce fenoménem hlavně městským. Výborně se jí dařilo v městských lázních – z některých lázeňských zařízení se dokonce staly nevěstince. Zákazy společného koupání mužů a žen, vydávané ve 14. století, nebyly příliš účinné. Nevěstky patřily k šenkům a hospodám, prostitutky se procházely v ulicích. Řemeslo mělo de facto svá cechovní pravidla, bylo zatíženo daněmi. Prohibici bylo odzvoněno...

Sofistikovaných forem nabyla prostituce v renesančním Římě, v městě s výraznou koncentrací mužské populace. Jejím zlatým věkem se ukázal časový úsek od pozdního 15. do konce druhého desetiletí 16. století, tedy – vyjádřeno časem papežských pontifikátů – v období Alexandra VI. (1494 - 1503), Julia II. (1503 - 1513) a Lva X. (1513 - 1521). A tak toto období nese hrdý přívlastek “století kurtizán”, navzdory tomu, že sto let zdaleka nezahrnovalo.

Od konce 15. století řádila v Evropě syfilis. Lidé rychle pochopili souvislost mezi nemanželským pohlavním stykem a nákazou, a protože smilstvo bylo hříchem, byla syfilis logicky považována za trest Boží. Na znamení pokání byly nevěstince zrušeny.

O skutečné prohibici však už nemohla být řeč, naopak: prostituce přestala být zvolna chápána jako trestná činnost. Raněnovověké právní myšlení trestalo smilstvo, nerozlišovalo

však mezi prostitucí a nevěrou. Zápisy ve smolných knihách dokládají, že stejně byly trestány ženy svedené, ženy, které otěhotněly mimo manželství, “zapomněly se s tovaryšem”, ženy “zmrhané pod slibem manželství”; stručně řečeno raněnovověké trestní právo nevidělo rozdíl mezi skutečnými “merhyněmi” a ženami - nevěřnicemi, dokonce ani mezi jmenovanými a těmi, které pod slibem manželství podlely mužské touze. Postih prostitute tak závisel na postoji radních. Městské řády většinou proti prostituci brojily, ale reálně ji tolerovaly, někdy byla dokonce zdaněna. K sankcím se sáhlo jen čas od času.

Přesto se represivní zásahy státní moci zaměřené proti prostituci v průběhu raného novověku občas objevily. V habsburské říši se o očistu mravů pokusila Marie Terezie. Komise cudnosti při mravnostní policii měla pomocí vyzvědačů vnikat v noci do městských domů a přistihovat sexuálně potřebné *in flagranti*. Prostitutky byly veřejně mrskány, pranýřovány a vypovídány, v letech 1751 - 1769 byly všechny vyvezeny z Vídně do Banátu a Temešváru. Hlavní město monarchie jim zůstalo zapovězeno. Dveře nevěstinců se uzavřely. Sankce postihovaly i klienty: byl-li klient dopadený s prostitutkou svobodný, musel se s ní oženit, pokud byl ženatý, hrozila mu žaloba pro cizoložství. Trestní zákoník Marie Terezie, *Constitutio criminalis Theresiana* z roku 1768, stíhal veškeré sexuální delikty, některé (např. pohlavní styk se zvířetem) dokonce smrtí. Rovněž cizoložství zůstalo deliktem – a styk s prostitutkou ničím jiným nebyl. A tak prodejná láska a konkubinát byly trestány veřejným výpraskem, ostatní mimomanželské poměry vězením a peněžitou pokutou. Zákazy však měly opačný výsledek – výrazně stoupla tajná prostituce, k níž se přidružila kriminalita.

Když matku vystřídal na trůně Josef II. (za jeho vlády, v roce 1787, byl vypracován Všeobecný zákoník o zločinech a trestech, první moderní trestní zákoník habsburské říše), komisi cudnosti zrušil. Jak se dalo čekat, počet nevěstek ve Vídni nijak výrazně nestoupl - v desetiletí císařova panování jich bylo ve Vídni asi patnáct tisíc.

Mocenské represivní zásahy proti prostituci byly pokaždé reakcí na její rozmach, v průběhu středověku a raného novověku se s nimi setkáme několikrát. Byly však dočasné a dokázaly, že žádné prohibiční opatření však není s to prostituci vykořenit.

V. 2. 3. Reglementace: pokus o nastolení pravidel

Oproti prohibici toleruje regulace či reglementace prostituci jako nezbytné zlo, ale snaží se o její kontrolu, o vytvoření pravidel, nezbytných mantinelů, v nichž se může obchod se sexem odehrávat. Jedná se tedy o prostituci nikoli zákonnou, ale správními autoritami trpěnou. Reglementační opatření iniciují v praxi vznik specifických institucí, vyhrazují prostituci jednotlivé městské čtvrti či části a – co je nejdůležitější – staví ji nejen pod

policejní, ale i pod zdravotní kontrolu. Prostitutky jsou policejně registrovány, vybaveny zdravotními kartami nebo knížkami, do nichž se zapisují všechny osobní údaje a především pravidelné lékařské prohlídky. Tato opatření byla v některých zemích zakotvena zákonem; jejich praktickým prováděním vždy pověřeny úřady první instance – úřady městské.

Ačkoli některá reglementační opatření obsahuje už “manželský zákoník” římského císaře Augusta, ačkoli se náznaky reglementačních opatření objevovaly již od středověku, myšlenka racionálně zdůvodněné regulace prostituce je spojena s osvícenstvím. Idea moderní reglementace, *French system*, byla krátce před vypuknutím francouzské revoluce poprvé zavedena v Paříži.

V prvních letech devatenáctého století se některé z autorit dopracovaly k názoru, že “obchod s láskou” je nezničitelný, neboť je součástí civilizace. Proto je třeba se smířit s myšlenkou, že prostituce je nezbytné zlo, a omezit toto zlo na minimum pravidly, jež bude svět prostituce povinně respektovat. Klasickým dílem reglementace se stala publikace *La prostitution à Paris*, dílo vrchního lékaře pařížské ženské věznice Saint-Lazare, od roku 1823 mimořádného profesora pařížské univerzity, doktora Alexandra Jeana-Baptista Parenta-Duchâteleta.

Parent-Duchâtelet se nezabýval jen prostitucí, je rovněž autorem několika prací o veřejné hygieně, kde ho zaujala především problematika městského odpadu. Hodlal zkrátka město racionálně zbavit všech nečistot a odpadků. Nově nabyté poznatky a praxe s nimi spojená ho nesporně inspirovaly k proslulému výroku: “Ve velkých aglomeracích jsou prostitutky potřebné stejně jako kanalizace, smetiště a skládky odpadků. Postoj autorit by měl být ke všem těmto jevům stejný.” Podobné definice vyslovili i ostatní lékaři a spisovatelé v celé Evropě. Prostitutka tak nabyla na užitečnosti: bez ní by sexuální potřebou hnaní muži rozvrátili početné rodinné krby, sváděli by dcery a služky ze slušných rodin, nebo by propadli “zhoubné” onanii. Síť prostitutek, stejně jako síť kanálů, tak uvedené “zlo” prý z měst odváděla.

Regulaci prostituce zavedla Paříž i další francouzská města. Reglementace ve Francii postupně dostala pevnou podobu, kterou si udržela po celé devatenácté a první polovinu dvacátého století, a stala se dočasným vzorem pro ostatní evropské státy. Prosadila se v éře vrcholící industrializace a s ní spojené urbanizace, v období, kdy se upevnil buržoazní model rodiny jako základní stavební jednotky společnosti, kdy došlo k petrifikaci mužské a ženské role. Prostituce se stala jakousi paralelou k manželství, jakýmsi “blahodárným” společenským ventilem, jehož užitečnost byla někdy vysvětlována dost krkolomně.

K apoteóze reglementace vznikla – především ve Francii a Německu - řada drobných i větších odborných spisů, v nichž se autoři - lékaři, sociologové, zákonodárci, policejní úředníci - vyjadřovali k tomuto ožehavému problému. Všichni autoři nahlízejí prostituci jako sociální danost, kterou je třeba racionalizovat.

Do konce devatenáctého století se administrativní a lékařský dohled nad prostitucí prosadil ve většině evropských států; v mnohých navázal na náznaky starších reglementačních opatření. Nikde nebyly dány zákonem, ten stanovil jen kompetence obecních a městských úřadů. Reglementační opatření se tak mohla v jednotlivých městech lišit, města je mohla vytvářet podle svých potřeb... Reglementace se nezakládala na trestání, ale na tolerování prostituce.

Kromě skandinávských států zůstala prostituce neregulována pouze v Anglii. Když byla reglementace roku 1864 zavedena ve čtrnácti posádkových či přístavních městech, vyvolalo toto opatření v život abolicionistické hnutí. Reglementace – byť velmi umírněná – byla v Anglii v roce 1886 opět zrušena.

V Rakousku spadají náznaky reglementačních opatření do období vlády Josefa II. Přijatá opatření měla chránit především armádu, tedy pouze mužskou část společnosti. Osvícená nařízení bránící pohlavní nákaze jsou spojena do značné míry se jménem josefinisty Johanna Petera Franka (1745-1821), autora šestidílného spisu *System einer vollstaedigen medizinischen Polizey*. Čtvrtý díl je věnován veřejné bezpečnosti a pořádku, autor se zde tedy věnoval i prostituci. Dožaduje se zřízení veřejných domů pod přímým dozorem státu a tvrdého potlačení prostituce tajné.

V letech 1792 - 1827 došlo v habsburské monarchii k vydání několika dekretů dvorské kanceláře a zemských úřadů, podle kterých měly být prostitutky pod policejním dohledem a lékařskou kontrolou; tato nařízení rovněž stanovila, že v případě nerespektování uvedených pravidel mohou být poslány do polepšovny či káznice.

Prostitucí se zabýval Zákoník o zločinech a těžkých policejních přestupcích z roku 1803. Byl dvoudílný, § 115 první části (hlava patnáctá) trestal kuplířství těžkým žalářem od jednoho do pěti let v případě, “jestliže osoba nevinná se zavedla”, týkal se tedy kuplířství v případě, kdy byla k prostituci svedena dívka nezletilá nebo dosud nedotčená. Třináctá hlava jeho druhého dílu se prostituci a kuplířství věnovala obšírněji: smilstvo, podobně jako “hry zapovězené” a opilství, patřilo podle § 245 mezi přestupky “proti veřejné mravopoctnosti”. A § 254 odkazoval “smilný obchod” s tělem do kompetence městského řádu. Tresty, kterými byla nelegální sexualita trestána, zůstávaly až do května 1848, kdy některá drastická ustanovení změnil svým rozhodnutím císař, takřka středověké: veřejné vystavení “dokola”,

pranýř, bití holí nebo metlou, vypalování cejchu. Ale skutečnost, že zákoník v některých případech “smilstvo”, toleroval, dokládá další část § 254: “Působí-li však smilnice veřejností svou pohoršení znamenité, zavádí-li lidi mladé, aneb, bylo-li jí vědomo, že by nemocí nakažlivou, francouzy řečenou, stížena byla, obchod ten s smilstvem však předce pořád by vedla, vězením tuhým jedno-až tříměsíčním trestána býti má.” Domyšleno do důsledků, v ostatních případech nebylo nutno nevěstku trestat...

Protože zákoník z počátku devatenáctého století přestal odpovídat změnám, k nimž došlo v monarchii v průběhu jednoho půlstoletí, nahradil jej trestní zákon nařízený císařským patentem z 27. května 1852 ř. z. č. 117. Hlava třináctá nového trestního zákona se týkala přečinů a přestupků proti veřejné mravopoctnosti, obsah těchto ustanovení se oproti roku 1803 valně nezměnil. Paragraf 509 nového zákoníku nezbavoval působení kněžek lásky nelegálnosti, ale případné sankce opět nechával v pravomoci obce.

Proti prostituci bylo možno použít rovněž paragrafy 502 a 510 zmíněného zákona, trestající cizoložství vězením od jednoho do šesti měsíců, či paragraf 512, trestající kuplířství. Zákon rovněž stíhal provozování prostitute v hostincích a krčmách. Po vydání zákona iniciovalo pražské policejní prezidium úřední registraci prostitutek v Praze a jejich pravidelné lékařské prohlídky. Podle nařízení ministerstva z 30. září 1857 číslo 198 ř. z. musely nevěstky pod hrozbou trestu pravidelně podstoupit lékařskou prohlídku. Nemajetné ženy ji nemusely platit. K usnadnění evidence vybavil pražský magistrát kněžky lásky zdravotními knížkami, jejichž zavedení umožnil od prvního ledna 1860 živnostenský řád. Zdravotní knížky se tak staly jakousi variantou knížek pracovních. Vydával je rovněž příslušný politický úřad, v případě Prahy magistrát, i ony platily “co průkazy cestovní a legitimační a sice k cestám do cizozemsku”, usnadňovaly tedy mobilitu prostitutek.

Dalším legislativním zásahem do stále spíše spontánních prostitučních postojů byl zdravotní zákon z 30. dubna 1870 čís. 68 ř. z. Problémem prostitute se sice výslovně nezabýval, veškeré zdravotní otázky postavil pod dohled státní správy; ale podle § 4 byla na obce přenesena povinnost “činiti opatření místní, aby se předešly nemoci nakažlivé a nerozšiřovaly se...” Zákon tak potvrdil právo obcí potrestat osobu, která šířila pohlavní onemocnění. Že se příslušné pasáže vztahovaly především na prostitutky, je nasnadě. Život jim zkomplikoval rovněž zákon “proti zahálečům a tulákům” z 10. května 1873 č. 108 ř. z., stíhající vězením, donucovací pracovní či polepšovnou osoby bez stálého bydliště a zaměstnání.

Na základě kusých informací lze předpokládat, že k reglementačním opatřením sáhla v posledních desetiletích 19. století i další česká města.

Vedle příznivců měla reglementace hned od počátku své odpůrce. Námitek byla celá řada: od nedostatečnosti registrace, která zachytila jen část prostitutek, přes kritiku nedbalé lékařské kontroly či tvrzení, že registrace lehkých žen znemožňuje jejich reintegraci do společnosti, až po názor, že *bordelní* nevěstky jsou vydány na milost a nemilost majitelům nevěstinců. Nevěstince byly tolerovány, ačkoli je zákon, jak jsme viděli, zapovídal. Za kuplířství hrozily rovněž tresty, přesto se provozovalo. O prostituci s naprostou samozřejmostí psal lokální tisk.

Rozpory mezi trestním zákonem a realitou neodstranila ani novela živnostenského zákona z 8. března 1885, ani zákon z 24. května 1885 čís. ř. z. 89. Vyšel ve sbírce zákonů pod matoucím názvem jako zákon, “jímž vydávají se trestní ustanovení o tom, kdo v donucovacích pracovních nebo polepšovacích ústavech držen býti může”. Prostituci byl věnován jen § 5, ten ale ve srovnání se zákonem z roku 1852 nepřinášel nic nového. I nadále tedy záleželo na postoji “úřadu bezpečenského”, tzn. na postoji městské policie, jaký postoj zvolí a jak tvořivě s daným zákonem naloží.

Systém kontroly zůstal až do let první světové války zcela v pravomoci městského policejního úřadu, lékařské prohlídky v kompetenci městského lékaře, vzácněji okresní nemocnice. Nejoblíbenějším prostředkem k zvýšení účinnosti kontrolních opatření zůstaly nenadále kontroly koncesovaných i podezřelých podniků, jimž lid říkal *šťáry*. Prostitutky a jejich ochránci se jim brzy naučili čelit důmyslným systémem hlídek.

To, že měla reglementace četné mezery, uznávali už její tvůrci, později i její zastánci. Ti však nepovažovali za špatný systém samotný, ale hledali a snažili se napravovat jeho nedostatky, které přičítali převážně nedokonalým metodám dohledu, nedbalosti lékařů a policistů, korupci - tedy selhávajícímu lidskému faktoru.

Roku 1916, za první světové války, přivedl rozmach prostitučního chování a s ním spojený nárůst počtu pohlavních onemocnění české místodržitelství k vydání Základních pravidel pro úpravu prostituce, jimž se zkráceně říkalo *prostituční regulativ*. Regulativ představuje až do té doby nejrozsáhlejší a nejpodrobnější dokument týkající se prostituce. Jednalo se o první reglementační nařízení, které - a zdůrazněme, že v době, kdy byla reglementace dávno za zenitem své slávy - mělo celozemskou platnost. Nelze vyloučit, že za normálních okolností by prošlo říšskou radou a nabylo podoby zákona. Regulativ posílil pravomoci obce v oblasti regulace prostituce a boji proti pohlavním chorobám; dohled nad nevěstinci měl být skutečně zevrubný. Byl prvním nařízením centrální povahy, v němž je výslovně uvedeno, že registrace prostitutky “provádí se vydáním zdravotní knížky” - výnos tak zobecnil již zcela běžnou praxi městských úřadů. V příloze výnos obsahoval vzorovou

dokumentaci, která měla být napříště jako jediná používána k policejní a zdravotní kontrole nevěstek. Novinkou byly rovněž úvahy o zavedení nemocenského pojištění prodejních žen, které měli zavést majitelé nevěstinců, případně jednotlivá města či okresy (§15).

Policejní praktiky, občas nepřiměřené zásahy vůči prostitutkám, brutalita, zneužívání moci vyvolávaly odpor proti reglementaci. Brzy se přidaly i námitky etického rázu: policie, která je ztělesněním veřejné moci, která má chránit mravnost společnosti, se stará “mateřsky” o prostituci, jež je doslova výsměchem všem mravním zásadám... Státem koncesovanou prostitucí, jejímž zhmotněním jsou především veřejné domy, je tak třeba zrušit.

V. 2. 4. Abolicionismus

Reakcí na reglementaci se stal abolicionismus, hnutí, které bylo zaměřeno hlavně proti organizačním formám prostituce a založeno na falešné premise, že hlavní zbraní v boji proti úplatné lásce je osvěta, vzdělání, mravní výchova, odstranění nejkřiklavější bíd a vytvoření podmínek k uzavírání sňatků. Hnutí se zrodilo v šedesátých letech devatenáctého století v protestantském prostředí Anglie a ve Švýcarsku spolu s feminismem a šířící se ženskou emancipací. Jeho neznámější představitelkou se stala Josephine Butler, která 1. ledna 1870 uveřejnila v *Daily News* petici proti státem kontrolované prostituci. Roku 1875 vznikla v Anglii Mezinárodní abolicionistická federace, která sdružila několik západoevropských států. Na síle nabylo abolicionistické hnutí v Německu, Švýcarsku a Spojených státech.

Abolicionisté prosazovali názor, že prostituce je založena na existenci dvojí morálky, jiné pro muže, jiné pro ženy... V reglementaci viděli jakousi státní podporu prostituce, žádali uzavření veřejných domů, zrušení policejní registrace prostitutek. K boji proti reglementaci se připojila velká část evropských a severoamerických filozofů, spisovatelů, ba i někteří lékaři. Od posledního desetiletí devatenáctého století, kdy se základní myšlenkou abolicionismu stala medializace a medikalizace prostituce, je jeho rozmach nepopiratelný. Méně sympatií získalo hnutí mezi zákonodárci, abolicionistické “uplakané” názory pak zcela odmítali policejní či správní úředníci, včetně úředních lékařů.

V českých zemích se jedním z propagátorů abolicionismu již v době své univerzitní kariéry stal Tomáš Garrigue Masaryk. Jistě nebudeme daleko od pravdy, prohlásíme-li, že Masarykův humanismus dal (vedle vlivů skandinávských a severoamerických) českému abolicionistickému hnutí teoretický základ. Odmítl pojetí prostituce jako přirozeného zla či dokonce sociální potřeby, označil ji za hřích, za zlo, proti kterému se společnost musí bránit. Za hlavní prostředek obrany považoval mravní výchovu. Kořeny prostituce neviděl Masaryk primárně v hmotné, ale především v mravní bídě společnosti, v alkoholismu, nízkém stupni

vzdělání, v předčasném zájmu o sex, ba i v umění. Spatřoval je rovněž v nedostatečné výchově žen. Roku 1899 vyšla tiskem Masarykova přednáška *Mnohoženství a jednoženství*. Přednášku uspořádal pražský spolek “Domovina” dne 7. března 1899 a Masaryk se v ní výslovně přihlásil k aboličnímu hnutí, jehož anglickou a švýcarskou podobu posluchačům přiblížil.

V propagaci abolicionismu a s ním související otevřeností v sexuálních otázkách nebyl Masaryk jediný. K jeho předním spolupracovníkům, sdruženým kolem revue *Athenaeum*, patřil profesor lékařské fakulty Vítězslav Janovský (1847-1925), jeden ze zakladatelů české dermatologie, od roku 1882 primář oddělení pro nemoci kožní a příjící Všeobecné nemocnice v Praze.

Na přelomu devatenáctého a dvacátého století se k přesvědčení, že prostitutka je žena, která trpí za zkaženost společnosti, že je obrazem morální bídy společnosti, *kapitalistickým zbožím*, hlásilo čím dál více vzdělaných osob, mužů i žen.

Před vypuknutím první světové války byly síly zastánců reglementace a průkopníků abolicie zhruba vyrovnané. Válka přinesla sice jiné starosti, prostituce se však chovala stejně jako válečný průmysl: její objem narůstal. Počet pohlavně nemocných také.

Po vzniku Československé republiky převážil vliv příznivců abolicionismu. Kniha amerického pedagoga, rozhodného abolicionisty Abrahama Flexnera (1866-1959) *Prostituce v Evropě*, česky sice vyšla teprve roku 1925, její americké vydání z roku 1914 však ovlivnilo nejen mladou lékařskou generaci, ale i staré praktiky dermatovenerologie. Na pozici abolicionismu se rozhodně postavila *Československá společnost pro potírání chorob pohlavních*, nástupkyně společnosti rakouské, ustavená v prosinci roku 1918. V jejím čele stál dermatolog a venerolog profesor František Šamberger (1871-1944), od roku 1918 řádný profesor a přednosta dermatovenerologické kliniky.

Dne 30. září 1919 se konala schůze poslanecké sněmovny. Několik poslanců vystoupilo s návrhem, “aby byly zrušeny veřejné prostituční domy, aby byla přísně oboustranně [sic!] stíhána prostituce tajná a aby bylo zavedeno povinné hlášení a léčení pohlavní nákazy”. Kuplířství mělo být trestáno “jako jeden z nejtěžších zločinů”, při policii měla být zřízena místa “inspektorek pro mravní a zdravotní dozor”. Uvedení poslanci požadovali založení útulků pro prostitutky, “kde by vhodným způsobem bylo působeno na jejich mravní i tělesné uzdravení. Těm, které projeví chuť k řádnému životu, budiž návrat k němu všemožně usnadněn”. Návrh pamatoval i na léčení pohlavních chorob, které mělo být povinné a prováděné na útraty státu. Předkladatelé uvedli řadu příkladů dokazujících neúčinnost reglementace. Návrh obsahující argumenty, které byly výrazem jak naivního

dobového optimismu, tak soudobé levicové rétoriky, byl předán sociálně-politickému výboru...

V polovině prosince 1919 postoupil sociálně politický výbor poslanecké sněmovny návrh ministerstvu zdravotnictví. V průběhu jistě složitých jednání bylo upuštěno od některých původních návrhů předkladatelů. Definitivní znění zákona zpracovala redakční komise *Odboru pro potírání pohlavních chorob* při Státní zdravotní radě. Dne 25. května 1921 o něm jednala vláda.

Z boje mezi příznivci abolicionismu a reglementace tak vyšli vítězně abolicionisté. Dne 10. července 1922 byl schválen zákon č. 241 zvaný *O potírání pohlavních nemocí, první aboliční zákon ve střední Evropě*. O šest neděl později, 22. srpna 1922, byl uveřejněn ve Sbírce zákonů. K zákonu vyšla dvě vládní nařízení, prováděcí pokyny z 23. října 1923 a průvodní výnos z 21. ledna 1924 (výnos ministerstva veřejného zdravotnictví č. 9031 pres. ai 1923). Zákon v oddíle II. zrušil reglementaci prostituce a zakázal zřizování a udržování nevěstinců – jejich počet po válce tak jako tak výrazně poklesl. Držení veřejného domu mělo být napříště trestáno jako kuplířství (§ 14). Zvlášť bedlivá pozornost měla náležet nezletilým prostitutkám i klientům (§16). Pouliční prostituci zákon však nijak neomezil, navíc ji zcela zbavil kontroly. Státní správa se měla – v případě potřeby – postarat o “zřízení útavů, ve kterých se dostane řemeslným prostitutkám dočasného útulku a příležitosti k nápravě” (§ 15). Tento (vzhledem k nezáviděníhodné ekonomické situaci nového státu) nereálný nápad pak uvádělo na pravou míru vládní nařízení z ledna 1924: vidina útulku a nápravy se zmenšila v pouhý slib odborné rady a morální i hmotné podpory.

Trestným zůstalo vědomé rozšiřování pohlavních chorob – příslušná ustanovení obsahoval III. oddíl zmíněného zákona. Paragrafy 20 a 21 se týkaly “vyzývání ke smilstvu” - trestné bylo jen v případě, že budilo veřejné pohoršení, bylo prováděno pohoršivým způsobem nebo se týkalo osoby mladší 16 let. Míra “pohoršivosti” byla zcela ponechána na rozhodnutí policie. Paragraf 27 oddílu IV. zákona pak rušil všechny dosavadní předpisy týkající se prostituce vydané v letech 1852–1916.

Nedostatečnost zákona se projevila brzy po jeho vstupu v platnost. Funkci nevěstinců čiperně převzaly bary, vinárny, kavárny ... Obrat hodinových hotelů (na hotely zákon pamatoval jen nařízením zvýšené pozornosti, jež měly úřady věnovat jejich provozu) se zvýšil. Abolice otevřela současně dveře příchodu prostitutek ze zahraničí, zvláště z Německa a Rakouska. V Praze rostly “alternativní” nevěstince jako houby po dešti, co do kategorizace kopírovaly sociální strukturu bývalých nevěstinců.

Prostituce tak rozhodně neztratila na objemu, ale na bezpečnosti. Chyběla někdejší policejní a zdravotní kontrola, jakkoli nedokonalá a neúplná. Nesplnil se ani vlastní, proklamovaný cíl zákona: po jeho přijetí se nejen počet pohlavně nemocných nesnížil, ale v dalších letech došlo k vzestupu výskytu venerických chorob.

Zdá se, že v současné době je rozmach prostituce popřením všech abolicionistických argumentů. Nasvědčuje tomu i aktuální stav v České republice. Návrh zákona o některých opatřeních k regulaci prostituce, který prošel již na podzim 1994 tiskem, inicioval opatření, která se v mnohém podobají reglementačním zákonům devatenáctého století: jde o to určit, za jakých okolností lze prostituci trpět. Odsunout ji do míst, kde by nebudila veřejné pohoršení, zakázat ji v okolí škol, církevních zařízení, ubytoven dětí a mládeže, v okolí sídel státních orgánů... Zamezit přístupu prostitutek na veřejné komunikace a na parkoviště... Zakázat výkon řemesla osobám mladším osmnácti let. Zavést nejméně jednou za měsíc zdravotní prohlídku (Rakousko bylo přísnější!), zavést zdravotní průkazy... Připomíná nám to některé nápady doktora Parenta-Duchâteleta? Jak rozumné je hledat poučení v historii... A jak časté jsou doklady o nepoučitelnosti lidstva...

Prostituce není prostředkem útlaku ženy, není výrazem mužského šovinismu, alespoň v Evropě ne. Stačí uvést jediný argument – nad jiné výmluvný: v současné době se prostituci věnují vysokoškolačky i dobře situované vdané ženy. Dělají to všechny z ekonomické nutnosti? Jednají pod tlakem svých partnerů či pod tlakem společnosti? A co mužští prostituti? I oni jsou obětí mužského šovinismu?

Literatura:

- Lujo BASSERMANN: *Nejstarší řemeslo. Kulturní dějiny prostituce*. Praha 1993.
Documenta Pragensia XVI. Ponižení a odstrčení. Města versus katastrofy. Praha 1998,
Georg DENZLER: *Zakázaná slast. Dva tisíce let sexuální morálky*. Brno 1999
Milena LENDEROVÁ: *Chytila patrola ... aneb prostituce za Rakouska i republiky*. Praha 2002.
Tomáš G. MASARYK: *Mravní názory*. Praha 1923.
Tomáš G. MASARYK: *Mnohoženství a jednoženství*. Praha 1899.
Pavel PAY: *Prodejná láska. Historie nejstaršího řemesla v deseti kapitolách*. Praha 1992.
Nils Johan RINGDAL: *Nejtěžší povolání světa. Kapitoly z dějin prostituce*. Brno 2000.
Ivana TRÁVNÍČKOVÁ: *Prostituce jako jedna z možných aktivit organizovaného zločinu*. Praha 1995

V. 3. Kriminalita

V. 3. 1. Definice

Pod pojmem kriminalita neboli trestná činnost rozumíme projevy jedince nebo skupin, které poškozují ostatní osoby hmotně nebo duševně. Kriminalita je aktivita odporující původně zvykovému právu (jež v případě českých zemí v rovině trestního práva fungovalo až do počátku 17. století), posléze zákonům, které si ta která společnost vytváří. Právník a sociolog Paul W. Tappan definoval trestný čin takto: *Trestný čin je úmyslné jednání nebo opomenutí, jež porušuje trestní zákon, ..., které se nedá obhájit nebo zdůvodnit a které stát sankcionuje jako zločin nebo přečin.* (Cit. dle: James A. Inciardi: Trestní spravedlnost. Praha, Victoria Publishing 1994, s. 50.) Kriminalita může být velmi pestrá, mnohostranná, čehož si byli vědomi už lidé ve starověku: *I kdybych měl sto jazyků, sterá ústa a železný hlas, nemohl bych vyjmenovat všechny druhy trestných činů a všechny tresty,* napsal Vergilius. Mezi nejzávažnější druhy kriminality patří násilné trestné činy - násilí proti osobě, násilná vloupání, loupežná přepadení, sexuální trestné činy apod. Dalším běžným, nicméně závažným druhem trestných činů je například majetková trestná činnost, zpronevěry, podvody, krádeže, korupce aj.

Příčiny kriminality jsou jednak individuální, dané osobností pachatele, jednak sociální, dané prostředím, v němž pachatel žije.

V. 3. 2. Trestní právo

K ochraně právního řádu a z něj vycházejících práv a zájmů jednotlivců slouží trestní právo, ona část veřejného práva, jež upravuje výkon státní trestní moci. Moderní trestní právo se dělí na trestní právo hmotné, upravující materiální podmínky a obsah trestního nároku, a formální (trestní řízení), upravující způsob trestního stíhání a souzení. Tím je každému jedinci zaručeno, že bude stíhán podle všeobecných, pro každého platných právních předpisů.

Počátky trestního práva spadají hluboko do minulosti - žádná společnost, která by neznala trest, neexistovala. Právní normy a samotné právo jako soubor platných právních norem vznikají dříve než stát, vznik státu představuje pouze silný impuls pro rozvoj veřejného práva. Většinou se uvádějí tři vývojová období trestního práva:

- a) barbarské,
- b) teokratické,
- c) sociální.

Jednotlivá období nelze přesně odlišit, protože se překrývají, nicméně lze říci, že

v prvním období, barbarském, převládala msta soukromá. Veřejný trest (společenská msta) byl omezen na nejmenší míru a vyskytoval se jen při trestných činech, které se dotýkaly bezprostředně celé společnosti (při vojensko-politických deliktech); při činech směřujících proti individuálním zájmům ponechává společnost jednotlivci (jeho rodině), aby sám (sama) stíhal(a) spáchané bezprávi. Krevní msta, která byla běžným prostředkem, ovšem vyvolávala další násilné činy. Proto vznikající a upevňující se veřejná moc se snažila tento způsob trestu omezit. Tak je bezprostřední msta jako reakce na soukromé delikty vystřídána majetkovou náhradou. Jen v případě, kdy provinilec nemůže tuto náhradu poskytnout, nastupuje trest na jeho osobě (trest smrti, vyhoštění, zmrzačení). Druhé období, teokratické, je charakterizováno splynutím právních a náboženských idejí. Společenská odpovědnost předpokládá mravní vinu, zločin je stejně jako hřích urážkou božstva, a reakce proti němu, tedy trest, nabývá sakrálního rázu. Tehdejší kněží byli nejen “znalci práva” a soudci, ale podíleli se i na výkonu trestu (případně na výkonu oběti). V třetím období, sociálním, začíná být zločin pojímán jako nebezpečný útok individuální vůle na vůli celku, na právní řád. Smyslem trestního práva už není msta a odplata, ale nezbytně nutná ochrana celku a jednotlivce. Tento převrat v pojetí trestního práva podnítilo osvícenské myšlení (Montesquieu, Voltaire, Rousseau) a vyvrcholil ve slavném Beccariově díle »Dei delitti e delle pene« (1764), v němž autor rozhodně vystoupil proti bezúčinnosti a nespravedlivé krutosti platných trestních zákonů, hlavně proti nadužívání trestu smrti i proti tortuře. Jeho dílo mělo největší ohlas ve Francii, v Německu (Friedrich II.), v Rakousku (Josef II.), v Rusku (Kateřina II.) a zásada lidskosti, již Beccaria prosazoval, byla výrazněji respektována v trestním zákonodárství 19. století a otevřela cestu novým směrům v kriminalistice, vědě o zákonitostech vzniku, zjišťování a využívání stop pachatelů trestných činů a soudních důkazů, i kriminologii, vědě o trestných činech a jejich pachatelích (Lombroso, Ferri, Garofalo, Laccassagne, Tarde, Liszt aj.).

Pokud v současné době chápeme pod kriminálním činem čin, kterým pachatel porušil nějakou právní normu, pak až do vzniku moderního zákonodárství bylo veřejnou mocí trestáno i porušení jiných norem, např. etických či náboženských. Porušením práva (právní normy), dochází k deliktu, v jehož důsledku vzniká odpovědnost. Právní věda rozlišuje řadu typů odpovědností, například:

1. odpovědnost disciplinární,
2. odpovědnost civilněprávní,
3. odpovědnost správněprávní (správní, administrativní)
4. odpovědnost trestněprávní.

Odpovědnost spočívá v povinnosti snést újmu, tj. sankci.

V. 3. 3. Trestní zákoníky

Jedinci, kteří překračují příkazy, normy, obyčeje a později zákony, existují od samého vzniku společnosti. K jejich postihování a trestání si každá společnost vytváří specifické nástroje. Původní svémocná spravedlnost, považovaná za legitimní, opírající se o primitivní právní normy udržované ústní tradicí, byla postupně nahrazena normami psaného práva. V průběhu 16. století dochází v českých zemích ke kodifikaci zemského práva i (o něco později) ke kodifikaci práva městského. Především v průběhu 18. století dochází ke zkvalitnění a byrokratizaci soudnictví, k jeho profesionalizaci - vývoj trestního soudnictví raného novověku vyvrcholil v roce 1768 vydáním tereziánského zákoníku (Constitutio criminalis Theresiana), uznávajícím ještě torturu jako základní důkazní prostředek; trest měl stále charakter msty. Až Všeobecný zákoník o zločinech a trestech na ně Josefa II. z roku 1787 nastolil zásadu úměrnosti mezi společenskou nebezpečností deliktu a přísností trestu - trest měl napříště sloužit k převýchově pachatele. Dočasně byl zrušen trest smrti - v roce 1795 byl však obnoven.

Tento proces je dovršen ve století následujícím, spolu se vznikem moderní občanské společnosti - na josefínský zákoník navázal roku 1803 nový trestní zákoník, který se stal základem pozdějších trestních zákonů. Jeho přepracováním vznikl trestní zákon z 27. května 1852, který už rozlišoval zločiny (trestaly se smrtí nebo žalářem), přečiny a přestupky (za obojí se ukládala peněžitá pokuta, ztráta práv, věznění, bití, vypovězení z místa, země i monarchie).

V. 3. 4. Trestné činy

Z násilných trestných činů (násilí proti osobě, násilná vloupání, loupežná přepadení, sexuální trestné činy apod.) postupovala každá společnost nejpřísněji proti vraždě. Rakouský trestní zákon (§ 134) rozeznával vraždu prostou a vraždu kvalifikovanou (vražda úkladná, vražda loupežná, vražda zjednaná, dále vražda na ascendentech, descendentech a manželovi některé ze zúčastněných osob). Vražda prostá dokonaná byla trestána těžkým žalářem od pěti do deseti let, vražda kvalifikovaná těžkým žalářem od deseti do dvaceti let, při zvlášť přitěžujících okolnostech doživotním žalářem. Stejně byl kvalifikován pokus o vraždu, i zde zákon rozlišoval vraždu prostou a vraždu kvalifikovanou. Spoluviníci se trestali při pokusu o vraždu prostou těžkým žalářem od jednoho do pěti let, při pokusu o vraždu kvalifikovanou těžkým žalářem od pěti do deseti let.

Rituální vražda, tj. zavraždění člověka s cílem použít jeho krev k náboženským

obřadům náboženským, je pověra, vzniklá patrně z nesprávného výkladu náboženských obřadů. Od středověku byly rituální vraždy připisovány židům, kteří údajně potřebovali krev křesťanů o velikonočním svátku “pascha”. První zdokumentovaný případ rituální vraždy se váže k Anglii roku 1144. Podobné obvinění se zanedlouho vyskytlo také ve Francii, a to za vlády Filipa II. (1180-1223), kdy zavdalo příčinu k pronásledování židů. Pověra se udržela nejen v 19. století, ale občas se objeví ještě dnes. *Hilsneriáda*, jak je nazývána aféra, která vypukla kolem údajné rituální vraždy, k níž došlo v časném jaře roku 1899 v Polné, byla prubířským kamenem morální a politické zralosti české společnosti.

Dne 29. března 1899 šla devatenáctiletá Anežka Hružová cestou z Polné okolo lesa Březiny. Přepadl ji neznámý násilník, který ji brutálně zabil a její tělo ukryl mezi stromky blízko cesty. Zavražděnou Anežku našli 1. dubna, na Bílou sobotu, školáci, kteří společně s jinými občany Polné prohledávali okolí městečka. Podezření padlo na dvaadvacetiletého nezaměstnaného žida Leopolda Hilsnera. Během několika hodin se v Polné začala šířit zvěst, že v Březině byla spáchána rituální vražda. Nedbalé vyšetřování a demonizování kriminálního činu z roku 1899 vyvolalo hysterickou reakci veřejnosti. Proti pomluvám se tenkrát postavili publicista Jan Herben a univerzitní profesor T. G. Masaryk, na něž se snesla sprška nadávek a odsouzení. Osočování, urážky a antisemitské útoky překročily hranice země a pozornost Evropy byla opět po staletích upřena do Čech.

Mírněji než vražda bylo trestáno usmrcení: tedy násilná smrt jedince působením vnějších okolností. Škála byla rozsáhlá - od usmrcení v sebeobraně, v souboji, až po usmrcení z neopatrnosti. Pachatele musel vedle trestu také nahradit všechny materiální škody, včetně tzv. ušlého zisku. *Euthanasii* považoval rakouský zákoník za prostou vraždu, uherské zákony ji trestaly mírněji.

Zvláštní ustanovení obsahoval § 143 zákoníku z roku 1852, vztahující se na případy usmrcení ve rvačce - rozlišoval mezi zabitím a následnou smrtí způsobenou těžkým ublížením na zdraví.

Do této skupiny kriminálních deliktů patří i zločin násilného smilstva. Tak byl nazýván zločin proti “pohlavní svobodě”, proti “pohlavní zachovalosti ženy”. Předmětem znásilnění mohla být žena v jakémkoli věku, zákon však neznal znásilnění manželky. Subjektem zločinu mohl být jen “příčetný muž”. Rakouské trestní právo rozeznávalo tři rozličné formy násilného smilstva: násilné vynucení soulože (za použití fyzického násilí nebo vyhrůžky fyzickým násilím), soulož s nezletilou dívkou mladší čtrnácti (!) let, soulož s “osobou ženskou”, která se bez přičinění pachatele ocitla ve stavu, v němž nemohla klást odpor. Výše trestu se pohybovala od pěti let až po doživotní těžký žalář.

Trestný byl rovněž incest, trestaný půl- až jednoročním žalářem. Zákon trestal také smilstvo proti přirozenosti neboli smilstvo nepřirozené, pod čímž se rozuměl jednak pohlavní styk se zvířaty, jednak pohlavní styk s osobami téhož pohlaví. Obojí se trestalo jako zločin těžkým žalářem od jednoho do pěti let, existovaly-li přitěžující okolnosti, pak žalářem od pěti do deseti let i delším.

Pokud se týče trestání smilstva, původně se pod tímto pojmem chápal jakýkoli pohlavní styk realizovaný vně manželství. Smilstvo bylo sice vždy chápáno jako přečin, ale trest nebýval jednoznačný. Až do poloviny 18. století bylo smilstvo u mužů i u žen postihováno prakticky stejně. Na smilstvo pamatoval i zákoník z roku 1803. Tresty, kterými byla nelegální sexualita trestána, zůstávaly až do května 1848, kdy některá drastická ustanovení změnil svým rozhodnutím císař, takřka středověké: veřejné vystavení “dokola”, pranýř, bití holí nebo metlou, vypalování cejchu. Trestní zákon nařízený císařským patentem z 27. května 1852 ř. z. č. 117 už považoval smilstvo jen za přečin, případně přestupek, a trestal především přečiny a přestupky proti veřejné mravopověstnosti vězením v trvání od jednoho do tří měsíců.

V násilných činech zaujímal až do poloviny 19. století specifické postavení násilí proti sobě samému, sebevražda. Trestala se ještě podle trestního zákona z roku 1803 potupnými tresty na mrtvém těle. Rakouský trestní zákoník z roku 1852 však vycházel ze zásady, že úkolem právního řádu není chránit člověka proti němu samému, proto byla sebevražda, stejně jako pokus o ní, zásadně beztrestná. Postihováno bylo pouze “účastenství” další osoby, napomáhání při sebevraždě a navádění k ní. Třebaže v raném novověku nebyl počet sebevražd zanedbatelný, je sebevražda atributem moderní doby, sekularizující se (a sekularizované) společnosti. Není divu, že v průběhu druhé poloviny 19. století počet sebevražd v Čechách stoupal. V první polovině sedmdesátých let docházelo průměrně k 800 sebevraždám ročně, v roce 1883 toto číslo vzrostlo na 1200, v devadesátých letech si život vzalo zhruba 1300 lidí ročně. Ve vztahu k absolutnímu počtu obyvatelstva skončilo sebevraždou ze 100 000 obyvatel 15 osob v roce 1873, v roce 1888 již 22 osob. Větší sebevražednost byla tradičně ve městech než na venkově, a v průmyslových regionech více než v zemědělských. K sebevraždě vždy častěji sahalo muži než ženy: v roce 1888 skončilo sebevraždou 1002 mužů a 265 žen. S tím zřejmě do jisté míry souvisela i poměrně vysoká sebevražednost vojáků: v letech 1869 – 1878 v rakousko – uherské armádě skončilo život vlastní rukou 2 536 vojáků, z toho na rok 1877 připadlo 307 mužů, 1878 314 atd. Pro odchod ze života volili sebevrazi nejčastěji oběšení (roku 1888 mužů 561 a žen 107), v menší míře zastřelení – v armádě ovšem tento způsob převládal - (197 mužů a 11 žen) a utopení (184

mužů a 92 žen). Důvody k sebevraždě byly - stejně jako dnes – biologické či emocionální, způsobené osobními ztrátami, neúspěchem, hmotným nedostatkem, strachem před trestem nebo ostudou, nevléčitelnou nebo bolestivou chorobou, a subjektivní, především deprese. Méně častá byla sebevražda jako vzpoura proti společenskému systému, proti mravnímu stavu společnosti. U vojenských sebevrahů byly jako pohnutky uváděny vedle strachu z trestu nejčastěji nechuť k službě, finanční potíže, v některých případech, pravděpodobně hlavně u důstojníků, i uražená ctižádost. Nejvíce vojáků se k svému činu odhodlalo pravidelně v říjnu a listopadu, jednalo se o nováčky, kteří si ještě nezvykli na vojenskou službu.

Dalším druhem trestných činů je majetková trestná činnost, již rakouské trestní právo označovalo jako zločiny proti majetku. Nejobvyklejší z nich byla krádež. Podle rakouského práva mohla být předmětem krádeže jen věc movitá, nicméně zákon připouštěl fakt, že se může stát movitou teprve na základě zásahu pachatele (např. porážka cizího stromu). Přitěžující okolností bylo použití zbraní nebo nástrojů ohrožujících osobní bezpečnost, násilí nebo pohrůžky, byla-li krádež spáchána během požáru nebo jiného obecného ohrožení, činila-li hodnota ukradených předmětů více než 500 korun a byla-li spáchána více osobami, případně v místě “zasvěceném božím službám”, byly-li zcizeny uzamčené předměty, měla-li podobu lesního, vodního nebo polního pychu. Podle stupně společenské nebezpečnosti mohla být krádež zločinem a trestala se těžkým žalářem mezi šesti měsíci a jedním rokem; za přitěžujících okolností mezi jedním a pěti až deseti lety, nebo přestupkem, trestaným prostým nebo tuhým vězením od týdne do 6 měsíců; tento trest mohl být podle okolností zostřen.

Loupež byla považována za delikt příbuzný krádeži, rozdíl byl v tom, že pachatel použil násilí nebo vyhrožování. Loupež byla vždy považována za zločin a trestána těžkým žalářem od pěti do dvaceti let, v nejtěžších případech doživotím.

Mezi majetkové trestné činy patřila i zpronevěra, která mohla být jak přestupkem, tak zločinem (úřední zpronevěra), či korupce, kterou trestní zákoník postihoval v případě, že se jednalo o *zneužití moci úřední*, těžkým žalářem od jednoho do desíti let. Trestné bylo rovněž *svádění k zneužití moci úřední*.

Zločinu dvojženství se dopouštělo nejvíc mužů v obvodu pražského zemského soudu. V období od roku 1883 do roku 1887 bylo pro tento zločin odsouzeno 20 osob, z toho 11 u výše zmíněného soudu.

V. 3. 5. Paralelní kultura

Osoby, které provozovaly některý z kriminálních činů (ale i přečinů či přestupků), až již trestané, či trestu unikající, tvořily specifickou sociální skupinu. Tato skupina měla vlastní

kulturu, jedním z jejích znaků byl žargon. Žargon měl pro příslušníky podsvětí, případně pro členy konkrétní zločinecké tlupy stmelovací význam, současně jim umožnil dorozumívat se mezi sebou, aniž by význam jejich slov pochopil kdokoli nezúčastněný. Výjimkou nebyl ani český zlodějský argot 19. století, z něž některé výrazy (bachař – hlídač, bašta - jídlo, flákota - maso, chmaták - zloděj, makovice - hlava) postupně přešly do běžné mluvy. Souvislá promluva mohla vypadat následovně:

“Vlíkal jsem po čarce k pařezu; skoum jsem chocholáče a odpálil. Pak jsem bachoval u roští ...” (Šel jsem po stezce ke kostelu; viděl jsem četníka a utekl jsem. Potom jsem hlídal u lesa ...) “U vrčáka vykoumal jsem kremzík; mívá tam prachy a pazderu. Chmátni požírák, klímáky a drábor; povlečem tam.” (U učitele vyhlédl jsem sklípek; má tam peníze a plátno. Vezmi pytel, dláto, pakličce a velký nebozez; půjdeme tam.)

(Karel JUDA: *Tajná řeč (“hantýrka”) zlodějův a šibalů*. S literárně-historickým úvodem Dra. Č. Zírta. Český lid, XI, 1902, s. 139).

V. 3. 6. Ženská kriminalita

V průběhu dějin zločinnost převažovala (a převažuje) u mužů, ženská kriminalita (připomeňme ale, že podíl žen na kriminální činnosti se stále zvyšuje spolu s tím, jak roste podíl žen na společenském životě) měla vždy specifické rysy. Podíl žen na zločinnosti lze sledovat až od období novověku, kdy činil podíl žen na kriminalitě v jednotlivých zemích 10 - 20%. Vzhledem k tomu, že místo ženy se nacházelo v rodině, převažovaly trestné činy, které lze realizovat uvnitř rodiny, eventuelně v prostředí vlastní sociální vrstvy (v sousedství). Převažovaly tedy trestné činy, které souvisely s tradičně pojímanými ženskými rolemi.

Patřila sem vražda, hlavně travičství a infanticidium (především to je jedním z mála gendrově specifických trestných činů, pachatelkou tohoto činu může být jediné matka zabitého novorozeněte), lze sem zařadit i násilné vyhnání plodu. Trestání uměle vyvolaných potratů a infanticidy dokládají už právní památky středověku a raného novověku (Břetislavova statuta z r. 1039, Koldínova městská práva - první vydání z r. 1579 aj.). Tato přísná opatření zůstala v platnosti i v době rozkvětu populacionismu na konci 18. století, pravidlem byl trest žaláře od 6 měsíců do 1 roku za prokazatelně indikovaný potrat. Trestán mohl být i otec, pokud se na těchto pokusech podílel, a vždy porodní bába, kterou čekal žalář od jednoho do pěti let, a pokud byly způsobeny následky na zdraví, žalář od pěti do deseti let. Ženy, které nutily bábu, aby jim dala prostředek k vyhnání plodu, měly být oznámeny policii. Stejně tresty se týkaly ranlékařů (chirurgů), stíhán byl i prodej rostlinných prostředků způsobujících potrat.

V případech nežádoucího těhotenství byly ve výhodě ženy z privilegovaných vrstev, které měly možnost porodit tajně a dítě odložit. Nezáměrné matky mohly legitimně odkládat děti v porodnicích. Přesto byla nešťastka řešena bezvýhodnou situací zabitím novorozence. V tomto případě byly vražedkyně ještě na počátku 18. století drasticky trestány (přítěžující okolností bylo skutečnost, že „neřádně nabytý plod“ byl zahuben, aniž se mu dostalo křtu). Teprve diskuse, která proběhla v právnických a intelektuálních kruzích Evropy ve druhé polovině 18. století, vedla ke zmírnění trestů a výraznému poklesu trestů hrdelních.

V neprivilegovaných vrstvách přetrvávalo infanticidium ještě v 19. století. V Rakousku bylo v letech 1870 - 1879 průměrně 100 matek ročně odsouzeno pro zločin zabití dítěte, tresty však byly mírnější, neboť podle trestního zákoníku z roku 1852 se matka při porodu nalézala ve stavu, který zmenšuje její trestní odpovědnost. Za zavraždění manželského dítěte čekal vražedkyni doživotní žalář, za vraždu dítěte nemanželského žalář od deseti do patnácti let. Pokud dítě zahynulo opomenutím péče, byla matka odsouzena k pěti až deseti letům vězení.

K tradičním „ženským zločinům“ patřila i vražda dospělého, partnera (někdy jako zoufalý čin, jímž ženy reagovaly na nelidské týrání a ponižování ze strany manžela), některého z rodičů, většího dítěte, většinou jedem, jehož se v hospodářství běžně používalo k hubení hlodavců. Snad nejznámější je příklad Marie Anny Grunnerové, manželky chudého soukeníka z Josefského údolí na Liberecku. Po návštěvě exekutora matka zabila 20. června 1828 jahelnou kaší s příměsí arseniku manžela a sedm dětí. Dne 16. června 1831 byla v Mladé Boleslavi oběšena. Případ travičky *Maryši* patří dnes do klasického repertoáru českých divadel. Zvláště odsouzeníhodná byla vražda manžela, připravovaná ve spolupráci s milencem - toto odsouzení našlo často svůj výraz v kramářských písničkách.

Lze říci, že specificky ženským proviněním byla nevěra, kvalifikovaná jako smilstvo, nikoli proto, že by se jí muži nedopouštěli, ale proto, že k mužské nevěře byla společnost tolerantní, k ženské nikoli. Žen - žalobnic bylo tedy v tomto ohledu méně. Od vydání zákoníku z roku 1852 byla i u žen nevěra kvalifikovaná jako přestupek, který byl stíhán jen na žádost „uražené strany“ (čl. 503 trestního zákona z roku 1852).

V období, jemuž věnujeme pozornost, se už nesetkáme s kauzami tak typickými pro raný středověk, s obžalováním žen z čarodějnictví. Třebaže se nařčení týkalo i mužů, podíl žen zde jednoznačně převažoval – stávaly se obětmi misogynství založeného na křesťanské tradici. Poslední poprava čarodějnice v Evropě se udála roku 1782, kdy byla sťata bezprizorná služka Anna Goeldiová, která naposledy sloužila ve švýcarském Glarusu. Středověká a raněnovověká společnost žila v přesvědčení, že čarodějnictví bezprostředně souvisí s ženskou

přirozeností. Uvedený stereotyp se zrodil zřejmě kolem roku 1400 a udržel se - ve smyslu čarodějnictví jako zločin - až do konce 17. či na začátek 18. století. V našich zemích vrcholil hon na čarodějnice za vlády Karla VI. Devatenácté století oživilo tento mýtus prostřednictvím pohádek, pověstí, které se odrazily i v hudbě a výtvarném umění. A navíc toto století i ženu-čarodějnici rehabilitovalo, když roku 1862 vydal francouzský historik Jules Michelet knihu *La Sorcière*, v níž vystoupil proti historickému stereotypu, když prohlásil, že v čarodějnictví je žena obětí, nikoli pachatelem.

Především v prostředí dolních vrstev docházelo mezi ženami k agresi. Převažovala slovní, tj. nadávky a urážky, fyzická mívala podobu políčků, škrábání, kousání, trhání vlasů. Pokud došlo k ublížení na zdraví, nebylo většinou s trvalými následky.

Zanedbatelné nebyly ani krádeže. Ženy k nim sahaly většinou z hladu, motivem zde bylo opět naplnění ženské role: snaha zajistit *mlád'atům* potravu. Přes poměrně značnou frekvenci trestných činů tohoto typu zůstávala účast žen na organizovaném zločinu poměrně vzácná.

Pokud se týče buřičství, pobuřování, skrývala se pod ním většinou účast na společenských revoltách či dokonce revolucích. Jedině tyto činy přesahují rámec úzkého společenství, ale ženy k tomu bývaly dohnány rodinou (nedostatek potravin aj.) a zároveň vědomím vymezeného společenského rámce, v němž se každodenně pohybují. Revolta byla tedy vybočením z každodennosti, je při ní dovoleno to, co běžně dovoleno není. Za projevy *buřičství* lze považovat už účast žen na náboženských a sociálních hnutích středověku a raného novověku - na husitství, německé selské válce. V Čechách se vyskytovala specifická forma ženského *rebelantství* - šlo o činnost tzv. svůdkyň, tajných českých kacířek, které se zabývaly kolportáží nekatolických knih a odváděním souvěrců do zahraničí. Všechny tyto ženy pocházely z lidových vrstev a některé dosahovaly velmi úctyhodných výkonů. Za jiné uveďme Majdalenu Štěpánovou z Hradce Králové, která uprchla ve 30. letech 18. století do Gerlachsteinu v Horní Lužici. Do roku 1746, kdy se *svůdnictvím* skončila, vyvedla z Čech přes 100 svých souvěrců.

Toto buřičství přechází v 19. století do stávkového hnutí. Není bez zajímavosti, že velmi silné bylo v textilním průmyslu - a mohlo jít o přadleny hedvábí v Lyonu či bavlny v Podkrkonoší - tedy tam, kde byly zaměstnány ženy.

V. 3. 7. Trest

Byl-li obžalovaný odsouzen, jednalo se zpravidla o odsouzení k trestu odnětí svobody, k vězení. Trest se odbyval ve věznici, prostoru určeném k výkonu trestu na svobodě. Až do

poloviny 19. století podléhala v rakouských zemích většina věznic vrchnostenské správě. Teprve reformy, k nimž došlo po zrušení poddanství, vedly mj. k postátnění věznic. Od roku 1865 spadalo vězeňství pod ministerstvo spravedlnosti.

Na přelomu 19. a 20. století bylo v Rakousku celkem 22 trestnic (kde si odpykávali tresty lidé odsouzení k více než 1 roku vězení), 16 pro muže a 6 pro ženy, z toho v Čechách 3 pro muže (v Praze, Plzni a Kartouzích) a 1 pro ženy (v Řepích u Prahy). Ve jmenovaných mužských trestnicích bylo roku 1887 uvězněno celkem 3222 osob a v řepské trestnici 472 žen. Převýchova těchto provinilců přišla daňové poplatníky na 461 066 zlatých. Prázdnou nezely ani věznice (určeny pro tresty do 1 roku) při krajských a okresních soudech, kde roku 1887 trávilo čas ve vyšetřovací vazbě celkem 29 479 mužů a 6259 žen; uvězněno zde bylo 88 558 mužů a 20 477 žen.

Literatura:

Jindřich FRANCEK: *Zločin a trest v českých dějinách*. Praha 1999.

Petr KREUZ: *Aktéři bez hřiště a pravidel*. Kuděj 2001/2, s. 68-76.

Daniela TINKOVÁ: *Úvahy nad problematikou "trestního práva" a "hrdelního soudnictví" v historii a historiografii*. Kuděj 2001/2, s. 60 - 67.

Daniela TINKOVÁ: *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlení světa*. Praha 2004.

Daniela TINKOVÁ: *Předcházet, či trestat? Problém infanticidia v osvícenské společnosti*. Český časopis historický 101 (2003), č. 1, s. 27 - 76.

Název	Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. II. Díl: Život všední i sváteční	
Autoři	prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.; PhDr. Marie Macková, Ph.D.; Mgr. Zdeněk Bezecný, Ph.D.; doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D.	
Určeno pro	posluchače oborů zajišťovaných Katedrou historických věd Fakulty humanitních studií Univerzity Pardubice	
Odpovědný redaktor	Mgr. Jiří Kubeš	
Do tisku	duben 2005	
Stran	180	
Náklad	200	
Vydání	první	
AA/VA	10,3/10,5	
Tisk	Tiskařské středisko Univerzity Pardubice	cena ?? Kč ISBN 80-7194-756-3 55 – 732 – 05